

Date of Publication 10th Posted on Every Month

₹ 20

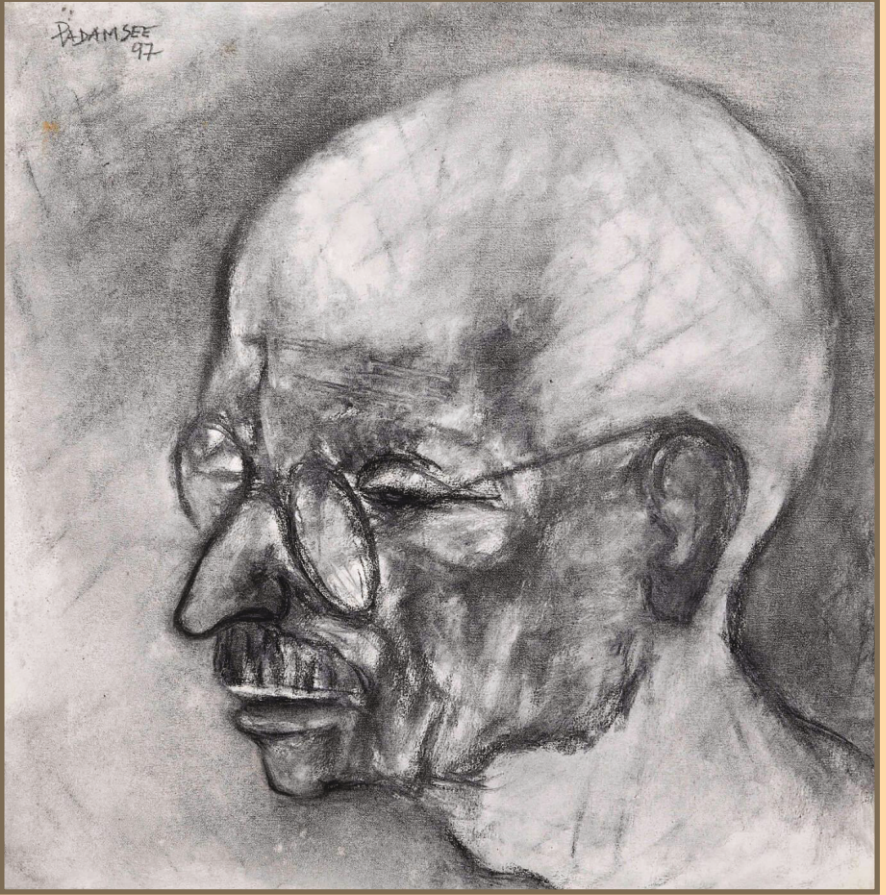

પરબ

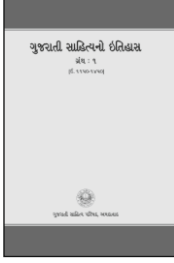
સમાનો મન્ત્ર : । (ઋગ્વેદ)
સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)

તંત્રી : યોગેશ જોષી

ફેબ્રુઆરી : ૨૦૧૯
વર્ષ : ૧૩, અંક : ૮

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૧

(ઈ. ૧૧૫૦-૧૪૫૦) પ્રાચીનકાળ

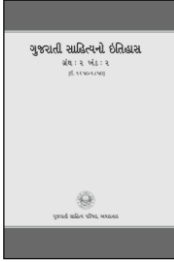
પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૧૪+૩૧૨, કિંમત રૂ. ૨૧૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૧

(ઈ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) મધ્યકાળ

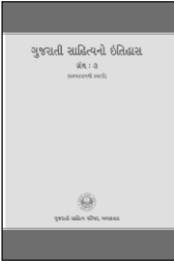
પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૧૬+૪૮૨, કિંમત રૂ. ૨૮૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૨

(ઈ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૧૬+૩૮૫, કિંમત રૂ. ૨૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૩

(દલપતરામથી કલાપી)

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. : રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું : પૃ. ૧૬+૬૫૬, કિંમત રૂ. ૫૦૦/-

परબ

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १३

ईश्रुआरी : 2019

अंक : ८

परामर्शनसमिति

सितांशु यशश्चंद्र
प्रमुष

कीर्तिदा शाह
प्रकाशनमंत्री

तंत्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

भेघाणी ज्ञानपीठ ♦ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઇચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯

E-mail : parabgsp@gmail.com

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૯૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : કીર્તિદા શાહ (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯ * તંત્રી : યોગેશ જોષી * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

અ નુ ક મ

- પ્રમુખીય : સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે, સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર 6
- કવિતા : આ ઠંડીએ ગુલાબ વેર્યા, ચંદ્રકાન્ત શેઠ 11 ચાર કાવ્યો, દિલીપ ઝવેરી 12 ગોતે રસ્તો, ધીરેન્દ્ર મહેતા 15 ત્રણ પંક્તિપર્ણ, મનોહર ત્રિવેદી 15 ત્રણ ગઝલ, રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' 17 શું કરશું ?, હર્ષદ ચંદારાણા 19 અનુભૂતિ, ભરત મહેતા 19 મકાનો, નરેશ સોલંકી 20 ત્રણ હાઈકુ, પરાગ ત્રિવેદી 20
- વાર્તા : મૂઢ, પન્ના ત્રિવેદી 21
- ભારતીય સાહિત્ય : ડોસાએ કહ્યું, મણિકા દેવી; અનુ. હસમુખ કે. રાવલ 29
- સંસ્મરણ : નળિયાની ગાલ્લી કાંઠલાના બળદ, રામચન્દ્ર પટેલ 34
- આસ્વાદ : વસ્તુનું પર્વસર્જન કાવ્ય-આકારમાં..., રાધેશ્યામ શર્મા 42
- વિશેષ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૩૦મું જ્ઞાનસત્ર, અજય પાઠક 45
- દેશ્ય-શ્રાવ્ય : સાહિત્ય અને સિનેમાના તુલનાત્મક અધ્યયનનો એક મહત્વનો સંદર્ભગ્રંથ, અભિજિત વ્યાસ 59
- પ્રસ્તાવના : શ્રી કિશોર જિકાદરાની પ્રૌઢિપૂર્ણ ગઝલો, હર્ષદ ત્રિવેદી 63
- ગ્રંથાવલોકન/સમીક્ષા : અમેરિકાનું અંતરંગ દેખાડતા નિબંધો, રમણ સોની 70 અનુવાદક સુ. જો. નું અદકેરું અર્પણ, પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ 73 તુલનાત્મક અધ્યયનની દિશા, મંજુલા છેડા 77
- આપણી વાત : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 81
- સાહિત્યવૃત્ત : સંકલન : પરીક્ષિત જોશી 83
- આવરણચિત્ર-
સંદર્ભનોંધ : પીયૂષ ઠક્કર 85
- આવરણ : અકબર પદમસી
- આ અંકના લેખકો : 88

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર

લેખાંક-૧૨

સુનીલ ગંગોપાધ્યાયનું એક કાવ્ય : પ્રાચીન શૃંગાર અને મધ્યકાલીન પ્રેમભક્તિથી અલગ એવા સમકાલીન 'લવ'ની કવિતા.

આજે 'પરબ'માં જે કવિતાની વાત કરવી છે, એની વાત ખરેખર તો શરૂ થઈ હતી પેરિસમાં ને તે પણ ૨૦૦૮માં. ઘરથી આઘે આઘે જઈને ઘર અંગે કરેલી કેટલીક વાતો કદાચ ઘરમાં રહીને શરૂ થઈ શકતી નથી. ઈથાકામાં જ આજીવન રહેનારની ઓડિસી ગાથા, હોમર હોય તોય ગાઈ ન શકાય; અયોધ્યામાં જ રાજ ચલાવનારનું રામાયણ વાલ્મીકિ હોય તોય ન રચાય. આપણી વાત આપણી રીતે કરવા માટે બીજાઓની વાત બીજે સ્થાનકોએ જઈને નવેસરથી સાંભળવી પડે. એ જ હિસાબે, ક્યારેક આપણી વાત, આપણાથી અલગ રીતે વિચારતા કોઈક સ્વજન સાથે ક્યાં બીજે જઈને કરવાની મજા પણ માણવા જેવી છે ! – વરસો પહેલાં સુનીલ (ગંગોપાધ્યાય) સાથે મારે એવી એક વાત થઈ એની મજા કંઈ ઓર હતી, ને આજે તમારી સાથે એ શેર કરું.

બંગાળી ભાષાના એ અનોખા કવિની સંમોહક કવિતાનાય એક સવિશેષ સૂરની વાત. એમની કોઈક એક 'નીરા'ના લવની વાત. એમની એવી કવિતામાંયે વિલક્ષણ લાગે એવો એમનો એક વિલક્ષણ સ્વર મને પહેલી વાર સાંભળવા મળ્યો, સ્યેન (Seine) નદીના એક પુલ પર, પેરિસમાં. ત્યાં એ બંગાળી કવિ અને મલયાલમ, હિંદી, મરાઠીના થોડાક ઉત્તમ કવિઓ સાથે ટહેલતે ટહેલતે થયેલી સહજ અને સ્મરણીય વાતોની સિમ્ફની જોકે સરસ વાગતી હતી – પણ એમાં એક અનપેક્ષ શ્રુતિ ગુંજી ઊઠી, સહસા ! એ શ્રુતિ તે પ્રેમ, લવ, તેય 'યંગ લવ' વિશે સુનીલે કહેલી એક વાત.

એ વાતના આધાર સમું એમનું એક કાવ્યગુચ્છ તે એમનાં નીરા કાવ્યો. એમાંનું એક કાવ્ય આજે નજીકથી જોઈએ.

*

જુદી જુદી ભારતીય ભાષાના થોડાક કવિઓ નિરાંતે, પબ્લિસિટી કે પોલિટિક્સ વગર ભેગા થાય એવી જગ્યાઓ ભારતમાં જોઈએ એટલી હજી નથી બની. જે છે એમાંની કેટલીક મારા ત્યાં ગયા-જોવામાં આવી છે. પ્રભાકર પાધ્યે, એ. બી. શાહ અને સદાનંદ ભટ્ટકલનું પૂનામાં ૧૯૬૦ના દાયકાનું 'સેન્ટર ફોર ઈન્ડિયન પોએટ્રી', અશોક

વાજપેયીએ ૧૯૭૦ના દશકમાં જીવંત જીવંત કરી મૂકેલું ભોપાલનું ‘ભારત ભવન’, કલકત્તાની જાદવપુર યુનિવર્સિટીનો અમીય દેવ અને માનવેન્દ્ર બંદોપાધ્યાયે કેળવેલો તુલનાત્મક સાહિત્યનો વિભાગ, અનંતમૂર્તિની પહેલ પછી પળોટાયેલી, અને હાલ શ્રીનિવાસ રાવના કુશળ અને સમર્પિત સચિવકાર્યમાં વિકસેલી દિલ્લીની સાહિત્ય અકાદેમી. આવાં સ્થાનકો ઘડાતાં-તૂટતાં-ટકતાં આવે છે. પણ પેરિસના ખુશનુમા અને સંવેદનપટુ વાતાવરણમાં જે સંભળાયું, આજથી એક દશક પહેલાં, એનો ‘સા’ જુદે જ સ્તરે શરૂ થયો હતો. આજેય એ મનમાં ગુંજે છે. સ્નેહનો, કિશોરસ્નેહનો એ કાવ્યસ્વર એ નગરમાં એ નદીની નિકટમાં સંભળાયો તે સંભળાયો.

એક દશક પહેલાં, ૨૦૦૮માં, સ્યેન નદીના શિલ્પસભર પુલો પર આમતેમ ટહેલતાં સુનીલ ગંગોપાધ્યાયે એમના મદીલા અવાજમાં કહ્યું હતું : ‘શીતાંશુ ! આખી ઈન્ડિયન પોએટ્રીની પોરોમ્પોરામાં જો ખરી લવ પોએમ્સ લખી હોય તો મેં, ‘નીરા’ને ઉદ્દેશીને ! પોઢી છે આપે ?’ – પોઢી હતી, અલબત્ત, જાત્રત રહીને. પણ મને લાગ્યું નહોતું કે ભારતીય કવિતાની સુદીર્ઘ પરંપરામાં એ પહેલી પ્રેમકવિતા હતી. એટલે સ્વસ્થતા જાળવતાં મેં એમનું ધ્યાન થોડી સદીઓ પૂર્વે લખાયેલા ‘ગીતગોવિંદ’ તરફ દોર્યું હતું. ‘બંગાળીઓને ‘પરદેશીઓ’ની કવિતા અંગે ઝાઝી જાણ ન હોય, એટલે તમને નરસિંહ, મીરાં કે દયારામની કવિતાની ખબર ન હોય એ સમજું છું, દૂરના કાલિદાસનેય ભલે કોરાણે મૂકી, પણ જયદેવ તો તમારા બંગાળના સાખપડોશી, એનેય નજરઅંદાજ કરો ?’ – એ મતલબનો ઠપકો એમને મેં આપ્યો હતો. એના જવાબમાં, અમારી એ નાનકડી પણ બહુભાષી ભારતીય કવિમંડળીને આખીને પ્રસન્ન પ્રસન્ન કરી મૂકતી વાતો ‘શુનીલદા’એ એ આખી સ્યેન ભરીને કરી હતી, એમાંની થોડીક આજે આ ‘પરબ’-ની મટુકીમાં ભરવા કરું ! સુનીલનાં ‘નીરા’ કાવ્યો કયા અર્થમાં અને કઈ રીતે ભારતીય કાવ્યપરંપરામાં એક નવું પ્રસ્થાન કરનારાં કાવ્યો ગણાય, એની વાત. થોડીક ત્યારે થયેલી, થોડીક આજે ઉમેરી છે.

એ વાત, એક રીતે, ત્રણ પાડોશીઓની છે : સેક્સ કે જાતીયતા અંગેની સૂઝ (કહેતાં લત), એ પહેલો પાડોશી. સેલિબ્રેશન ઑફ ધ બોડી એટલે કે દેહોત્સવ, એ બીજો. અને ત્રીજો પાડોશી તે લવ, પ્રેમ. એ ત્રણના આન્તર સંબંધોની અને ત્રણે વચ્ચેના તફાવતોની ચર્ચા હતી. મરમીલા મલયાલી કવિ કે. સચ્ચિદાનંદન, હિંદીના ઉદયન વાજપેયી, મરાઠીના દિલીપ ચિત્રે સાથે હતા, એવું સ્મરણ છે. સેક્સ અંગે વિક્ટોરિયન ઈન્ડિયામાં સૂઝ હતી (અને ગુપ્તપણે એની લત પણ લાગી હતી !). પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતીય કવિતા, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ચિત્ર, સંગીત અને કામમીમાંસામાં દેહોત્સવની કલા ખીલી હતી. એટલે સુધી સહુ સહમત હતા. પણ, સુનીલ ગંગોપાધ્યાય તોફાની સ્મિત સાથે કહેતા કે સાચી ‘લવ પોએમ્સ’ લખાઈ, એ તો એમની જ ! એટલે પછી થાય શું ? સ્યેન નદીને કાંઠે રચાયું અમારું નાનકડું ‘ઝારાનું મયદાને જંગ !’ – અલબત્ત મૈત્રીપૂર્ણ. સવાલ હતો : શું સમકાલીન ભારતીય કવિતાની પોતાના એક પહેલ રૂપે, એના નવપ્રસ્થાન અને ભારતીય કવિતાની પરંપરાને એણે કરેલા અર્પણ રૂપે સુનીલ કહે છે એવી નવી, ભારતીય ‘બોયિશ લવ’ની આ ‘લવ પોએટ્રી’ને ગણાવી શકાય ? કે પરબ ❖ ફેબ્રુઆરી, 2019

‘ન તુ અપૂર્વમ્ કિંચિત્ ? — એ પ્રશ્નોમાંથી ઉદ્ભવે છે આપણી સામેની આસ્વાદમૂલક કાવ્યમીમાંસાની એક રસીલી સમસ્યા.

*

જીવનના એક તબક્કે, જ્યારે જાતીયતાનો ઉદય હજી થયો-ન-થયો હોય, થવા કરતો હોય, એવા તબક્કે, દેહ અને હૃદયના તારોડિયામાં, કાયાના અને મનના વહેલે પરોઢિયે જે પ્રથમ પ્રેમનો પાગલ મૂંઝારો હોય છે, એની કવિતા જો ભારતીય સાહિત્યમાં લખાઈ હોય તો સહુ પહેલી એમની ‘નીરા’ અંગેનાં કાવ્યોમાં, એમ સુનીલ ગંગોપાધ્યાય કહે તે કોઈ યશાકાંક્ષાએ નહીં. કવિતા અને સંસ્કૃતિને સમજવાની એક મથામણ રૂપે એમણે એમ કહ્યું હોય. ‘નીરા’ નામની કિશોરીનું અને એના કિશોર મિત્રનું મિથ એ કાવ્યોમાં સુનીલે સરજી આપ્યું. નીરા વિશેનાં એ કાવ્યોનું બંગાળી વાચકોને ઘેલું લાગ્યું. જેમ ગુજરાતમાં એક વખતે સહુ યુવકો પોતાને સરસ્વતીચંદ્ર (કે કાક ભટ્ટ) અને સહુ યુવતીઓ પોતાને કુમુદ (કે કુસુમ, કે મંજરી) સમજતાં, એમ બંગાળમાં જીવનાનંદ દાસની યુવતી ‘બોનોલતા શેન’ પછી આ સુનીલ ગંગોપાધ્યાયની કિશોરી ‘નીરા’ એક પુરાકલ્પનવત્ બની ગયાં. નીરા કિશોરી છે, યુવતી નહીં.

સુનીલનાં આ કાવ્યો પૂર્વે એવાં જ, કિશોરપ્રેમનાં કાવ્યો બીજી કોઈ ભાષામાં લખાયાં હોય, એમ બને. ભારતીય કવિતાનો કવિતા-સરિત્-સાગર અપાર છે. એવા કોઈ કવિને ખોળી કાઢીને ‘કોણ પહેલું’ એની પળોજણમાં પડવાનું જેને જરૂરી જણાય એને એ શોધકાર્ય મુબારક. અહીં આપણી વાત તો છે આજની ભારતીય કવિતાના એક મનોહર મરોડની : સુનીલ ગંગોપાધ્યાયના એક કાવ્યની.

નામદેવ ઢસાળના ‘કામાઠીપુરા’ની અને એમની ‘મંદાકિની પાટિલ’ની વાત ગતાંકે કર્યા પછી આ અંકે તરત જ સુનીલ ગંગોપાધ્યાયના કલકત્તાની અને એમની નીરાની વાત કરી છે. એમ કરવાથી જે તણખો ઝરે, એ કોઈક વાચકની સર્જકતાના બારુદને અડકી જાય તો આ મહેનત લેખે લાગી ગણાય !

*

સુનીલ ગંગોપાધ્યાયના કાવ્યનો અનુવાદ વાંચીએ :

નીરાને આજે જરા ઠીક નો’તું.

કલકત્તાના લોકોનાં મન બહુ બેચેન બની ઊઠે છે

જ્યારે નીરા માંદી પડે છે ને, ત્યારે.

સૂરજ આથમ્યા પછી, નીઓન લાઈટો, એ બધી અચાનક ઝળહળી ઊઠે એ પહેલાં,
ઝબાઝબ પુછપરછ કરે છે :

હવે નીરાને જરા ઠીક લાગે છે ને ?

ચર્ચના ટાવર પરનું ઘરડું ઘડિયાળ,

પેલી દુકાનની રતુંબડી ઝાંચ,

એ બધાંને, જોકે, જાણ છે કે નીરાને આજે હવે સારું છે.

હજારો લોકો સુધી, એકેએક ઓફિસમાં, થિયેટરમાં, બગીચામાં,

ફેલાઈ જાય છે નીરાની માંદગીની ખબર.
પછી બકુલ ફૂલોની તીવ્ર ગંધ આવતીકને કહી જાય છે

નીરા આજે તો ખુશ છે.
ઘેલા જેવો થઈને પવન આખા આકાશમાં ઘૂમી
અસ્તવ્યસ્ત ઘંટારવો કરતો જતો અચાનક વાવા લાગે છે,
ને કલકતાના લોકો, હોઠને ખૂણે જરા હસતા, જાણી લે છે
કે નીરા આજે ઘણે વખતે થોડો વોક લેવા બહાર નીકળી છે.

પણ જ્યારે આકાશ પર વાદળ છવાઈ જાય છે ત્યારે
આ શામળા રીસાળ શહેરને એક ભારે અસુખ ઘેરી વળે છે,
રસ્તાઓનાં જંકશનો પર અચાનક થઈ ગયેલા ટ્રાફિક જામ
વેપાર-ધંધાની તો મઝા જ તોડી પાડે છે.
કાળા પડી ગયેલા ચહેરાઓવાળા લોકો રેસ્ટોરન્ટો તરફ દોડે છે.

આખા કલકતામાં ક્રોધ અને દુઃખ વ્યાપી વળે છે.
હુલ્લડો અને હડતાળો શરૂ થઈ જાય છે.
બધું જ આમ તો ઊલટપાલટ થઈ જશે,
ટેલિફોન કચેરી અને પોસ્ટ ઓફિસ ભડકે બળશે,
લોકો તત્કાળ સ્ટ્રાઈક જાહેર કરશે
પોતાના હૃદયના ધબકારા અંગે પણ.

હું તો ભયથી કાંપી ઊઠું છું,
મને તો ખબર પડે જ ને,
તરત જ હું તો જઈને પૂછી લઉં છું :
નીરા, આજે તારો મૂડ ઠેકાણે નથી ?

એ યાર, એક વાર બસ મારી આંખોમાં જો,
જાણે અરીસામાં જોતી હો એમ એક વાર તારા નમણા ચહેરાની મંજરી મને બતાડ;
અઘરા કોયડાનો ઉકેલ જરા બોલી દે,
ખળખળ વહેતા જળના મધુર સ્મિતભર્યા અવાજમાં.

બિલકુલ એ જ પળે આકાશ પરથી પડદો ખસી જાય છે, ઝરમર વરસાદ શરૂ થાય છે,
લોકો શાંતિ અને નિરાંતનો અનુભવ કરતા કરતા
કોઈ ફિલમ કે ફૂટબોલની મેચ જોવા નીકળી પડે છે.
ટ્રાફિક જામ ખૂલી જાય છે — સાઈકલો સાથે ટેમ્પો, મોટરકારો સાથે
ઑટોરિક્ષાઓ સહુ સાથસાથે દોટો મૂકે છે પોતપોતાના ઘર તરફ જવા શાંતિથી.

કોઈક પોતાના હોઠ ઉપર સિગારેટ રમાડતો જરા કહે છે :
'જીવતા હોવું એ કંઈ બૂરી ચીજ નથી !'^૧

૧. સુનીલ ગંગોપાધ્યાયનાં બંગાળી કાવ્ય, 'નીરા'ર અસુખ'ના ઈન્ટરનેટ પર મળતા ત્રણ કાવ્યપાઠ, કલ્યાણ ભટ્ટાચાર્યના અંગ્રેજી અનુવાદ અને સોમા બંદોપાધ્યાયના હિંદી અનુવાદ પરથી ગુજરાતી અનુવાદ. — સિતાંયુ યશશંદ્ર. ઈડિયા ઈન્ટરનેશનલ સેન્ટર, દિલ્લી. ૨૦ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૯

*

કાવ્યની વિશેષ મીમાંસા આવતા અંકે કરીશું. ‘પરબ’ના કોઈ યુવા (કે અયુવા) વાયક માટે આ કવિ કંઈક અપરિચિત હોઈ શકે. તો એમની થોડીક ઓળખાણ :

સુનીલ ગંગોપાધ્યાય (૧૯૩૪-૨૦૧૨) સમકાલીન ભારતીય સાહિત્યના પ્રતિભાવંત, વિખ્યાત અને પ્રભાવક કવિ અને નવલકથાકાર હતા. એમની નવલકથાઓ, વાર્તાઓ, નિબંધો અને કવિતાઓ દેશવિદેશમાં, બંગાળીમાં અને અનુવાદો રૂપે ખૂબ વંચાતાં આવ્યાં છે. એ પશ્ચિમ બંગાળમાં વધારે લોકપ્રિય કે બાંગ્લાદેશમાં, એય એક વિવાદનો મુદ્દો છે ! બીજાથે વિવાદો એ મસ્તરામ કવિ વિશે હશે ! એમનું સર્જન — એમની નવલકથાઓ, નવલિકાઓ, પ્રવાસકથાઓ, નિબંધો, કવિતાઓ, બાળસાહિત્ય વગેરે જેટલાં વિપુલ અને વિખ્યાત તેટલાં જ સહજ-વ્યુત્પન્ન એવી સર્જકતાથી સભર છે. એમની નવલકથાઓ પરથી ફિલ્મો પણ બની છે ! સત્યજિત રાય, અપર્ણા સેન, તપન સિંહા જેવાં સમર્થ ફિલ્મકારોએ સુનીલ ગંગોપાધ્યાયની કૃતિઓ લઈને બનાવેલી ફિલ્મોમાં ‘પ્રતિદ્વંદ્વી’ અને ‘અરણ્યેર દિનરાત્રી’ (બંગાળી), ‘વર : એ બ્લેસિંગ’ (ઈંગ્લિશ) અને ‘ઓરે કદલ’ (મલયાલમ)—નો સમાવેશ થાય છે. એમની નવલકથાઓ ‘મોનેર માનુષ’, ‘સેઈ સોમોય’, ‘પ્રથમ આલો’, ‘નિ:સંગ સમ્રાટ’ વગેરેના ગુજરાતી અનુવાદો થયા છે. એઓ ૨૦૦૮થી એમના અવસાન સુધી રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય અકાદમીના ચૂંટાયેલા પ્રમુખ હતા. સમકાલીન ભારતીય સાહિત્યના પ્રમુખ સ્વરોમાં સુનીલ ગંગોપાધ્યાયનો સ્વર અવિસ્મરણીય બન્યો છે.

‘નીરા’ ગુચ્છનાં એમનાં કાવ્યોમાં નીરા નામની કોઈ કિશોરીની વાત ‘હું’ નામનો કોઈ કિશોર કરતો રહે છે. નીરા અને ‘હું’ એકબીજાને પ્રેમ કરે છે, કિશોર-પ્રેમ. એટલે કે રિસાતાં, ઝગડતાં, હેત કરતાં, ચારપાંચ દિવસ ન મળે તોયે જાણે વરસોલાંબો ઝુરાપો અનુભવે એવાં એ બે જણ છે — જોકે એ વાત જાણવા મળે છે એ તો માત્ર પેલા કિશોરના કઠ્ઠાથી. જોકે નીરા એને ક્યારેક જાહેરમાં વઢી પણ નાખે, એટલો એનો અધિકાર છે. જોકે પેલો એ અંગે ખાનગીમાં નીરાને ફરિયાદ પણ કરે છે. એવો, કોઈ હાચરાકી વિનાનો યંગ લવ એ બે વચ્ચે છે. કિશોર એ આખી વાત એવી રીતે કહે છે, એવી ઉત્કટતાથી, કે સહુને એ વાત સાચી લાગ્યા વગર ન રહે. ભલે નીરા પોતાના પ્રેમ વિશે ઝાઝું કશું કહે નહીં. બંને બહુ બોલે (કે એકેય) તો પછી કવિતાએ તો ચુપ જ થઈ જવું પડે ને ? એમ થતું નથી. એ રીતે આ ધ્વનિકાવ્ય બને છે, ઉત્તમ.

*

‘લાવો, લાવો, કાગળિઓ ને દોત, સોનલદેને લખીએ રે,’ અને ‘બે પછીના બપોરે, આવીશ કહી, પ્રિય, આવી નહીં તું, જોવનાઈના જોરે’, - જેવી પંક્તિઓ, આ લેખ લખતી વખતે, દિલ્લીના ઈન્ડિયા ઈન્ટરનેશનલ સેન્ટરના હરિયાણા-શીતળ પ્રાંગણમાં, અનાયાસ મનમાં ગુંજે છે, સુનીલની નીરાનાં કાવ્યોની સાથે સાથે, એ નોંધી આ લેખનો પૂર્વાર્ધ અહીં પૂરો કરું.

□

આ ઠંડીએ ગુલાબ વેર્યા | ચંદ્રકાન્ત શેઠ

આ ઠંડીએ ગુલાબ વેર્યા
ગાલ બાલના લાલ !
થરથરતાં ઘેટાંયે માગે :
‘અમને આપો શાલ !’ –

ઠંડીથી આ શરીર, ઘર ને
ધૂજે આખું ગામ;
મુઢી વાળી પવન દોડતો :
ક્યાં ઠરવાનું ઠામ ?

ગગન-ધરાને વસમું લાગે શ્વેત બરફનું વ્હાલ ! –

સૂરજને પણ આ ઠંડીએ
સગડી સરખો કીધો;
હૂંફ મળી તડકાની એવી,
ગરમ મસાલો પીધો !

ઠંડી એવી લસરે થીના ઘીનો પામી ઢાળ ! –

આ ઠંડીએ સ્પર્શ-સુખની
માયા બહુ વિસ્તારી;
ફરી ફરીને ગમે ભેટવું
એવી ભીંસ વધારી !

હિમાલયે શિવ-નયન ઊઘડે, કરશે કઈ કમાલ ? –

ચાર કાવ્યો | દિલીપ ઝવેરી

૧. બહાર કોણ છે ?

બહાર કોણ છે ?

ઝાડ.

ઝાડને અહીં શું કામ છે ?

અંદર આવવું છે.

કે બહાર બોલાવે છે ?

ઊભું ઊભું પાંદડાં ખેરવે છે.

તો પછી એમ ને એમ જ લાકડું થઈ જશે કે ?

પણ એને નવાં પાન ઊગે છે.

ખરેલાં પાન અને ઊગતાં પાન ભેગાં થાય તો ઝાડ ક્યાંથી દેખાશે ?

ઝાડ બારણાંને જોયા કરે છે.

કે બારણું ઝાડને જોયા કરે છે ?

બારણું લાકડું છે અને ઝાડને લાકડું થવું છે.

બધાં ઝાડ લાકડું થઈ જાય તો પીંછાં નદી રાફડા પતંગિયાં વાવટા શું બચશે ?
ઝાડને પૂછી જુઓ.

બારણું ખૂલે તો ઝાડ દેખાય ઝાડ દેખાય તો સવાલ કરાય બારણું ખૂલે નહીં
ને ઝાડ બોલે નહીં ને ખરેલાં પાન અને ઊગતાં પાન એકમેકને જાણે નહીં
ને ભીંતો વચ્ચે ભરાઈ ગયેલો એક જ સવાલ કરે બહાર કોણ છે ?

૨. સવાલ

ક્યારેક પાંદડાં કે પાંચીકા લખું

ત્યારે આકાશમાં ઊડતી માછલી

કે પંખીની જેમ ઊછળતાં પાણી

કોને સંભારું છું ?

કેવડાના ફૂલની સુવાસમાં આળોટું

કે આગના ભડકામાં દાઝતો દાઝતો

ધૂળમાં ફસડાઈ પડ્યો છું ?

હું પ્રેમમાં છું કહેવું સહેલું

પણ એકલતાના રોવાની

અને બે સ્તન વચ્ચેના પરસેવાની ખારાશ

સમજાય છે કે કેમ
એ કહેવું અઘરું

જીવવું છે એવી રાડ પાડું
ત્યારે સાંભળનારું કોઈ છે કે
તેની ખબર છે ખરી ?

રાતે આટલા બધા તારા
આટલા બધા તારા
આટલા બધા
ક્યાં ?

૩. ઉતાવળ નથી

સામે કિનારો દેખાય છે
માથે રૂમાલ બાંધીને રાજપાથી
મોત ઊંચો હાથ હલાવે છે
વહાણ નાંગર્યું છે અને કાંઠે બાંધવાની હોડી હેઠે ઉતારી છે
હવે જરાય ઉતાવળ નથી

દરિયાએ બહુ ઉછાળ્યો
અને પહોળા પેટ ઉપર સપાટ તરવાય દીધો
કેવી ગજબની સવારો અને રળિયામણી સાંજ !
કેટકેટલાં વાદળ મુસળધાર વરસાદ ચકરાતી આંધીઓ
પાણીને લોહું બનાવતી આગભરી બપોરો
ગણ્યા ગણાય નહીં એટલા ઝેંધાણી આપતા તારાઓ
એટલાં જ બંદર પછી બંદર પછી બંદર પર ઊભરાતાં ટોળાં
હાથે હાથ મેળવી સરનામું ચીંધતાં
બાટલી ખોલી માછલી તળી સરવેકાન સાંભળવા ભેગાં થતાં
આંખ મારી બુચકારતી નખરેલો
કોડી લઈને રૂપું દેતાં
મોતી લઈને સોનું દેતાં
છીપલાં લઈને રેશમ દેતાં લોક
બદલાતી બોલીઓમાં નામ બદલતી આ એની એ જ જાત
જાતનું જાતન કરતું આ મૂંગું વહાણ
વતનનું બંદર તો સામે જ છે

પણ ઉતાવળ નથી
હજી તો ખૂબ ખૂબ કરવાની છે વાત.

૪. ખાટલાભેળા

ઘડપણમાં હેત કરવા જતું
ઓઘડ જીવતર
મને પીઠથી પંપાળે

લમણાં દેખાય નહીં
એટલે ડોળામાં આંગળાં

ઘૂંટણને ઠેકાણે ગોટી દાબે
મૂતરવા માટે પાણિયારે દોરી જાય

રાખ ચોળીને રોટલા જમાડે

હા પાડો તો હાથ છોડે નહીં
ને ના કહો તો કાળું ધબ

કેટલાંય જપતપ લાંઘણ કરી
માલમતામાં એને જાણે માંડ મળેલી
મોલ વિનાની રેતાળ ભોંય જેવો હું
પણ ખોવાઈ જઈશ એવી બીકે છાનું છાનું રોવે

એને નસીબ ઝાડપાનફળફૂલપંખીપતંગિયાંભરી
નદી કે સરોવરપાળ તો ક્યાં ?

એનો પોતાનો જ સાદ
મારીલૂંટીને રાંકડો લંગડો
માંડ પાછો મોકલતા
આંધળા ઊંડા તરસ્યા કૂવાય નહીં

આ જીવતર સાથે
નામમાતરનું અમથુંય સગપણ જોડતાંવેંત
બાથ ભરીને વળગી પડે
બડખા શેડા પસીના જંથરાળ વાળ ખરજવાળી ચામડી છારી વળેલી જીભ
બધું ભૂલીને
ઘોઘરે ઘાંટે કાનમાં કહે
ચાલ, ખાટલાભેળા થઈએ.

ગોતે રસ્તો | ધીરેન્દ્ર મહેતા

રસ્તે રસ્તે ઊભો
લઈને લાઠી
જુએ ચઢાવી ચશમાં
પ્હોળી આંખે
ગોતે રસ્તો
— જે રસ્તેથી નીકળ્યો પોતે
તે શું રસ્તો આ જ હતો કે ?!
ભૂલો પડ્યો પોતે કે
આ સૌ મારગભૂલ્યા લોક !

... આ તો
ઠાલા થડકારાનો થાક ભરીને
ચાલ્યા કરતી પોઠ
ઉપર પોઠ ઉપર પોઠ...

કેડે બાંધી ઘડિયાળે કાંટા નીરખતો
ને એની
ધબક વિનાની ગતિ મહીં
ધબકાર પૂરવા મથતો !

ગાંધી-દોઢસોના ઉપલક્ષ્યમાં

ત્રણ પંક્તિપર્ણા | મનોહર ત્રિવેદી

૧

કેટલીયે પાનખરો પહેલાં*

ફાગણની પોટલી છૂટી ને હળુ હળુ પોટલીથી છૂટા પડેલા
કે લોલ અમે પોટલીથી છૂટા પડેલા

છાતીકઢા તો અમે એવા હતા કે અરે, પહેરણાં તૂટતાં બુતાન
રોતલ ગળામાં કાંઈ ખોબા ભરીને હોજી કંઠ મહીં મૂક્યાં?તાં ગાન

પગને પથારીમાં લંબાવ્યે રાત : ઊંઘ ઊડ્યે પ્રભાતના રેલા

* કવિ મણિલાલ હ. પટેલના અઠાંદસની પ્રથમ પંક્તિ

એકાદું વેણ જરી રમતું મૂક્યું ને થાય સામેનાં હસુ હસુ જાળિયાં
 ફરકે રમતુડો પેલી બાજુ પાલવ ત્યાં આ બાજુ ઊડતાં'તાં ફાળિયાં
 પુષ્પોની જેમ થતા ચુપચાપ ધીમેથી... ધીમે ઉઘાડવાસ ડેલા
 સૂરજ તો ઊગીને આથમીયે જાય અહીં અજવાળાં આઠે પહોર
 ટેકરી છે નદીઓ છે ખેતર છે શેઢો છે, મારામાં બોરડી ને થોર
 ખુલ્લાં નયનોમાં ભલે ગામ-સીમ ગુમ : બંધ નયનોમાં અભરે ભરેલાં

૨

ભાઈસાહેબ ઘરમાં રહેતા જ નહીં હોય ને ?*
 આડોશપડોશમાં વાતો તો ઠીક, કદી મન-મોં દેતા જ નહીં હોય ને ?
 વાળવાનું - ચોળવાનું હોય ? - હશે ખૂણામાં
 મેલાં વસ્ત્રોના નર્યાં ડુચ્યા
 પાંથીએ પાંથીએ સીંચ્યું'તું તેલ અને
 જીભના મેં વાળ્યા'તા કુચ્યા
 પુસ્તકને રાતને કે નીંદરને કશુંય લોચન પણ કહેતાં જ નહીં હોય ને ?
 આ વખતે ખાંસી કે તાવ એવું સાંભળવા
 કાન નહોતા મારા આતુર
 નિકટ રહેવાનું ભાગ્ય એને મળે છે જેઓ
 નજરુંથી થૈ જાતા દૂર
 દોસ્તોના ઘેરામાં મારો અભાવ અરે, ક્ષણભર સહેતા જ નહીં હોય ને ?
 તાળું ખોલ્યું તો બધું ચોખ્ખુંચણાક
 થયું મારાપણું જ ક્યાંક છૂ
 પાછળ આવીને ઊભા, આંખો દબાવી કહે :
 સખી, તમે ધાર્યું'તું શું ?
 બાંધીને રાખ્યાં તે ઝરણાંઓ બેઉ કાંઠે કલકલ વહેતાં જ નહીં હોય ને ?
 ભાઈસાહેબ ઘરમાં રહેતા જ નહીં હોય ને ?

* કવિ જયદેવ શુક્લના 'આગમન' અઠાંદસની પ્રથમ પંક્તિ

જોતજોતામાં*

સ્હેજ હવાએ ખેસવ્યો પાલવ : સાંજ લજજાળુ આપતી દેખા
નભમાં સારસ-પંક્તિ ઊડે શ્વેત જાણે કે બીજની રેખા

જોતજોતામાં

ગામની દશ્યે વળશે ગોરજ સાવ કસુંબલ સીમને ઘેરી
જયોત ઝગી ત્યાં આશકા લેતી વગડાના હનુમાનની દેરી

જોતજોતામાં

કુમળા હૈયે કેર-કાંટાએ આંખ નમાવી મીઠડાં લીધાં
પતંગિયાંએ થોરનાં પાનેપાનમાં રૂડાં પોઢણાં કીધાં

જોતજોતામાં

નળ્યનો મારગ, ખેતરશેઢા, ઝાડવાં-જોગી વાતે વળ્યાં
દૂર નદીનાં વ્હેણ, તારાનાં ઝૂમખાંઓના તેજમાં ભળ્યાં

જોતજોતામાં

તમસના તંબુરના તારે તમરાંઓનાં ટેરવાં ફરે
ભૈરવીમાં વહી દૂમરી ત્યાં તો રાતનાં નેણાં ઘેનમાં સરે.

* કવિ હરીશ મીનાશ્વરના 'પંખીપદારથ' અછાંદસની એક પંક્તિ

ત્રણ ગઝલ | રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

૧. બાળપણનું બાલશિયું

વરસાવે છે બા-બાપુનું વ્હાલ બાળપણનું બાલશિયું,
એ જ રાખતું આ ઘડપણનો ખ્યાલ બાળપણનું બાલશિયું.

પરોઢિયે કે ભરચોમાસે સીમ ભરીને હજુય ટહુકે,
મોર ભરેલું ચાલ્યું સાલોસાલ બાળપણનું બાલશિયું.

સગુંવહાલું કોઈ રહ્યું ના વરસો ખાંસે શ્વાસ બનીને,
હૂંફ આપતું લઈને આખું ભાલ બાળપણનું બાલશિયું.

તલવારો ઝીંકાય, તીર-ભાલા ફેંકાતાં નવા સમયનાં,
હજુય રક્ષા કરતું થૈને ઢાલ બાળપણનું બાલશિયું.

એક ટિપિકલ ગંધ ધૂળની ગાર અને ગોરમટી વાળી,
હું ને આ એકલતા થાતા ન્યાલ બાળપણનું બાલશિયું.

એક વારતાના બે અંત :

ફાધર છે ત્યાં સુધી ભલે ને રહ્યું પછીથી ફેંકી દઈશું,
મિસ્કીન પુત્રોને લાગે કંગાલ બાળપણનું બાલશિયું.

*

આજ કોઈ પરદેશીને મિસ્કીન ખજાના જેવું લાગ્યું,
પુત્રોને જે લાગ્યું તું કંગાલ બાળપણનું બાલશિયું.

૨. એવી સફરમાં છું

મને જડતો નથી, પણ સર્વની પાસે ખબરમાં છું,
નજરની બહાર છું મારી અને સૌની નજરમાં છું.

બધુંયે સ્પર્શતું લાગે, કશું ના સ્પર્શતું લાગે,
મને પણ થાય છે આવો, અહીં કોની અસરમાં છું.

હું મારી રાહ જોતો જ્યાં ઊભો છું પહોંચવું છે ત્યાં,
ભરું ડગલુંય તો અંતર વધે એવી સફરમાં છું.

નકામી એક પણ પણ જિંદગીમાં જાય એ ખોટું,
રઝળતો હોઉં છું તો થાય છે જાણે કબરમાં છું.

અદીઠી હૂંફ આ કેવી ઋણાનુબંધની મિસ્કીન,
ગમે ત્યાં જાઉં દુનિયામાં છતાં પણ થાય ઘરમાં છું.

૩. સાંજ

મોડે સુધી હસતી-રમતી જોઈ છે બચપણમાં સાંજ,
ઘરના સૌની રાહ જોઈને હરખાતી આંગણમાં સાંજ.

સાથે જમતા'તા વાતો કરતા'તા આજે અલગ બધા,
આગળપાછળ હવે જે ગણો એક રહી સગપણમાં સાંજ.

નજર બારણે જાય હાથ લંબાઈ રોજ પાછો વળતો,
ખખડ્યા કરતી પવન આવતાં એ સુક્કા તોરણમાં સાંજ.

કોણ આવવાનું બાકી છે સાવ વૃદ્ધ થઈ ગઈ છે પણ,
સજીધજીને રોજ ઊભેલી જોઉં હજુ દર્પણમાં સાંજ.

કેંક ઊગતા સૂરજ મારા યાદ સામટા આવે છે,
અને ઊતરું સ્હેજ ઊડે ત્યાં તો જડતી કારણમાં સાંજ.

હવે ફોન છે હવે ટીવી છે, ઘણું ઘણું છે ઘણું નથી,
રંગ કેટલા ચારેબાજુ દેખાડે ઘડપણમાં સાંજ.

યાદ હોય કે વાત હોય કે હોય પછી આંસુ મિસ્કીન,
ધીરે ધીરે રોજ પડે છે અચૂક આ બે-ત્રણમાં સાંજ.

શું કરશું ? | હર્ષદ ચંદારાણા

શું કરશું ? શિખર પર પહોંચી શું કરશું ?
પવન-સંગ ફરફરશું, પાછા ન ફરશું.

દિશા ઊઘડે છે દસેદસ અહીંયાં –
નયનની કરી પાલખી... હરશું, ફરશું.

આ ફૂલો, આ પરણો, આ કંટકની સાથે,
નથી પાનખર તે છતાં આજ... ખરશું.

તળેટી લીલી ને શિખર શ્યામ જોઈ,
રતુંબલ થયું આભ... ખિસ્સામાં ભરશું.

થયો શિલ્પ, સુંદર ચહેરો હૃદયમાં,
ગયું કોતરી કોણ ? તે વાતે ડરશું.

ગગન-મધ્ય રમણે ચડી વાદળી છે,
ભીનેવાન, નમણી, એ છોરીને વરશું.

અનુભૂતિ | ભરત મહેતા

આડું તેડું અથડાતાં, ભર ભર ભૂકો થાય,
સપનાંની સંગાથ પછીથી, રાત મળસકું થાય !

સાત સાત ઘોડા લૈને, સૂરજ નીકળે બા'ર,
નાખી નિસાસો રન્નાદે, વીંટિ છે ચોપાટ !
હારી થાકી ફીણ ફીણ થાતો, દરિયો માંડે વાત,
પહોંચ હોય તો કરજો, વડવાનલનો સાથ !

કડકડ કડકડ તૂટતાં જાય, એકે એક મકાન,
કાટમાળના ઢગલા નીચે, ફફડે પીપળપાન !

અંચઈ બંચઈ કરતાં કરતાં ભેરુ ચૂકવે દાવ
વાટ અધૂરી, ભાત ખૂટતાં, પાણી પીને પ્રભાત !

મકાનો | નરેશ સોલંકી

જુઓ રોમરોમે ફરકતાં મકાનો,
દીવાલોની તડમાં સરકતાં મકાનો.

હવા સ્લેજ અડકે ને ચમકી ઊઠે છે,
સતત ગૂંજ પ્હેરી થરકતાં મકાનો.

કડક સૈન્ય જેવા ઊભા સ્થિર અણનમ,
નથી ક્યાંય લીંધ્યાં મરકતાં મકાનો.

રહે ડરનું વાતાવરણ શેરીઓમાં,
ધીમા સાદે ઘરને બરકતાં મકાનો.

ફરી ચક્ર એવું શરૂ થઈ રહ્યું છે,
ધીમેથી ગુફામાં ગરકતાં મકાનો.

ત્રણ હાઈકુ | પરાગ એમ. ત્રિવેદી

૧

વિહંગ ગયું
ઊડી આકાશે, પીંછું
પડી ર્યું વૃક્ષે.

૨

ખોંખારો ખાધો
વૃદ્ધે ને વૃક્ષે સૂકાં
ખખડ્યાં પાન.

૩

તૂટી ડાળ જ્યાં
એક, ટલુકા ત્યાં તો
ખર્યા અનેક.

ખબર નહીં, એ આવશે ત્યારે સહુથી પહેલાં શું જોવા ઈચ્છશે — મૂછ કે મારો ડાબો કાન ?

ડૂબતા સૂરજ સામે જોતાં જોતાં ક્યારનો આ એક જ વિચાર આવતો હતો.

આ શહેરની છેલ્લી સાંજ, આકાશમાં પથરાયેલાં લાલ લાલ અજવાળાંમાં આંખો દૂધિયા રંગની એક ચમક શોધતી હતી જેને મેં ક્યારેક ચન્દ્રીની આંખોમાં જોઈ હતી. અત્યારે પણ મારી રાહ જોતી તેની બે આંખો મીઠાપુરના નાનકડા આકાશને ટીંગાઈ રહી હશે.

એકાએક નીચે, રોડ પર અકસ્માતનો એક જોરદાર અવાજ સંભળાયો. બાલ્કનીની પાળી પર મૂકેલા કૂડાને સહેજ ખસેડી લઈ મેં ઝૂકીને નીચે જોયું — થોડુંક લોહી, થોડાક ઘસરકા, બૂમબરાડા, થોડીક ગાળાગાળી, થોડાક તમાશબીન લોકો, થોડીક વીડિયોગ્રાફી, થોડીક સહાનુભૂતિ ઔર ફિર સે વહી લટાર ઔર વહી રફતાર...!

અજબ શહેર છે આ! ઘટનાઓની જેમ અવાજોના ચહેરાઓ પણ એકસરખા છે અહીં તો. લાગે કે આ શહેરને ઈતિહાસ સાથે નાહવા-નિચોવાનો કોઈ સંબંધ જ નથી. પરંપરા અને ઈતિહાસ — એ વળી કઈ બલાનું નામ છે ? બસ, હાંફતા રહો, દોડતા રહો ને હંફાવતા રહો... પણ દુનિયાભરનાં શહેરો અને તળના છેવાડે હજીય ‘પરંપરા’ નામના કોણ જાણે કેટલાય નાના નાના કસબાઓ થથરે છે તે કોની આંખોને દેખાય છે ? એટલાસના નકશામાં બિલોરી કાયથી જુઓ તોય ના દેખાય. આ તો નકશા બહારની વાત! જ્યાં સભ્યતાના વારિસો સામે મારા જેવા અગણિત લોકો સદીઓ જૂના સવાલો લઈને ઊભા છે. જોકે એય માની લેવું પડે કે ક્યારે, ક્યાં સાવ અચાનક પરંપરા નામનું મડદું જીવતું કરી નાખી બબાલ મચાવી લે આ લોકો, કશું જ નક્કી નહીં. બધું જ લોકોના મૂડ અને હવાના મિજાજ પર નિર્ભર છે — ઢળતી સાંજે આ બાલ્કનીમાં ઊભો ઊભો કુલદીપની રાહ જોતો હોઉં ત્યારે આવા અજુગતા જ વિચારો આવે છે મને.

આ વળી હમણાં હમણાં મારી આંગળીઓએ નવી લત લગાડી છે. તે વળી અભાનપણે જ મૂછો આમળવા ઉપલા હોઠ ભણી લંબાઈ ગઈ. તરત ચન્દ્રી યાદ આવી ગઈ. ગઈ ફેર દિવાળી વખતે ‘નૂતન વર્ષાભિનંદન’ કહેતી કંઈ નંઈ કંઈ નંઈ ને વળી પોસ્ટકાર્ડ સાઈઝનું એક કાર્ડ આપવા આવેલી. તેય પાછું હાથોહાથ, મૂછે તાવ દેતા ક્રિકેટર શિખર ધવનના ફોટાવાળું. અંદર ગુલાબી રંગની સ્કેચપેનથી લખેલું — ટુ માય

ફેવરિટ ગબ્બર. આઘાતથી પૂછેલું કે આવો વિચિત્ર વિચાર કેમ કેમનો સૂઝ્યો ? તો ખિલખિલ હસતી કહે કે આજકાલ લેટેસ્ટમાં લેટેસ્ટ ફેન છે. આખી ઈન્ડિયન ક્રિકેટ ટીમ રાખે છે. ધોની, રોહિત, કોહલી, ધવન... કોઈને બી જોઈ લે. ને ફિલ્મસ્ટારોય. રણવીર, રણબીર, શાહીદ, વરુણ... એક લાંબુંલચક લિસ્ટ ગણાવી દીધું. ને છેલ્લે આંખ ઉલાળતી બોલી - ‘તું ય મૂછો’ રાખ ને ! ને એ, એક કાન હો કોચાવ. કીડી ચટકે એટલુંક જ દુઃખે, જરી...ક... અમથું.. એમાં આટલું શું બીવાનું ? કુલદીપે કોચ્યા જ છે ને વળી ? કેટલો મસ્ત લાગે છે ! મારા ક્લાસની છોકરીઓ એની જ વાતો કરે છે. તું હો એક કાનમાં ચમકતો ડાયમંડ પહેરી લે. રોફ પડશે હીરોનો.’ ખિલખિલ કરતી તે મારા ડાબા કાનની બૂટ ભણી તાકી રહી. તેના ઊભરા પર ઠુંડું પાણી રેડી દેતાં મેં કહેલું : એવા ટાયલાવેડા આપણને ના ફાવે. તો લાગલગાટ ચાર દિવસ બોલી નહોતી. ગોળ ગોળ સમજાવી બે-ચાર ગિફ્ટ લાવી આપીને માંડ ફોસલાવી. થયું કે ભૂલી ગઈ હશે પણ હું જ ભૂલી ગયેલો કે તે ચન્દ્રી છે. એમ કંઈ ભૂલી જતી હશે ?

નામ તો એનું ચંદ્રિકા. પણ સૂરજના ગોળા જેવી ધખેલી. વાતે વાતે તપી જાય. જોકે સામે ચાલીને શહાદત વહોરીનેય એના તપતા સૂરજની લાલ આગમાં કૂદી પડવા કોઈનું પણ મન વ્યાકુળ બની જાય એવી જ હતી એ. રજજેરજજ જીવતી ! મનમાં આવ્યું કે પત્યું ! એક દિવસ વળી ટંટો પકડ્યો : ‘ટેટૂ ચિતરાવ. બીજના ચાંદની વચ્ચોવચ્ચ લખાવ - ચન્દ્રી.’ સોયથી જબરી ફાટે છે મારી. તેને ખબર છે તોય. ઘેર એક્સ્ટ્રા ક્લાસનું બહાનું કાઢી હાથ ખેંચી ધરાર ઢસડી ગયેલી મને ને પીઠ પર વચ્ચોવચ્ચ ટેટૂ ચિતરાવ્યું તેના નામનું. તેની આગળ શર્ટ ઉતારતાં એટલી તો શરમ લાગેલી મને તો. હાથે, બાવળે, ડોકે - તેણે આપેલા વિકલ્પોના અંતે માંડ મેં પીઠ માટે હા ભણેલી. ટેટૂ પૂરું થતાં લગી અવળું ફરીને બેસી રહેલી ખિલખિલ હસતી.

જોકે ચન્દ્રીએ જ જીદ કરીને થોડા દા’ડા ધકેલ્યો અહીં. ભાઈબંધીની ફરજ વાસ્તે. કુલદીપે કાલાવાલા કરતા દસ ફોન કરેલા - હોસ્પિટલમાં છું... જરૂર છે... ભાડાના ઘરની શોધખોળ માટે, થોડા દા’ડા સેટિંગ માટે...’ તેની માએ પણ બીતાં બીતાં ઘાનામાના કંઈ-કેટલીય વાર સંદેશ મોકલાવ્યા. ચન્દ્રીએ જાણ્યું તો તાબડતોબ ધકેલ્યો : ‘ભાઈબંધને કંઈ એકલો છોડાય ?’

એક છેલ્લા અઠવાડિયાને છોડીને એક પણ દિવસ એવો નહીં ગયો હોય કે ચન્દ્રીએ મને પૂછ્યું ના હોય : ‘મૂછો ઉગાડી કે ?’ અને મારો એ જ જવાબ : ‘ના.’ તે કહેતી : ‘ચલ જુદા, એક સેલ્ફી પાડી મોકલ.’ હું કહેતો : ‘લે ને, અબ ઘડીનો જ. તારી બધી વાત કબૂલ, આ નંઈ બને આપણાથી. કહે તે હારી જવાનું.’ અને ફોન તરત રિસાઈ જતો.

કાલે અગિયાર સાડા અગિયારે તો પહોંચી જઈશ મીઠાપુર. સાંજે અમારી કાયમની ખાનગી જગ્યા પર તે મળવા આવશે ને જોશે ત્યારે ઝૂમી ઊઠશે ઝંડો લહેરાવતી પોતે મને કેવો અન્ડરમાં રાખી શકે છે તેની લાંબીલચક કથા માંડશે રાતે મોડે લગી તેની બહેનપણીઓ જોડે ફોન પર. એકશન-ઈમોશન-લવ-ડ્રામા... બધા જ મસાલા ઉમેરી ઉમેરીને કહેશે

પાછી. અંબાણીવાળા જિઓદાદાનો પ્રભાવ બધો. લાંબી કથાના નેરેટર બનાવી નાખ્યા છે બધાંયને.

જોકે ચન્દ્રી ફોરવર્ડ તો ખરી જ. કોઈ એના તાબે ના થાય તો જ નવાઈ. એના તાબે થવામાંય અભિમાન રાખી શકાય. ખોબા જેવડા મીઠાપુરની ફર્સ્ટ ગ્રેજ્યુએટ. સાત ધોરણ લગી ભણીને થોડીક છોકરીઓ ઊઠી ગયેલી. બાકીની થોડીક બાજુના ગામમાં મેટ્રિક કરીને ને બીજી રડીખડી બે-ચાર છોકરીઓ તાલુકે બારમું પતાવીને હાથ પીળા કરી બેસી પડેલી પાટલે. જ્યારે ચન્દ્રીના હાથ પીળા કરવાની વાત ઊઠવા લાગી ત્યારે તેનું મોં ગુસ્સાથી લાલચોળ થઈ ગયેલું : ‘હું તો કોલેજ પૂરી કરવાની જ. ને આગળ એમ.એ. હો’ પૂરું ? કોઈની શી મજલ કે તેની ‘હા’ને ‘ના’માં પલટાવી શકે ? ઘરડેરાંઓએ આદર્શ છોકરી કોને કહેવાય તેનું મૌખિક પુરાણ સંભળાવ્યું ને સમજાવ્યું — એક વાર છોકરીની જાતે ગામની લક્ષ્મણરેખા ઓળંગી કે ખલાસ. બેસતાં-ઊઠતાં બસોમાં, શટલિયાઓમાં ઘસાઈ-ભીંસાઈને આવવું-જવું પડે. આવી બેશરમી સંસ્કારી મીઠાપુરની છોકરીયુંને શોભે કંઈ ? ને અહીં થોડી જ પડી છે કોલેજ ? સાઠ કિલોમીટર કોને કીધું ? કોઈની આંખમાં કે હાથમાં પડીએ તો ભવ એળે ગયો સમજ. લાજ-શરમ-માન-મર્યાદા-વ્યવહાર-સ્ત્રીકરમ ને સ્ત્રીધરમ... પણ ચન્દ્રી એકની બે ના થઈ. ના એટલે ના જ. પંચાયતમાં ડંકાની ચોટે કહી નાખેલું : ‘કાં તો કોલેજ અહીં ગામમાં લાવી આપો ને કાં તો મને કરવા દો. જરીક પણ ઊંચ-નીચ થઈ તો મારું માથું ને તમારી જૂતી.’ તે ચન્દ્રીની જોડે જોડે પંચાયતે એના બાપનેય શરત બકાવી. તેનું જોઈ જોઈને વળી તેની પાક્કી બહેનપણી સંધ્યા પણ કોલેજનાં પગથિયાં ચડી ગઈ. પાછું ઈકોનોમિક્સ રાખ્યું બંને જણીઓએ. કોલેજનો વિચાર આમ તો અમે માંડી જ વાળેલો. પણ બે શટલ જીપ બદલીને ભણવા જતી એ છોકરીઓને જોઈને અમારી મદર્દાનગી લજવાતી હોય એવું લાગ્યું. તે અમે પણ શટલ-જીપડામાં ભરાઈ-ઠસાઈ-ટીંગાઈને આવ-જા કરવા લાગ્યાં.

પહેલી વાર તેને મેં ધારી ધારીને ગામની ચોકડી પરના કાટ ખાધેલા હેન્ડપંપ પાસે જ જોયેલી. બહેનપણીઓ જોડે બેઠી બેઠી શેરડીનો સાંઠો ચાવતી’તી. પંપ કને પાણીનું એક બુંદ નહોતું તોય કોણ જાણે હું આખેઆખો ભીનો થઈ ગયેલો તેને જોતાંવેંત. રાતે મસ્ત-મજાનું સપનું આવેલું. ચાખ્યું તો શેરડીના રસના સ્વાદનું! દિવસો ગળ્યા ગળ્યા બની ગયા. ઈક્કો જ રાખવું હતું મારે પણ, પણ ઈક્કોમાં કશું પલ્લે ના પડે આપણને તો. તો કુલદીપ કહે કે સાહિત્ય લઈએ. આમ પણ તું બહુ ડીપ છે. તું ક્યારેક એવું વિચારે કે બોલે છે ને કે બધું માથા પરથી જાય છે. કશું સમજાય નહીં તારું તો, પણ એક વાત સમજાઈ ગઈ હોં ! કે સાહિત્યમાં આવું આવું ડીપ જ તો આવે બધું. લાખેલા શબ્દો વંચાતા હોય તોય જુદી જ રીતે વાંચવાના, શબ્દોના અર્થ ચોખ્ખા દેખાતા હોય તોય બીજા બીજા જ શોધવાના, પાછા દેખાતાય ના હોય. તને તો જબરું ફાવશે. ને મારું શું, ખાનદાનમાં કોઈ મેટ્રિક હો નથી. ફેલ થઈશ તો હો કોલેજ ફેલ ગણાઈશ ! બાપાની આટલી જમીન છે તે સાચવવા કોલેજિયન ક્યાંથી મળવાનો... તેય ઘરનો જ ? કુલદીપે ગુલાબી ઓઢણી સરખી કરતી કરતી નીકળતી સંધ્યા સામે ટીકી ટીકીને જોતાં કહેલું. એક કલાસ છો ના

હોય પણ આવતા-જતા કે રિસેસમાં તો અથડાવવાના કે નંઈ એ લોકો...? ને સાથે જ, એવા ટકરાઈ ગયા કે ઘા ગમવા લાગ્યા. રિસેસની એ પંદર મિનિટમાં એક અજાણી તરસ છિપાઈ જતી અને નજર ઈક્કોના વર્ગખંડના દરવાજામાંથી બેરોક આવ-જા કર્યા કરતી.

હોર્નના તેજ અવાજે મને સીધો જ પાંચમા માળની બાલ્કનીમાં ફંગોળી દીધો. નજર વર્ગખંડમાંથી બિલ્ડિંગના પાર્કિંગ ઝોનમાં ધૂમવા લાગી. બીજું એક હોર્ન અને કુલદીપની મોટરસાઈકલ પાર્કિંગ તરફ વળ્યાં. હાશ થઈ ગઈ. એ ઘરમાં આવ્યો ત્યારે તેનું મોં લટકેલું હતું. પાનની પિચકારીઓથી છંટાયેલી ગંધાતી સીડીઓ ચડીને જ આવવું પડ્યું હશે ઉપર. લિફ્ટ પેકોપેક હશે. ધીરજ નામની ચીજ સાથે તો તેને દૂર દૂર લગી કોઈ લેવાદેવા જ નથી. સંધ્યા ગમી ગઈ તો બીજી જ મિનિટે કહી નાંખેલું તેણે. ને હું ? ચન્દ્રીને ‘તું મને ગમે છે’ એટલું કહેવામાં તો પૂરું વરસ કાઢી નાખેલું મેં તો. છેક બીજા વરસે નીતરતા પરસેવે દસ લીટીનો લેટર લખેલો ત્યારેય હાથ ધૂજતો હતો.

મેં કુલદીપ સામે જોયું. તેની આંખો થોડીક ભારે લાગતી હતી. જ્યારે તેની આંખોમાં ખુન્નસ હોય છે ત્યારે તેનું મોં અદલ તેના આજબાપા જેવું જ લાગે છે. મીઠાપુરમાં હોત તો મસ્તી મસ્તીમાં આજબાપાના નામે સંબોધી ચીડવી લીધો હોત, પણ અત્યારે તો તેના મોટાકાકાનું નામ સપનામાં ભૂલથીય ના બોલાય ! શરમ ભર્યા વિના ઠોકી દેત એકાદ લપડાક. ને આજબાપાને ખબર પડે કે હું અહીં તેમના કુળદીપકને ઘેર છું તો તો આખી બિલ્ડિંગ ગંગાજળથી ધોવડાવી હોત.

કુલદીપ મૂડમાં નહોતો દેખાતો. તોય હાથ-મોં ધોઈને તેણે મૂડમાં હોવાનો દેખાડો કર્યો : ‘જબ તક હમારા શાહી ટિફિન ન આયે તબ તક એક શામ હમારે નામ.. મિલ બેઠેંગે તીન યાર, મૈં, તુમ ઔર યે વડાપાંવ.’ કહેતા કહેતા તેણે પેકિંગ ખોલ્યું. મરચાંની ગંધ આખા રૂમમાં ફરી વળી. આમ ફિલ્મી જુમલા બોલવાની તેને જબરી લત. પહેલી જ ટ્રાયે અડધું વડાપાંવ હુંસાડી દીધું મોંમાં. આંખો પાણી પાણી થઈ ગઈ. ‘સાલું, મરચું દગાબાજ નીકળ્યું!’ તે બનાવટી હસ્યો. ‘મરચું તો હજી અડક્યો જ ક્યાં છે તું ?’ પકડાઈ ગયેલી તેની અપરાધી નજરોએ ક્યાંય સુધી ભોંય ફંફોસ્યા કરી.

બળતરા શેની હતી તેની મને ક્યાં નહોતી ખબર ? મેં વાતનો વિષય બદલ્યો : ‘અલા, આ શહેરમાં તો ખબર જ નથી પડતી કે કોનો આતંક વધારે છે — માણસોનો કે વાંદરાઓનો ? યાર તારા ફૂલછોડને સાચવતાં તો નાકે દમ આવી જાય છે. આ તું બતાડી ગયેલો એ બે છોડને ફુલ તડકો જોઈએ. બાલ્કનીમાં મૂકું તો વાંદરસેનાનો આતંક ને ઘરમાં મૂકું તો કરમાઈને મરી જાય... ઉધર કૂઆ ઈધર ખાઈ...! ને ઉપરથી દેડકાને શરદી થાય એવી તો તારી વાતો ! તું કે’ કે પાણી પિવડાવ્યા જ કરવાનું પણ આસપાસની માટીમાં ઘાસફૂસનું એક તણખલુંય ના ઊગવું જોઈએ. એવું તે કંઈ બને ? લાખ ઉપાય અજમાવ તું, કુદરતનો નિયમ જ છે કે ભાઈ, માટી ભીની હોય તો કંઈક ને કંઈક તો ઊગવાનું કે ફૂટવાનું જ ને ! માટી પોતે ચાહે તોય થોડું જ કંઈ રોકી શકાય છે ?...’

છેલ્લું વાક્ય બોલતાં બોલતાં મારો અવાજ તરડાઈ ગયો. ચામડી જાણે કે સહેજ

સહેજ ભીની લાગવા માંડી. મારો હાથ સહેજ સહેજ વધેલી દાઢી તરફ ગયો અને આંગળીઓ તરત મૂછ પર ફરવા લાગી. જાણે કે તે મૂંગી મૂંગી પંપાળતી હોય મૂછને, જાણે કે છાની છાની કશીક હિંમત આપતી હોય !

મેં જોયું કે કુલદીપનું ચિત્ત તો કંઈક બીજી જ ગડમથલમાં હતું. તે બાલકની ભણી ઉદાસ નજરે તાકી રહ્યો : ‘આતંક તો ખરો જ ને ? જોને, આ સંધ્યાવાળું ચેપ્ટર ? સાલી લાઈફની તો વાટ લગાડી દીધી. હે કાંતિ, એ મને યાદ કરતી હશે ? કમને પૈણાવી દીધી તેના જલ્લાદ બાપે. બાકી તો આટલે બી.એ. પૂરું કરી નાખ્યું હોત તેણે. એક છેલ્લું વરસ બાકી રહી ગયું તે હવે આખી જિંદગી નોનગ્રેજ્યુએટનો થપ્પો લાગેલો રહેશે ને બીજા થપ્પા તો મરતા લાગીને ચોંટી રે’વાના તે તો જુદા ! મારી યાદેય નંઈ આવી હોય તેને ? બસ એક વાર... નાતે ને પંચે જેની જોડે બેસાડી તેની જોડે બેસી પડી, ઊંહકારો ભર્યા વિના. જાણે કે રતન શોધી નાખ્યું હોય, શું નાસી જતું’તું એટલું ? પટાવાળાની નોકરી છે. પાછો સંધ્યા કરતાં અગિયાર વરસ મોટો છે, પહેલી બાયડી તો આપઘાતે મરી ગઈ ને હવે આવી હવે બીજી વહુ, એ જાણીનેય બેસી ગઈ. અમારાવાળાઓએ બે રાડ શું નાખી કે ફફડી ગયેલી નાતે ફેંસલો કરી નાખ્યો. જોયેલો તેં ? કેવો કાળોકલટો હતો ?’

કુલદીપે એક સિગરેટ સળગાવી ઊંડો કશ લઈ ધુમાડાનો ગોટો બહાર ફેંક્યો. લાચાર આંખે મારી સામે જોતો બોલ્યો : ‘...ફેંસલો છે કે ફાંસીનો ગાળિયો! જોને, પણ હુંય ક્યાં બોલી શક્યો કશું ?ટોળાની ધાક જ એવી. ને મેં પણ ક્યાં કોઈ ગેરંટી આપેલી ? વાયદાની વોરંટીયે નંઈ. ઉપરથી ધાકધમકી-નાત-જાત-ફરમાન... મરતા ક્યા ના કરતા ? બધું જ મારા પાપે કાંતિડા..’

‘ભૂલી જા એ વાતો. થવાનું હતું તે થઈ ગયું. મનને બીજે ક્યાંક વાળ...’ હજી પૂરું બોલી રહું ત્યાં તો તે છંછેડાઈને તે રીતસરનો ઊકળી પડ્યો : ‘કોને યાદ કરું બદલામાં કહે જો ? મીઠાપુરને ? જેણે ગામબહાર તગેડી મૂક્યો ? આજબાપાને ? જેમણે ભરી પંચાયતમાં ગામવટાનું ફરમાન અપાવ્યું ? બાપાને ? જે પૂતળાની જેમ મૂંગા મૂંગા ખેલ જોતા રહ્યા ? બસ, લાગણીના નામે, ફરજના નામે આ છાના છાના રૂપિયા મોકલાવી દીધા એથી પૂરું થઈ ગયું ? એમાં પેટ ભરાય, મન નહીં. ક્યાં વાળું મનને આ ધુમાડાના શહેરમાં કાંતિ ?’ ભડકુલદીપસિંહની છાતી ફાટી પડી.

હું સાવ મૂંગો થઈ ગયો. વાતમાં આમ તો કશું જ નહોતું ને તોય વાત ગામને કાને ફૂંકાઈ ગયેલી. જોકે કુલદીપે તેની છાતીમાં જીપડાવાળી ઘટના કાયમ માટે કોતરી દેવાની જરૂર હતી. ચેતવણીનો સંકેત જ હતો દેવીમાનો. તોય ધ્યાને ના લીધો. એક વાર તેના આજબાપાએ જોઈ લીધેલો મારી સાથે, જીપડાની પાછળ મારા શરીર સાથે ભીંસી ભીંસીને ટીંગાયેલો. હૈસો-હૈસો કરતાં ગીતો ગણગણતાં કોલેજથી આવતા હતા તે ઘડીએ. ઘેર પગ મૂકતાંની વારમાં જ ઢીંઢાં ભાંગી નાખેલાં તેનાં : ‘કાલથી આથમણા વાસના એ કીડા જોડે જોયો તો કીડીના પગ જેવડા ટુકડા કરી નાખીશ...’ તમાચાના વરસાદથી ગાલ લાલ થઈ ગયેલા કુલદીપસિંહજીના. ડેલીની વચ્ચોવચ્ચ નાત આગળ બામણ

બોલાવી આખા શરીરે ગોબર ચોપડાવેલું. ગોમૂત્રની છાંટ પણ છંટાવેલી તોય શુદ્ધ થઈ ગયેલા ખાનદાનના કુલદીપક તો ખોવાયેલા રહ્યા જીપડાની વચ્ચેની સીટ પર બેઠેલી આથમણા વાસની સંધ્યાના રંગોમાં. આજબાપાની લાલ લાલ આંખોને કોણ જાણે ક્યાંથી એ રંગો દેખાઈ ગયા હશે ? મીઠાપુર એ સાંજે એકાએક ખારું ખારું ઉસ બની ગયું. માથા પર બાંધેલી લાલ રંગની ચૂંદડીઓવાળી કાયાઓના ઊકળતા લાલ રંગના લોહી સામે આથમણા વાસની રંગોમાં દોડતા લોહીનો રંગ ધોળો ફગથ થઈ ગયો. કાપાકાપી થવાની દહેશતે હવા પણ થથરવા લાગેલી. સૂર્યાસ્ત થતાં પહેલાં જ વાસમાં અંધારું ઊતરી પડતું હતું. સંધ્યાના જીવનમાં સંધ્યા કટાણે જ ઊતરી પડી તે બદનસીબીના નામનો લાલ ચૂડલો પહેરી નીકળી પડી બીજા એક અંધારિયા આથમણા વાસમાં.

લાલ રંગની પોલિથીન બેગમાં મૂકેલું ટિફિન એમ જ પડી રહ્યું. તેના જમણા લમણેથી પરસેવો નીતરતો રહ્યો.

મોડી રાત સુધી અમારી વાતોમાં મીઠાપુર પડઘાતું રહ્યું.

વહેલી સવારે મેં મીઠાપુરની બસ પકડી લીધી. આખા રસ્તે ચન્દ્રીની વાતો યાદ આવતી રહી. કુલદીપ અને સંધ્યાવાળી બીના બનેલી ત્યારે ફફડી ગયેલી બિચારી : ‘આવું આપણી સાથે તો નહીં થાય ને ?’ પહેલી જ વાર તેનો હાથ સહેજ દાબીને મેં કહેલું : ‘આથમણા અને ઉગમણા વાસનો ક્યારેય મેળ પડ્યો છે ચન્દ્રી ? એ લોકને કશી સરત જ ના રહી તે ? ફિકર નહીં, આપણે બેય તો એક જ વાસનું અંધારું. અજવાળાને થોડું જ નડતર છે કંઈ ?’ એ પછી નચિંત થઈ ગયેલી એ. અઠવાડિયા પહેલાં તેની બહેનપણી ઝમકુનાં લગ્નની વાત કરતાં કરતાં ક્યારે પોતાના લગ્નની વાતોમાં ખોવાઈ ગઈ તેની એને ખબર જ ન પડી : ‘એવું લાગવું જોએ કે મીઠાપુરમાં પહેલવહેલું લગ્ન છે. વરઘોડો લઈને તું નીકળે ત્યારે એક એક ગલી બેન્ડના તાલે તાલે ઝૂમી ઊઠશે. સફેદ શેરવાની ને લાલ સાફો... ને હું કહીશ કે જો... પે...લો... મૂછે વળ આપતો ઊતરે છે ને ઘોડા પરથી, એ જ છે મારો...’ પણ કોણ જાણે કેમ, છેલ્લા એકાદ અઠવાડિયાથી વરઘોડાનું નામ પડે કે એક લાંબી ચુપ્પી. પછી અવાજ ધીમો પડી જઈ વાત શરૂ થાય મીઠાપુરમાં ફેલાતી માંદગીની ને બદલાતી હવાની.

ઘરમાં પગ મૂકતાંવેંત તરત જ તેને મેસેજ કરી દીધો. નક્કી કરેલી જગ્યાએ સાંજે મળવાનું કહી દીધું. બપોરની બળતરા ભીતર પથરાવા લાગી. ચન્દ્રી જોજનો દૂર લાગતી હતી. હજી બે કલાક ? અજંપો ફરી વળ્યો. અડધી રકાબી ચા પી હું વહેલો જ નીકળી પડ્યો.

હવાની ગરમ ગરમ થપાટ વાગતી હતી પણ નમતી બપોરેય આંખ સામે તો બીજાનો ચાંદ જ દેખાતો હતો. આંગળીઓ ઉપલા હોઠ સુધી લંબાઈ. મૂછવાળો લુક પહેલી જ વાર જોશે ત્યારે...? અને ડાબા કાનની બૂટ પર ઝગમગતા હીરાની ચમક જોઈને ચન્દ્રીના મોં પર જે ચમક ફેલાશે તેને કેમેરામાં ક્લિક કરી લેવી જોઈએ. વિચાર્યું જ નહોતું, હારી જવામાંય આટલું સુખ હોય છે !

ચન્દ્રીની ધૂનમાં ને ધૂનમાં પગ ક્યારે કુલદીપસિંહની ગલી તરફ વળી ગયા એનુંય ભાન ના રહ્યું. નજર નવીનકકોર મોટરસાઈકલ પર ગઈ. નજીક સરીને તેના મિરરમાં વાળ સેટ કરી લીધા. આંગળીઓ મૂછોને વળ ચડાવવામાં પરોવાઈ ગઈ. કેટલો સરસ રંગ હતો મોટરસાઈકલનો ? ચક્રચકાટ પણ કેવો ? આંખ અંજાઈ ગઈ. શરીરને સહેજ ટેકવીને મોબાઈલનો કેમેરો ઓન કર્યો – એક-બે-ત્રણ સેકન્ડ, સ્માઈલ અને ક્લિક.

કે અચાનક માથામાં લાકડીનો એક જોરદાર ફટકો વાગ્યો. ગડથોલિયું ખાતો નીચે ફસડાયો. સામે, લુખ્ખાઓની હથિયારબંધ ટોળી જોઈને જ ભાન થયું કે આ તો આજાબાપાની ગલી !

ભયની મારી આંખો પલકવાનુંય ભૂલી ગઈ.

– હિંમત તો જુઓ મગતરાની, સિંહની ગલીમાં છાતી કાઢી ઊભું છે ! ઉપરથી પોતાના બાપની હોય એમ મોટરસાઈકલ અભડાવી મારી. ને જુઓ તો !’

– ‘હાય લા, મૂછ રાખી છે હરામીએ તો ?’

વિસ્ફારિત રાતીઓળ આંખો સામે હાથ જોડતો કશુંક કહેવા મથતો હતો કે ત્યાં જ બે મજબૂત હાથોએ બાવડેથી ઝાલીને ઢસેડવા માંડ્યો. આખું શરીર છોલાતું હતું. હું ચીસો પાડતો રહ્યો.

– ‘મોતની એટલી ઉતાવળ હતી કે જમડા સામે ઊભો રહી ગયો ? લો, આ તો અવળી ગંગા ! ઘો મરવાની થઈ કે સિંહની ગલીમાં પેહી ગઈ. તાર બાપાઓએ નથ કીધું કે અમારી ગલીમાંથી વરઘોડો કાઢનારના શા હાલ કર્યા છે તે ? પૂછીઆય વાસની ઝમકુડીના ઘણીને. કૂલે એવા ડામ દીધા છે કે ઘોડા પર તો ઠીક ભોંયેય બેહી નંઈ શકે મહિના-દા’ડા લગી તો. વાસની ગટરના મંકોડાઓને પાંખો ફૂટી છે કેમ ? ને મીઠાપુરમાં મૂછ રાખવાનો હક કોનો છે તે તો ગલી ગલીનું ધાવણું છોકરું હોત જાણે છે. બહુ શોખ છે ને સિંહ બનવાનો ? હેંડ, સિંહ બનાવું તને... ને પાછો કાનમાં કોડી - બે કોડીનો ડાયમંડ ઘાલીને સાબિત શું કરવું છે તારે ? બહુ જોર ચડ્યું છે આથમણા વાસને એમ ? આજે એકે શરૂઆત કરી કાલે આખા વાસને ચળ ઊપડશે... ચાલ, ચળ ઉતારું તારી.

ગલી ગલીમાંથી એક ટોળી, બીજી ટોળી, ત્રીજી ટોળી નીકળી એક મોટું ટોળું વળી ગયું. બીજું પણ એક નાનકડું ટોળું છેટે ઊભું ઊભું ‘માઈબાપ જવા દો...’ કહેતું ધ્રૂજતું ઊભું હતું.

છોલાઈ ગયેલું શરીર હેન્ડપંપે બંધાઈ ગયું. મારી છાતીનાં પાટિયાં બેસી ગયાં.

લાતો - ઢીકા - મુક્કા - થપ્પડ - તમાચા - લાકડીઓના ફટકા અને તમતમતા અવાજો -

– ‘કાનકપલો કરી મૂકો સાલાને...’

– ‘લૂગડાં કાઢી ગામ આખામાં નાગો ફેરવો હરામીને..’

– ‘જા’લા મુનિયા, એકી હડીએ બોલાવી લાવ ચમના હજામને.’

– ‘અડધી મૂછ ને અડધું માથું મૂંડાવી મોં કાળું કરી ગધેડા પર ફેરવો... માફી

માંગ ગામ વચ્ચે. હાથ જોડીને બોલ, બોલ કે હવે ક્યારેય મૂછ નહીં રાખું... બોલ કે ક્યારેય કાન નહીં કોચાતું... બોલ...'

ચમના હજમના તેજ અસ્ત્રાએ અડધું માથું અને અડધી મૂછ મૂંડી નાખ્યાં. ડાબા કાનની બૂટમાંથી લોહી દદડતું હતું. ઝગારા મારતો હીરો ધૂળમાં ઉશેટાઈ ગયો. મોં પર કીચડ ફેંકાતો હતો. કાપડાં ખેંચીખેંચીને ઊતરાતાં હતાં ત્યારે મેં આંખો ભીંચી દીધી. ખુલ્લા મોંમાં કીચડ જવા લાગ્યો. સમજાતું નહોતું કે હાથને ક્યા કામે લગાડું-પગે પડવાના કે નિર્વસ્ત્ર શરીરને ઢાંકવાના ? ખુલ્લા બરડે ચામડાનો પટ્ટો સોળ પર સોળ પાડવે જતો હતો.

બરાડતો, ચીસો પાડતો, રોકકળ કરતો, આળોટતો, આજીજી કરતો હું માંડ બોલ્યે જતો હતો : 'બરડે નંઈ... બરડે નંઈ... ત્યાં તો...'

ટોળું ચૂપ હતું.

કંપતા ટોળા વચ્ચે ધસી આવેલી રોકકળ કરતી ચન્દ્રીની ચીસ હવામાં તરતી તરતી એક ક્ષણ પછી ચૂપ થઈ ગઈ.

ખબર નહીં, એ ભાનમાં આવશે ત્યારે સહુથી પહેલાં શું જોવા ઈચ્છશે – મૂછ કે મારો ડાબો કાન ?

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા

અમથું ગવાય એ જ ગીત જિતેન્દ્ર જોશી, ૨૦૧૮, રીડજેટ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦૨, રૂ. ૧૨૫ જોબકા ! લપસી કલમ ! આશિત હૈદરાબાદી, ૨૦૧૮, સાયુજ્ય પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. ૬૭, રૂ. ૧૫૦ ગઝલની પરબ આહમદ મકરાણી, આહમદ મકરાણી, ૨૦૧૮, પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા. લિ. રાજકોટ, પૃ. ૧૫૭, રૂ. ૧૮૦ પગથાર સંપાદક, મગન મકવાણા, ૨૦૧૮, આર/૩, સરદાર પટેલ સોસા. મધિયા, ધોળકા ૩૮૭ ૮૧૦, પૃ. ૧૦ + ૧૨૦, રૂ. ૧૩૦ તસલ્વી અશોકપુરી ગોસ્વામી, ૨૦૧૮, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૪૪, રૂ. ૧૫૦.

ડોસાએ કહ્યું
(આસામી વાર્તા)

મણિકા દેવી; અનુ. હસમુખ કે. રાવલ

[મણિકા દેવી (જન્મ ૦૧-૦૮-૧૯૭૮)ના ૬ વાર્તાસંગ્રહો છે. તેમને સાહિત્ય અકાદમીનો યુવા એવોર્ડ - ૨૦૧૪ પ્રાપ્ત થયો છે. સ્વભાવે નમ્ર અને વ્યવસાયે શિક્ષિકા. સ્વાદના છ રસ, સાહિત્યના નવ રસ તો જીવનના નવ્યાણું કે નવસો નવ્યાણું રસ છે. આ રસોના મંથનમાં અમૃત ઓછું ને ઝેર ઝાઝું તરતું જણાય છે. પણ અમૃતનું એક ટીપું ઝેરના કટોરાને આસ્વાદ્ય બનાવવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. જડતા કે કોઈ અન્ય કારણે જે આ ન અનુભવી શકે એ વિહ્વળ બની પલાયનનો રસ્તો શોધે છે. પણ એથી જીવનના રસ સુકાઈ જતા નથી. એ રસો મનુષ્યને અંત સુધી પોતાનામાં ઝબોળી રાખે છે. આ રચના જીવનની કાંટાળી વાડીમાં છીંડું પાડી છટકી જવાના નિષ્ફળ મનસૂબાની સરળ ભાષામાં વાત માંડે છે.

આસામ તેમ ગુજરાતમાં પણ કેટલીક કોમોમાં પણ દટનનો રિવાજ છે. લેખિકાએ પાત્રોને વિશેષ નામથી દૂર રાખી વાર્તાને મર્યાદિત સ્થળકાળથી બચાવી સર્વકાળના માનવફલક સુધી વિસ્તારી છે. તો ગુજરાતી ભાષાની મહેક સાથે નવી પેઢીની કલમથી આલેખાયેલી આસામી વાર્તા માણીએ. - હ.]

ડોસાએ કહ્યું — ડોસી, હેંડ આજ તો સંગાથે મરી જઈએ.

ડોસી સવારે ઊઠીને આંગણું વાળતી હતી. દિવસભર કામમાં રહેતી ડોસીને કુરસદ મળતી નહીં. ઉંમરની સાથે શરીર નબળું પડી ગયેલું, છતાં જુવાન બાઈ જેવો ઢસરડો કરવો પડતો. શ્વાસ લેવાનીય કુરસદ નહીં. તોય ડોસીએ કમને ડોસા તરફ જોયું. ડોસો કેવી વિચિત્ર વાત કરે છે ! આજે ડોસો વહેલો જાગી ગયો હતો ને ડોસી સામે આવી ઊભો હતો.

— મોઢા સામે શું તાકી રહી છે. છોકરાંના તિરસ્કાર ને ઠપકા વેઠ્યા કરતાં મરીને છૂટી જવું બહેતર છે.

આમેય ડોસો જ્યારે ને ત્યારે મરવાની વાત જ કર્યાં કરતો.

— ‘મરો. ટળો.’ છોકરાં ગુસ્સામાં શું શું નથી કહેતા. એ તો ગધાવૈતરું કર્યાં કરે છે એટલે, નહીં તો આ લોકોએ તને ક્યારની મારી નાખી હોત. જ્યારે શરીર કામ નહીં કરે ત્યારે કોણ તારી ભાળ લેશે. શરીર સારું છે ને પગ સાબૂત છે ત્યારે ચાલ, ક્યાંક જઈને મરી જઈએ.

ડોસીએ સાવરણી ત્યાં જ છોડી લીધી. સાથે જ શરીર કમજોર થતું જાય છે. અંત સમયે ચાકરી કોણ કરશે ? ઘસડાઈ ઘસડાઈને મરવા કરતાં ડોસાની વાત માનવી જ ઠીક છે. ભલે અંત સમયની આખરી વાત પણ ડોસાની મરજી મુજબ જ થાય. — વિચારતી ડોસી ડોસા સાથે જવા તૈયાર થઈ.

— અરે, શું આવી લઘરવઘર જ આવીશ ? રસ્તામાં લોકો શું કહેશે ? લૂગડાં તો સરખાં પહેરી લે. પછી જઈએ.

— મરવા તો જવું છે. સાજશણગાર કોના માટે ? ડોસી બોલી.

— મરવાની વાતનો ઢોલ પીટીશ તો લોકો ઈચ્છા મુજબ મરવા પણ નહીં દે. કોઈ પૂછે તો કહેવાનું કે લગનમાં જઈએ છીએ. જા, જા. લૂગડાં બદલી લે.

ઝડપથી ડોસી અંદર ગઈ ને કપડાં બદલીને આવી ગઈ.

કોઈને કંઈ કહ્યા વગર ડોસો-ડોસી ઘરેથી નીકળ્યાં, પણ ડોસાએ જાહેર રસ્તાના બદલે કબ્રસ્તાનવાળી વાડીનો એકાકી રસ્તો પસંદ કર્યો. ડોસી વાડીમાં જવા ઈચ્છતી ન હતી. વાડી તરફ નજર પણ નાખતી નહીં. વાડીની વાતથી તેના હૈયામાં શૂળ ભોંકાતી હતી. ડોસીની ટીકરી ત્યાં સૂતી હતી.

ટીકરી જો અત્યારે જીવતી હોત તો પરણી પણ ગઈ હોત. તેનું ઘર છોકરાંથી કલબલતું હોત. એ જ સૌથી મોટી હતી. ડોસાડોસીનું પહેલું સંતાન.

ડોસાએ છોકરીની છાતીમાં લોટો ફટકારીને મારી નાખી હતી. એ વખતે ડોસી રજસ્વલા હતી. છોકરીએ ડોસાની થાળી પીરસી હતી. બાજુમાં લોટો પણ મૂક્યો હતો. પણ બિચારી લોટામાં પાણી ભરવાનું ભૂલી ગઈ હતી. ઉંમર પણ શું હતી. માંડ દસ-બારની. રજસ્વલા પણ થતી ન હતી. ડોસાએ કચકચાવીને ખાલી લોટો એવો ફેંક્યો કે લોટો ગયો સીધો છોકરીની છાતી પર.

જોતજોતામાં બધું ખતમ થઈ ગયું. પણ ડોસાને ન તો કોઈ પસ્તાવો કે શોક.

— બિલાડી પર ફેંકોલો લોટો ન જાણે કેવી રીતે એની છાતી પર જઈ પટકાયો. એ કેવી રીતે વચ્ચે આવી ગઈ તેની ખબર જ ન પડી. આમ રોઈઘોઈને ડોસો પોલીસ અને જજના સર્કજામાંથી બચી ગયો.

ડોસો છૂટી ગયો. રોયાધોયાનાં આંસુ પણ સુકાઈ ગયાં. લગનના ખર્ચામાંથી પણ બચી ગયો.

દિવસો પછી ડોસીના મોઢામાંથી શબ્દો નીકળેલા — સૂતી રહે બેટી, ત્યાં જ સૂતી રહે. ઘરમાં તો અશાંતિનો અંત જ નથી. આમ ડોસી મન મનાવતી પણ વાડીમાં જવાની ક્યારેય હિંમત ચાલતી નહીં. એ ઝૂકેલા ઝાડ નીચેની જમીન જોવાનું સાહસ એ ક્યારેય કરી શકતી નહીં.

પણ ડોસો તો એ તરફ જ જઈ રહ્યો છે.

વર્ષો પછી ઝૂકેલા ઝાડ નીચેની જમીન જોતાં ડોસીની આંખો છલકાઈ ગઈ. ચાલ ધીમી પડી. પગ આગળ ડગલું ભરવા તૈયાર ન હતા.

એ જગા પર જંગલી વેલ છવાઈ છે. માટીની નાની ઓટલીનું નામોનિશાન પણ નથી.

ઝૂકેલા ઝાડ નીચે ડોસી બેસી પડી. ઘાસપાંદડાં સાફ કરવા લાગી. કદાચ બેટીનું શયનસ્થળ દેખાય.

આગળ જતાં ડોસાએ પૂંઠ વાળીને જોયું તો ન ડોસી દેખાઈ; ન ડોસીનો પગરવ સંભળાયો.

આ વાડીનો વચલો ભાગ છે. આગળ જવાનો કોઈ સીધો રસ્તો નથી. સૂકાં પાંદડાંને કચડતો, જંગલી વેલાઓ હટાવતો, વૃક્ષોની નડતી ડાળીઓ તોડતો, છલંગો ભરતો ડોસો જાતે રસ્તો બનાવતો હતો. એ જ રસ્તે ડોસાની પાછળ પાછળ ડોસીએ ચાલવાનું. પણ આ તો સૂનકાર. ન ડોસી, ન પગરવ.

વળી વળીને વાડી તરફ જોતાં ડોસાને ભારે ભાર વર્તાતો હતો. આ હરીભરી વનરાજી, પેલાં ખેતરને ખળાં, લીલી ધરતીની બધી મિલકત છોડી જવું જ પડશે. આમ વિચારતાં ડોસો સૂનમૂન થઈ ગયો. ડોસીએ આ લોભામણી તકનો લાભ ઉઠાવ્યો કે શું ? ડોસાને મરવા માટે એકલો રવાના કરી ડોસી દુનિયાનાં સુખ માણવા પાછી વળી ગઈ કે શું. કંઈ કહેવાય નહીં. આ તો બૈરાની જાત. કોઈ ભરોસો નહીં.

થોડાં પાછાં ડગલાં ભરી ડોસાએ જોયું તો ડોસી ઝૂકેલા ઝાડ નીચે બેસી હતી.

કદાચ પેશાબ કરતી હશે. ડોસાએ વિચાર્યું. ડોસાને પણ ઈચ્છા થઈ. કમર નીચે દબાવ વધી ગયો. હળવા થઈને આગળ જવાનું ઠીક રહેશે. ડોસીએ – થોડી જગા પણ સાફ કરી રાખી છે.

ડોસાને પાછો આવતો જોઈ ડોસીને આશા બંધાઈ, જીવનની છેલ્લી આશા. કદાચ ડોસાને દીકરી યાદ આવી છે. ચાલ, છેલ્લા દિવસે તો છેલ્લા દિવસે દીકરી યાદ તો આવી.

પણ ડોસો તો ધોતિયું ઊંચું સરકાવતો બેસી ગયો. ‘શું કરો છો, આ શું કરો છો ?’ બોલતી ડોસીએ ઝડપથી ડોસાને જોરુકો ધક્કો માર્યો.

ડોસાનું માથું તપી ગયું. જિંદગીમાં પહેલી વાર ડોસીએ ડોસાને કંઈ કરતા રોક્યો હતો. રોક્યો એ તો ઠીક પણ હડસેલો મારી ડોસાને ગબડાવી દીધો હતો. ડોસીની આ હિંમત ? ગુસ્સાની તાણ ઉપરાંત પેશાબની તાણ. ડોસો એકસાથે કેટલી તાણ જીરવે. કેવી રીતે જીરવે ?!

ડોસી પણ આ બધું ક્યાં જીરવી શકતી હતી ! તે પણ ચોધાર આંસુ સારતી હતી.

‘અહીં આપણી બાળકી સૂતી છે.’ – ભરેલા અવાજમાં ડોસીથી બોલાઈ ગયું. સાંભળતાં ડોસો હોશમાં આવ્યો. – ઓહ, તો એ જ છે આ જગા. પણ ડોસાએ હાર ન માની. ગુસ્સો પીગળ્યો નહીં. – તો શું થઈ ગયું. એટલા માટે તેં મને હડસેલ્યો ? આજ મરવાના દિવસે જ તેં મારા ઉપર હાથ ઉઠાવ્યો ? બૈરાનો માર ખાઈ મરું તો સીધો નરક જ પડું; ડોસલી, લોકો જોઈ જાત તો શું કહેત ? હટ્ટ સાલા બાયલા. ડોસો ગુસ્સામાં ધ્રૂજી

રહ્યો હતો. એ તો ઠીક છે મેં હાથનો ટેકો લઈ લીધો. નહીંતર કમ્મરના બે ટુકડા જ થઈ ગયા હોત. સાલી, પાપિણી, હલકટ... લેતી જા. બોલતો ડોસો ઊભો થયો ને ડોસીને લમણામાં જે કચકચાવીને તમાચો માર્યો...

ડોસાએ પેશાબ માટે બીજી જગા શોધી લીધી. — ભસી જજે, ડોસલી. અહીં પણ શું તારાં કોઈ સગલાંનાં હાડકાં દાટ્યાં છે. ડોળા કાઢતાં ડોસો બોલ્યો.

રોજની જેમ આજેય ડોસી ડોસાનો સ્વભાવ જીરવતી ચૂપચાપ તેની પાછળ ચાલવા માંડી. જતાં જતાં પણ ડોસો વળી વળીને દેખાયું ત્યાં સુધી ઝૂકેલું ઝાડ ને તેના નીચેની જમીન જોતી રહી. ડોસીના મનમાં એક કસક રહી ગઈ. નિસાસા નાખતી એ ડોસા પાછળ ઘસડાતી ગઈ.

વાડી પૂરી થતાં એક લાંબું-પહોળું ખેતર આવ્યું. પછી સડક.

સડક પર આવી ડોસીએ લાંબો શ્વાસ લીધો. — મળીશું મળીશું, દીકરી. પરલોકમાં મળીશું. ને આજે જ મળીશું.

ડોસી તો સ્વગત જ બોલતી હતી પણ ડોસો સાંભળી ગયો.

ભય અને શંકામાં ડોસાનું કાળજું કંપી ઊઠ્યું. આ ઓલાદે કંઈ ઓછો હેરાન નથી કર્યો. બંને છોકરાઓએ ઘરમાં શાંતિ હરામ કરી રાખી હતી. અરે અહીં મરવા આવ્યાં તોય ક્યાં શાંતિ છે ! વળી પરલોકમાંય રાહ જોતી બેઠી છે તેની દીકરી. ડોસી અને દીકરી ભેગાં મળી ત્યાં પણ મારું કયુંબર કરી નાખશે. અરે, કેવા કેવા દંડ ભોગવવાના લખ્યા છે નસીબમાં ! નરક... નરક, રૌરવ નરક. ડોસાનું કાળજું ન કંપે તો બીજું શું થાય. તો આસાન શું છે ? જીવન કે મરણ ? બંને અટપટાં. — વિચારતો ડોસો આગળ ચાલતો રહ્યો.

મેર, મરવાનીય વળી કેટલી રાહ જોવાની — ડોસી વળી આમ વિચારતી હતી. ચાલતાં ચાલતાં થાકી ગઈ હતી. સૂરજ માથે પહોંચવા આવ્યો હતો. ભૂખ પણ લાગી હતી. લે, મરવાના દિવસે પણ કોઈને ભૂખની ચિંતા હોય. જીવતાં તો પોતાના પેટની ચિંતા ક્યારેય કરી નથી. મળશે... મળશે, પરલોકમાં બધુંય મળશે. ત્યાં ખાવાપીવાની ખોટ નહીં હોય. શાંતિ પણ ઓછી નહીં હોય. વળી એ લોકમાં જો દીકરીનો ભેટો થઈ જાય તો લીલાલહેર થઈ જાય. ડોસી ખુશ થઈ ગઈ.

આટલા દિવસો પછીય દીકરીનો ચહેરો એવો ને એવો જ તેની આંખો સામે તરવરી રહ્યો.

અપાર સુખશાંતિ અનુભવતી ડોસી બધાંય દુઃખ ભૂલવા લાગી.

ડોસાએ ડોસીને શું ઓછી પજવી હતી ? રિબાવી રિબાવીને ડોસીનાં તનમન ચૂંથી નાખ્યાં હતાં. એ વાતોને ડોસી ભૂલી ગઈ. વળી દીકરાઓ અને વહુઓએ પણ અપમાન-તિરસ્કાર ઓછાં નહોતાં કર્યાં. અભાવ અને આજીજીમાં આયખું વીતી ગયું. ખાવાના વખા, શરીર ઢાંકવા ચીંથરાંના વખા. તોય કોઈ દિવસ ન રાવ, ન ફરિયાદ.

મરવાની વાતથી ડોસામાં છુટકારાની લહેર ઊઠી છે. દુઃખ છે તો કેવળ એક

વાતનું. દીકરી ખોયાનું દુઃખ. આજે કદાચ એ દુઃખ પણ દૂર થઈ જશે. ક્યાં હશે દીકરી ? હજુ ઝૂકેલા ઝાડ નીચે જ સૂતેલી હશે કે પરલોકના દરવાજે મારી રાહ જોતી ઊભી હશે !

પરલોકના દરવાજે પહોંચવામાં હવે કેટલી વાર !

ચાલતાં ચાલતાં તેઓ નદીના કિનારે પહોંચી ગયાં. શાંત નદી. આ નદીમાં કૂદીને મરવાનો ઓસાનો ઈરાદો હતો. પુલ ઉપર ચડવાના રસ્તાની બાજુમાં એક પાટિયું હતું. તેમાં સૂચના હતી : પુલ જૂનો છે ને જોખમી છે. સાવધાનીથી પસાર થવું. ઓસાએ મોટે મોટેથી વાંચ્યું. એક વાર, બે વાર, ત્રણ વાર, પછી પાછળ જોતાં ઓસીને કહ્યું — મરવા દે, નથી જવું પુલ ઉપર. જો પટકાયાં ને હાડકાં ભાંગ્યાં ને લૂલાલંગડાં થયાં... તો છે કોઈ પાછળ ચાકરી કરનારું ? ચાલ, પાછાં વળી જઈએ. ભૂખ પણ ખૂબ લાગી છે. બબડતો ઓસો ઓસી તરફ જોયા વગર પાછો વળી ગયો.

— પીટ્યો નાકકટ્ટો ઓસો. મરવું ન'તું તો મને શું કામ આ ઢસરડો કરાવ્યો ? મારે તો ઘેર કેટલાં કામ પડ્યાં છે. મનમાં ઓસાને મણ મણની ચોપડાવતી ઓસી પણ પાછી વળી.

વળી વિચારે ચડી — માથે સૂરજ તપે છે ત્યાં સુધી ઝૂકેલા ઝાડ પાસે પહોંચી જાઉં તો ત્યાંની જમીન વધારે સાફ કરું. ના, કાલ નહીં. કાલનો શો ભરોસો ! ઓસીએ મનોમન સંકલ્પ કર્યો.

પાછા વળતાં ઓસીની ચાલમાં તેજ આવી ગઈ હતી. ઓસાને પાછળ છોડી એ ખૂબ આગળ નીકળી ગઈ.

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા

હું નરસૈયો નથી વંદના શાંતુ ઈન્દુ, ૨૦૧૮, સાયુજ્ય પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. ૧૫૬, રૂ. ૧૫૦ કલમને ડાળખી ફૂટી પારુલ ખખ્ખર, ૨૦૧૮, તીર્થ, ૧૫૩, ગુરૂકૃપાનગર ચિત્તલ રોડ, અમરેલી, પૃ. ૪ + ૮૮, રૂ. ૧૦૧ અર્પણ મનુભાઈ એસ. પટેલ, ૨૦૧૮, સંગીત સાધના કેન્દ્ર, ફતેહગંજ, વડોદરા, ૮ + ૧૮૨, રૂ. ૧૦૦. અભીપ્સા દીપક પંડ્યા, ૨૦૧૮, ડિવાઈન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬૪, રૂ. ૧૦૦ મનડામાં મોતી બંધાણું સંપા. જયન્ત પાઠક, સનતકુમાર મહેતા, ૨૦૧૫, જ્યોતિ પારાશર્ય, ૨૧૯૩/સી, શાંતિસદન વડોદરિયા પાર્ક, ભાવનગર, ૪ + ૧૬૦, રૂ. ૧૦૦.

નળિયાની ગાલ્લી કાંઠલાના બળદ

રામચન્દ્ર પટેલ

(મારી સર્જકયાત્રાનો અંશ-૨)

સાલ ૧૯૬૦ના જૂન અંતમાં ચિત્રશિક્ષકની ઉચ્ચ તાલીમ લેવા જવાનું નક્કી થયું. વીસનગરથી તારંગા લોકલ રેલવે દ્વારા અમદાવાદ પહોંચાતું હતું. હું ઘોડાગાડીમાંથી ઊતરીને વિદ્યાવિહારનો દરવાજો, ઝાંપો ખોલીને પ્રવેશ્યો તો તાજુબીમાં. હાઈસ્કૂલ સન્મુખ ફૂલછોડ, મહેંદીભર્યા બગીચા વચ્ચે, ફેરફૂદડી ફરતી બે બાળાઓનું ગોઠવાયેલું ચક્રનૃત્યવાળું સ્ટેચ્યૂ. એ શિલ્પ જાણે કે સજીવ બની ખેંચતું રહ્યું હતું. બંને બાળાઓના આંટી મારેલા ચાર હાથ, તંગ ખેંચાયેલા, બંનેની પીઠ પૂઠે ઝૂકેલી, ટટ્ટાર, સ્વસ્થ. એ નૃત્યમય બનેલી દેહાકૃતિઓનો ગતિ-ફોર્સ, અવકાશમાં નૃત્ય કરતી પૃથ્વીમૈયા-નો સ્પર્શ-ભાસ થઈ ગયેલો. ફેરફૂદડીની રમત તો ગ્રામચેતનાને જગાડનારી હતી. ત્યાંથી મેદાન વચ્ચે આવેલા આચાર્ય ઝીણાભાઈ દેસાઈનું શંખ સરીખું રહેઠાણ, મારા ચિત્તને ‘ગાતા આસોપાલવ’ વાર્તાના રચયિતાએ પકડી લીધું હતું. વિદ્યાવિહાર અને કલાકોલેજ વચ્ચે વિશાળ મેદાન. કલાકોલેજની બારીમાંથી ખાદીનાં સફેદ લેંઘો-ઝભ્ભો પહેરીને જમીન પર ટચૂકડાં ડગલાં ભરતાં કવિ સ્નેહરશ્મિને માણી રહું. એમાં મને કલહંસ ચિતરાઈ બેસતો હતો. એ બારી કાવ્યબારી બની બેઠી. તેના દ્વારા અવિરત ચાલતી વિદ્યાવિહારની લીલા જોવાનો લહાવો મળતો. બારી મારી જાત સાથે વાત કરી બેસતી હતી. એનાથી અંદર અને બહાર જોઈ શકાતું હતું. ત્યાંથી હું છોક તેના દ્વારા મારી જાત સાથે વાત કરી બેસતો હતો. એનાથી અંદર અને બહાર જોઈ શકાતું હતું. ત્યાંથી હું છોક તેના દ્વારા મારા વતન, ઉમતાગામનો વિકસતો વૈભવ પકડી લેતો હતો. બારી કશુંય રોકતી કે ટોકતી ન હતી.

કવિ ‘પતીલ’ના પુત્ર નટવર અંકલેશરી મારી સાથે એક જ કલાસમાં. તેમના દ્વારા કવિ સ્નેહરશ્મિનો મેળાપ રુચિકર નીવડ્યો હતો. મેદાન વહાલું લાગવા માંડ્યું હતું. જમ્યા પછી સ્કેચિંગ માટે ક્યાંક ઊપડું; તો વચમાં તેમનો ભેટો; શુકન. નજીકમાં ભૂદરપરા અને ગુલબાઈ ટેકરે જઈને ઊભો રહું. ત્યાંની ઝૂંપડપટ્ટીની સોનેરી ગોઠવણી, ધબકતી જાહોજલાલી. જો કોકના ઘર આગળ કે ખાટલે બેઠા તો તોબા. ક્યાંક ખૂણેખાંચરે કે ઈંટ-માટીના ચોતરે બેસીને, પહેલાં ત્યાંનાં ટેઢાંમેઢાં ગોઠવાયેલાં છાપરાં, ઘર-બારણાં વહાલાં લાગ્યાં. મારા ગામની ગાર-માટીથી લીંપાયેલી ઝૂંપડીઓ ઊડી આવીને મને ઘેરી વળેલી. ગલા વાઘરીનું તેમજ અભુજી ઠાકોરનું છાપરું સાંભરી બેઠેલું, પણ ગુલબાઈ

ટેકરાનાં ભાતીગળ લોકો... પહેરવેશ, ઘરેણાંની શોભનરમ્ય નથ, ફીણ્યા અને ઝાલરાની ઝલક છટા, લોકજીવનનાં સ્કેચ-ચિત્રો કાઢવામાં કાગળો ઊભરાઈ જતા હતા. તેમાં હરતીફરતી લલચાવતી કેટલીક ઘાટીલી કન્યાઓ વધુ. વધુ ત્વરાથી રેખાચિત્રો કાઢી શકાય તો હાથ પર ચિત્રસાધનાની મજબૂતાઈ આવે. શરૂશરૂમાં કુદરતી દૃશ્યો, જાતજાતનાં ફળો-ફૂલો, સ્ટપબર્ફુઝ દોરવામાં વધારે લગાવ રહ્યો. છાત્રાલયમાં પણ ચિત્રકાર્ય ચાલ્યા કરતું હતું. જોડેની પ્રાઈમરી સ્કૂલનાં છાત્રો રક્ષા, વર્લ્ડ આવી ચડતાં. એમનીય ચિત્રપોથી-કાગળોમાં ચિત્રો. વૃક્ષ, દેરું, બળદ, શ્વાનનાં ચિત્રો દોરી બતાવતો. આનંદ આનંદ... સતત અભ્યાસ, વાચન, રાતના મોડા સુધી સારી એવી મહેનત પહોંચતી હતી. પશુપંખી, ફૂલ-છોડવાનાં રંગીન ચિત્રો દોરવામાં વધુ રસ.

કદીક નવરાશ મળે, કે ખાસ રિસેસમાં ચિત્રકોલેજની નીચે રશ્મિ ખત્રીને મળવા જીવ તડપે. તેમની પાસે બાલમાનસ, બાળચિત્રકલા વિશે જાણવા ઉત્સુક બનતો. એ બોલે હળવું પણ સ્પષ્ટ. એમનો દેખાવ, પહેરવેશ જોયો હોય તો એક ચિત્રકૃતિ જેવો. વળી નટવર ભાવસાર અને શકરાભાઈ પટેલ જોડે ઊભા રહેવાનું બનતું. બંને કલાગુરુઓ ચિત્રખંડમાં પોતપોતાનાં પેઈન્ટિંગ કરતા હોય, રંગ-રેખા સાથે રૂપરચનાનો અંગુલિ-નિર્દેશ કરી બતાવતા તથા અનુભૂતિ પર ભાર મૂકી કલાકૃતિ વિશે સમજ બક્ષી બેસે. બંને પ્રેમભરપૂર કલાશિક્ષકો, સદા મરકતા રહી આવકારે. બાજુમાં સંગીત-નૃત્યનો વિશાળ ખંડ, ત્યાંની નાની-મોટી છાત્રકન્યાઓ પગે ઘૂંઘરું, બાંધી 'તા... તૈ... તૈ... તત્...' નાય શીખે. મહેકી ઊઠે ઓરડે ઓરડા.

દર ગુરુવારે વિદ્યાવિહાર સ્કૂલ છૂટ્યા બાદ સભાખંડમાં કેટલાંક એકઠાં થાય. સાહિત્યગોષ્ઠિ નિમિત્તે મારે અને નટવર અંકલેશરીને જવાનું બનતું. ત્યાં ખંડમાં ત્રીસ-પાંત્રીસ છાત્રો, ભાઈબહેનો ગોઠવાતાં. અંદરો અંદર કવિતા, વાર્તાવાચન ચાલે. સ્વરચિત નિબંધ કોઈ વાંચે. ટીકાટિપ્પણ, ચર્ચા ઊપડે. હેમંત દેસાઈ સમજપૂર્વક કવિતા વિશે બોલે, ને પોતે રચેલી કવિતા વાંચી સંભળાવે. હળવે રહીને કવિ સ્નેહરશ્મિ વાર્તા-વસ્તુ પીરસી દે. એમાં દરેકને રસ પડતો હતો. એ વખતે કવિ નિરંજન ભગતને પ્રથમ જોયા. એમણે અંગ્રેજીમાં ગટેનું કાવ્ય રજૂ કરેલું. કાય-દીવાલ પર લખાયેલા કાવ્યને પોતે, ગટે બનીને વાંચતા ન હોય ! તેમનો હાથ એવા અધર ઊંચકાય કે આત્મ ઠેલાતું અનુભવાય. ભગતસાહેબે કાવ્યોનો અનુવાદ કરી બતાવ્યો હતો. વજન વગરના ટૂંકા સવાલો પૂછી પૂછી સંકેતો દ્વારા, એમાં રહેલું શાંતિનું પરમતત્ત્વ તપાસી, તારવી આપ્યું હતું. મનેય થયેલું કે કવિતા માનવજાતનું ઔષધ. તેને સન્માનથી જોવાય; વંચાય. અપમાન ના થાય. ન ખપે તેનો તિરસ્કાર, પછી બીજા બે ગુરુવારે કવિ ભગતસાહેબે ત્રણ ત્રણ લીટીવાળા ટૂંકાટય જાપાનની કવિતાઓ 'હાઈકુ' નામે વાંચી સંભળાવેલા, ને કહેલું કે બાશો અને બુશોન બે જાપાની હાઈકુ-કવિઓ. બાશો શીતળ મોતી, તો બુશોન ચમકતું રત્ન ! ચિત્રાત્મકતા અને વિષય-વસ્તુવૈવિધ્યના કવિ-ક્સબીઓ. યોસા બુશોન અતિવિખ્યાત હાઈકુ... "મંદિર-કાંસાના ઘંટ પર સ્થિર, નિદ્રાલીન પતંગિયું..." વળી ચીનના એક કવિની કવિતા તોપમુખમાં પંખીએ બાંધ્યો માળો... એક એક પદ્યમાં મને મર્મસ્પર્શી

ચિત્ર દેખાતું. એ ચિત્રદર્શનથી કોઈ અર્થસંકેત-વિચાર આપોઆપ ઝબકી જતો. સભા પૂરી થાય, બહાર નીકળીએ, આમ ખાલી ખાલી પણ કશુંક પામ્યા હોઈએ, એવું મનમાં જાગે.

કલાકોલેજના આચાર્ય રસિકલાલ પરીખનું સૌજન્ય અનોખું. એ આબુ-અંબાજીના પ્રવાસમાં આવવાના ન હતા; છતાં મારા નમ્ર ભાવથી તૈયાર થયા હતા. કુંભારિયા-દેલવાડાનાં જૈન દેરાસરોનાં શિલ્પો વિશે; ચૈત્યોની નવચોકી, રંગમંડપો, સ્તંભો, છતો, ગુંબજોની કોતરણી વિશે સાહેબ ખૂબ પરિચિત. એમણે શિલ્પો-સ્થાપત્યખંડોના ત્વરિતાલેખન કરી બતાવ્યાં હતાં. ઋષભદેવ ભમતીની છત પર પશુમાનવનું નારી પર આક્રમણવાળું આરસનું શિલ્પ દેખાડ્યું હતું. શિલ્પ અજોડ જીવંત હતું. ઓચિતો હુમલો, અસોલ્ટ કામાવેગના દૈત્યતત્ત્વથી ખંડિત થતું કુંવારકાનું જૈવિક. મનુષ્યોમાંથી આ દૃષ્ય ગયું નથી. તેનાં માઠાં પરિણામ માનવજાત હજી ભોગવી રહી છે. એ દર્શન વિરુદ્ધનું અર્ધનારીશ્વર મૂર્તરૂપ ભુલાય એમ નથી. આ સાથે કલાકોલેજમાં અવારનવાર આવી ચડતા વાસુદેવ સ્માર્ત, પીરાજી સાગરા, જેરામ પટેલનાં દર્શન તથા કેનવાસ પરનાં એમનાં ઑઈલ પેઈન્ટિંગ્સ જોવા, માણવાનો અવસર મહામૂલો હતો.

ત્યાં આંબાવાડી સી.એન. વિદ્યાવિહાર, અમદાવાદમાં ચિત્ર-શિલ્પ તથા સાહિત્ય, નૃત્યપોષક આબોહવા હતી. ક્યાંક કાન્તિભાઈ જોશીના ઘેર આવી ચડતા કવિ ઉમાશંકરનો અછડતો ઝબકારો પણ ચાખી લીધેલો. નામી-અનામી કવિઓ કે કલાકારોનાં દર્શન અચૂક મળી જતાં હતાં.

એ વર્ષે શરદપૂર્ણિમા નિમિત્તે વિદ્યાવિહારની સાહિત્યગોષ્ઠિએ યોજેલું કવિમિલન, કવિઓની કવિતા સાંભળવા-માણવાનો લહાવો મળ્યો હતો. તેને મારું સદ્ભાગ્ય માનું છું. એ રાત્રે ખુલ્લા પ્રાર્થનાસભા-ખંડમાં કેટલી બધી ભીડ ! શ્રોતાઓને બેસવા જગ્યા ખૂટી પડી હતી. કવિ નલિનિ રાવળ તો સભાખંડમાં મારી જોડે અજાણ વ્યક્તિ બનીને ચૂપ બેઠા હતા. પાસે પિનાકિન ઠાકોર, સામે મંચ ઉપર સ્નેહરશ્મિ... કેવી મસ્ત મસ્ત પૂર્ણિમા ! આવેલ બધા કવિઓના મંડલેશ્વર કવિ નિરંજન ભગતના હાથમાં સંચાલન હતું. પ્રથમ હરોળમાં નલિનિ રાવળને ન જોતાં, એમણે આગ્રહભર્યા સૂચન કરી કરીને છેવટે ઉપડાવીને કવિઓ ભેગા મંચ પર બેઠક અપાવી હતી. કવિ નલિનિ રાવળે રજૂ કરેલું ‘એક નામેરી વૃદ્ધને મળતાં...’ કાવ્ય તો અદ્ભુત ! આમ પ્રિયકાન્ત, હસમુખ, બાલમુકુંદ દવેની કાવ્યરચનાઓના શ્રાવ્ય-સ્પર્શ, નગરકવિ નિરંજન ભગતનો નોખો કાવ્યપાઠ મંત્રમુગ્ધ કરનાર હતાં. મોડી રાત્રે અજવાળામાં માણેલો દૂધ-પૌંઆનો ઉમળકો મારા ચિત્રતાલીમ-વર્ષનું સંભારણું માનું છું.

ચિત્રતાલીમ-સાધના દરમિયાન પ્રશ્નો પૂછી પૂછીને ઘણું મેળવ્યું, ભેગું કર્યું, ત્યાંના મેદાન-યોગાનના એક એક છોડ, વૃક્ષ વૃક્ષને ઓળખતો થયેલો. પરીક્ષા જેમ નજીક આવતી ગઈ, સાચી મહેનત જોડી હતી. ઊંચો આંક આવે તો માન સચવાય એ હેતુએ કલા વિશે સખત વાંચ્યું. લેખન, પાઠો સારાં ગયાં. વર્ગના કલાકાર સાથી, અને છાત્રાલયના પ્રાઈમરી ટ્રેનિંગના મિત્રો વચ્ચે પ્રેમભાવ રાખીને આખરે વાર્ષિક પરીક્ષા પતાવી હતી.

બારમાસનો વતનવટો ભોગવીને પોતાના બાળપણઉછેર, ગામ જવા અધીરો. કલાકાર રસિકભાઈ ગુરુને મળવા ઉત્સુક, તેમની મકાનભીંતે ભરાવેલું પૂર્ણ કાગળમાપનું રંગીન ચિત્ર ‘વસંતકન્યા...’ જોતાં જોતાં તળમાટી સાંભરી આવતાં રોમરોમમાં કોક પજવવા માંડતાં એ ચિત્ર, ‘વસંતકન્યા’ને ભીની આંખે માણ્યા કરી હતી. સાહેબ નમ્યો, જોડે પલંગમાં બેસાડ્યો હતો. મેં જવા આશિષ માગી તો... “મારે તને એક વાત, દક્ષિણામાં કહેવી છે : ‘તું એક કલાક કામ, વાંચવાનું કે દોરવા-લખવાનું રાખજે તો ચોવીસ કલાક તારી પાસે રહેશે, જો આ વ્રત-નિયમ તોડ્યો તો ચોવીસ કલાક, તારા નહીં રહે, દૂર ભાગી જશે..’ તારામાં ખંત પડ્યો છે, ને વસ્તુ જાળવવા-સમજવાની સૂઝ, ચીવટ. બસ આટલું કહેણ મારું પાળજે એ જ મારી દક્ષિણા.” પરીખસાહેબની દુવા, આશીર્વાદ આંખે અડાડી, પાયલાગણ કરીને છૂટો. ઉતારે આવ્યો, પછી વહેલો સવારે રેલવેસ્ટેશન. ગાડી ઊપડી હતી, છતાં પેલો ગુરુમંત્ર, બ્રહ્મનાદ બનીને મગજમાં ગુંજી રહેલો. ક્યારે વીસનગર આવ્યું તેની ખબર પડી ન હતી.

ત્યાંથી પગપાળા એકધારો ચાલતો ઉમતા. રૂપેણનદીમાં ઊતરતાં પહેલાં પેલી કાઠીપાળની ટેકરી પર ઊગેલી બેઠીદડીની વડલીછાંચે ઊભો રહ્યો હતો. પરસેવો લૂછતાં લૂછતાં બાળપણ-કિશોરવયનાં સ્મરણો વળગી પડ્યાં હતાં. ઉત્તરબાજુ ગામ વચોવચ સૌથી ઊંચી ઠરેલી રાજગઢી પરની શાળા નિહાળ્યા કરેલી. શરીરે રાહત અનુભવી હતી. નદીમાં બાંધેલો કોઝ-વે, પૂરને લીધે તૂટ્યો હોવાથી તેનાં સિમેન્ટી ચોસલાં વચવચમાં ઊંડો લાંબો ખાડો. તેમાં પાણી સચવાયેલું. કોઈ બીજું નહીં, બપોરી તડકો, ઊગેલી પાનો ઘાસમાં તગતગે. ત્યાં એકાએક કશુંક દીઠું. પેલી ટીંબા પરથી ઉતારેલી જૈનકન્યા તો નથી? અચંબામાં પડી જવાયું હતું. તેણે ટલુકો માર્યો ને હું તેની નજીક જવા ખેંચાયો. પાછું એણે, તાંબાના લોટામાં ગાળી રાખેલું ઠંડું પાણી મને આપ્યું. મેં પીધું, ઠંડક વ્યાપી. વધેલું જળ એણે પી લીધું. એ મારા ખભા કરતાંય ચાર આંગળ ઊંચી નાકનકશી, મોટી આંખોમઢી ભૂકુટી, આખી દેહચષ્ટિ ષોડશી બનીને બાંધણીમાં, પવન ફરફર્યો. એના શિરકેશમાંથી તેલ-ધુપેલની અત્તરભરી સુગંધ ફૂટી રહી હતી. બપોર, ભોર બનીને મને ઘેરી વળ્યું. જળતરંગ જેમ બજી ઊઠે એમ કાયા છલકાવતી એ મારા ચિત્ર દોરેલ ડ્રૉઈંગ-પેપરોના બંડલ સાથે રંગપેટી-પીંછીઓ, કપડાં ધોયેલા બખડિયા ઉપર મુકાવીને માથે ઉપાડેલું; પછી ધીરે ધીરે બંને જોડાજોડ ધીમી વાતો કરતાં, ચાલતાં, એકબીજાના છાયા-પડછાયા ઝીલતા ભાગોળ વટાવીને ગામમાં.

ઘેર આવ્યો. મારા બાપદાદાઓએ બાંધેલું, સાચવેલું આશરે દોઢસો વર્ષ કરતાં વધારે વરસનું, નળિયાં, દોરિયા, વળીઓ છાયેલું મકાન, તેની પડસાળ, ખુલ્લી મેડી ને ઊંચે વચમાંથી ભાંગેલી મોવડી જોયા કરેલી. ત્યારે અકારણ એક નળિયું ભોંચ, નીચે પડ્યું. એને ધારીને નીરખ્યા કરેલું. હું પાંચેક વરસનો છોરો બની ગયેલો. એક નળિયાની ગાલ્લી, કાંઠલાના બળદ બનાવી જોતરીને ખેતરબાજુ હંકારી મેલ્યું હતું... પણ ઘરમાંથી સૌથી નાની બહેન કાન્તા તો ભઈ આવ્યાનો ઉમળકો છલકાવતી મારો બગલથેલો પકડી લઈને હરખાતી પાછી ઘરમાં. હું તેની જોડે ઘરમાં જઈને મેડી ઉપર ચડ્યો હતો.

ભાંગેલો હરધવાનો દોરિયો, તેને ટેકો દઈને ઊંધી ટેકણ તરીકે ઠરાવેલી લંબ ધૂંસરી ને ભોંય માથા રૂપે મૂકેલું હળિયું. પિતાની અઢીસો હાડકાંની કરોડ સમ ઊભેલું લાગ્યું હતું. હતાશ થવાયું હતું. મેડી, વચલી દાભડિયાળી બારી, ઘાસ-પૂળા ભરવાનો ખંડ જોઈ લઈ, ઊતરીને ઓરડાની જેહ ઉપર બેઠો. મા-ને ઘરમાં ન જોતાં ગયો મહોલ્લાના નાકે. ચોતરા બજારના ચોક વચ્ચે વગરેથી આવતી મા દીઠી. ઉતાવળો સામે પહોંચીને એના માથા પરનો ઘાસચારાનો ભારો ઉપાડી લઈને બારણે ઉતાર્યો હતો. મને દેખીને મા-નો ચહેરો, શેરડીરસભર્યો કટોરો.

સ્કૂલમાં જવાની વાર, ખૂલવાનો ખાસ્સો મહિનો પડ્યો હતો. પાટિયું, ડ્રોઈંગપેપર લઈને કુંડવાવ ગયો. ત્યાં બેસીને વાવ-ના મથાળા પરના મંદિરનો લેન્ડસ્કેપ બનાવ્યો. રૂપેણનદી પરનું સરસાવ તળાવ ને સિદ્ધિમા-ની દેરી દોરી લીધી કાગળમાં. ગોપુ તળાવ, તેના કાંઠાનો ઉમરડો, હેઠળ કૂવાનો સ્કેચ પકડ્યો હતો. સમય મળતાં વડનગરનો આંટો. કીર્તિતોરણ, અર્જુનબારી મૂકેલી મહિસાસુરમર્દિની પાટ, ઝમઝમિયા કૂવા-ની નોંધ સાથે ઉમતા. મારા આનર્તપ્રદેશને અંકે કરવા મથું. પાછો મા-ની જોડે ખેતર ખેતર ફરું. વાડવેલાઓનો પરિચય, ગળોવેલને ઓળખી બેઠો હતો. ઉનાળામાં ખેતર, થોરવાડમાં, કૂંડાં ઠરાવી જળથી ભરી બેસું. જો સૂર્યમંદિર સાંભરી બેસે તો મોઢેરા જઈ આવી, એ સ્થાનકના કુંડકાંઠે બેસીને નીરખ્યા કરતો, ત્યાંથી પાટણ, સહસ્રલિંગ તળાવનો રુદ્રકૂપ તથા રાણકીવાવનો, ખેતરો વચમાં-નો જમીનખાડો; ને કૂવાનો કિનારો ખેંચી રહે. ફરી ફરી રાણકીવાવ જોઉં, તેમ જ સિદ્ધપુરનો તૂટેલો રુદ્રમહાલ દેખું તો હૃદયમાં કશુંક પજવવા માંડી બેસતું હતું.

ઉનાળુ રજાઓ પૂરી થતાં હાઈસ્કૂલ ઊઘડી. બદામીવર્ણનું ઓપન શર્ટ અને સફેદ લેંઘો પહેરીને ગયો હતો. ખભે મોરપીંછ બગલથેલો. એમાં બે પુસ્તકો ‘ધ્વનિ’ અને ‘વિશ્રામ’. બંને સંગ્રહનાં સોનેટકાવ્યો નવરાશમાં આંતરે આંતરે વાંચું વાંચું ને ચિત્રવર્ગ શણગારવામાં સ્ટેજ-ઢાળિયાં ગોઠવીને કલાકોલેજ – અમદાવાદથી દોરી, સાચવીને લાવેલાં પક્ષીચિત્રો, જાસૂદ, કરેણ, જિનીયાના ફૂલછોડ, ડાળીઓ, લેન્ડસ્કેપ, સ્ટીલલાઈફ, સ્થાપત્ય-શિલ્પ ફોટોગ્રાફ ટીંગાડી સજાવીને વર્ગને નયનરમ્ય કરી દીધો હતો. કલારસિક છાત્રોને, એમાં રસ લેતા કરી છૂટ્યો હતો.

મારી કારકીર્દિનાં બે કાર્ય ઉપાડેલાં. શિક્ષણકાર્ય જોડે સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, નાટક-સંગીત તેમ જ ઉમતા ગામના ઈતિહાસની ખોજ. જે ગામનો ઈતિહાસ નથી એ ગામ નથી; એ ન્યાયે જે કંઈ પુરાણું શિલ્પ, સિક્કા, લેખ મળી આવે તેને શાળામાં એકઠાં કરી અભ્યાસ આદરું. પાછો સર્જન માટે નિજી રહું. પોતાને ઊકલે એવું લખવું. આમ સર્જક થવા, સાહિત્યપદાર્થ પામવા માટે મગજને સતત કામે લગાડ્યું હતું. ઉમતા ગામની ભૂમિમાં પોતાના વતન માટે ચૌદમી સદીમાં સુલતાન બાબરીખાનના સૈન્ય સાથે ઘોડા ઉપર ચઢીને, પુરુષવેશમાં બહાદુરીપૂર્વક લડીને મરણશરણ થનાર બળવંતી રાજકુમારી, તથા ગામસીમ-સીમાડો, ચરેડીચાડ માટે લડતાં પોતાના પતિના હાથે મરેલી હારબાઈ. બંને ગામની દીકરીઓની કથા લખી કાઢીને, ગામલોકોએ પરિચય કરવ્યો હતો. હાલ

બંનેનાં સ્થાનકો પૂજાય છે.

સર્જક તરીકે કામ કરું, પણ ઘર તરફ લક્ષ્ય રાખું. મા-ને પૂછીપૂછીને ખેતરકામને મહત્વ આપી બેસતો હતો. જર્જરિત ઘરને ઠીકઠાક કરવાનું સ્વપ્ન હૈયે રમ્યા કરે; મારાથી નાનાં બે ભાઈબહેનને ભણાવવાનાં હતાં; તેમનાં લગ્ન; વળી ચોમાસું બેસે એ પહેલાં કે પછી વાર-તહેવારે ગામના સરપંચ સહાધ્યાયી શિક્ષકમિત્ર હરિભાઈ પટેલની જોડે, ખભે હોય ભરાવેલી વૃક્ષ-બિયારણવાળી કાપડની થેલીઓ, એમાં બોર, જાંબુ, લીંબોળીઓ, આંબળીઢળિયા, કેરીગોટલા, ગૂંદાં, ખીજડા-બાવળિયાનાં બી – આમ સીમવગડે રખડતાં રખડતાં ગામનાં બત્રીસ તળાવ ફરી વળીને, તેની કોરમોર ચાડ-ખરાબા, બીડ, પડતરમાં કેર-કંથાર, કાંછચી, દર્ભજળાઓમાં મુઢી ભરી ભરીને, આડેઘડ વેરાતાં, છૂટાં નાખતાં – નાખતાં આભ-ધરાને અવલોકવાનો રસ જાગ્યો હતો. કોક વાર અમે બંને વરસાદમાં પલળતા, ગામમાં પ્રવેશતા તેનો લહાવો અનેરો હતો. કેટલીક વખત શાળામાં મારો રાત્રિપડાવ હોય. પુસ્તકવાચન કરું. ફાનસ, પટાવાળા, પગી હરિજી ઠાકોર ચેતાવીને અજવાસ પાથરે. ત્યાં કિશોરવયના અનુભવો ગૂંચવે; સોનેટકાવ્ય રચાતાં જતાં હતાં, મુક્તક પણ. જે કાવ્ય રચાય, તેને બીજાને વંચાવું નહીં. હું રચું. ને હું જ વારે વારે વાચું. જો કોક શબ્દ ખટકે, તો નવો શબ્દ મૂકી સુધારું. કવિતા સજ્જ કરી દઈને રાખી મૂકું. શાળામાં સહિત્ય- પ્રવૃત્તિ માટે વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરું. આ બધું તે સમયના આચાર્યને, શિક્ષણકાર્ય વિરુદ્ધ લાગે. ઠપકો મળે, છતાંય ગણકારું નહીં. સ્કૂલમાં પ્રતિકૂળ હવામાન ગોઠવાય તોય ડરું નહીં. શિષ્યોને વાર્તાઓ કહી છૂટું. સાહિત્યરસને ઉત્તેજું. શાળાનો વાર્ષિકદિન આવે એટલે આચાર્ય દોડતા આવે, ને કહે, એકાદ નાટક તૈયાર કરાવો. સાલ ૧૯૬૩ના સ્કૂલ વાર્ષિકોત્સવ માટે બધા શિક્ષકોની નજર મારા પર ઠરી.

ઉત્સવ માટે મેં ‘મંગલસૂત્ર’ દ્વિઅંકી નાટિકા પસંદ કરી. યોગ્ય છાત્રોની પાત્રવરણી પણ કરી દીધી. ગરબા-રાસ-નૃત્ય પસંદ કરે અમૃતભાઈ પટેલ. શાળા છૂટ્યા બાદ તૈયારીઓ ચાલે. હું રાત્રે શાળામાં બોલાવું. સ્ત્રીપાત્ર એક છાત્રએ ઉપાડી લીધું હતું. આરંભાઈ ગઈ ‘મંગલસૂત્ર’ નાટિકા. ઉચ્ચાર, અવાજકંઠ, મુખહાવભાવ, અભિનય શિખવાડીને નાટકદશ્યો ઊભાં કરવામાં સમય ખર્ચવો પડ્યો હતો. તૈયારી પુરજોસમાં ચાલે. નાટિકાનાં પાત્રો-છાત્રો પણ સજ્જ. વાર્ષિકોત્સવની તારીખ નક્કી થઈ ગઈ. તેનું અઠવાડિયું બાકી. કેદી-નું મુખ્ય પાત્ર લેનાર છાત્ર ટાઈફોઈડ રોગમાં સપડાયો. હવે કોઈ નવો વિદ્યાર્થી, એ પાત્ર માટે તૈયાર કરવો કેટલું અઘરું? છેલ્લા દિવસ સુધી ખબર પડવા દીધી ન હતી... ‘કેદી’ પાત્ર માટે કોણ ?

આમંત્રણ-પત્રિકાઓ ટપાલ દ્વારા રવાના કરી દીધી હતી. સ્કૂલનું ખુલ્લું સ્ટેજ-રંગમંચ પર રંગીન પડદા, તોરણજૂલ દીપવા માંડ્યાં. જનરેટર દ્વારા પ્રકાશની ગોઠવણી. રાત્રે શાળાનું કમ્પાઉન્ડ ગામલોકથી ઊભરાવા માંડ્યું હતું. પ્રાર્થના, સ્વાગત, ગીતભજન પત્યાં. સ્ટેજ પર મુખ્ય કેશરી રંગનો પડદો ખસ્યો; તો પહેલું દશ્ય, મકાનનો ખંડ, આછા કાળા પડછાયામાં મકાનદંપતી ઉદાસ-શોકમાં, ત્યાં ભાગેલો કેદી, બારીમાંથી કૂદી પડ્યો હતો. ગભરાયા વિના મકાનમાલિક ભૂખ્યા કેદીને જમાડે છે. કેદી તો ખાવામાં

બેકાળજી... ખાધા પછી કેદી પોતે પોતાની જીવનવાત કહે છે. રડતા કેદીને માલિક ઊંઘવા ખાટલો ધરે, પાથરે... અંધારું... માલિકણને પોતાનું મંગલસૂત્ર કાઢીને પેટીમાં મૂકતાં કેદી દેખી લે છે. પછી એ ચોરી લઈને નાસી જાય છે. પોલીસ પેલાને પકડી લાવે છે. મકાનમાલિક કહે છે મેં એને મંગલસૂત્ર ભેટમાં આપ્યું હતું.

બારીમાંથી કૂદી, સ્ટેજ પર પડીને, પછી મેદાનમાં બેઠેલાં સ્ત્રી-પુરુષોના વચમાંથી નાઠો હતો. મારો બિહામણો ચહેરો જોઈને કેટલાંક નાનાં બાળકો છળી મરીને, ચીસો પાડી... રડવા લાગ્યાં હતાં. લોકોએ મને સાચુકલો કેદી માની લીધો હતો. પોલીસો પકડી લઈને ગયા, સ્ટેજ પાછળ... ગરબા નિમિત્તે છોકરીઓ ઊભેલી. એમાં પેલી જૈનકન્યા, પહેલાં ભય પામ્યા બાદ મારા બોલ, હાસ્ય સાંભળીને ‘રંગમાં રોળ્યા વાલમિયા...’ બોલીને પોતે, દોરડે બાંધેલા મને, બાઝી પડી હતી; છેવટ સુધી કેદીનું પાત્ર ભજવીને નિભાવ્યું હતું. ઘણાખરા લોકોએ કેટલાક સમય સુધી મને કેદી કહીને બોલાવ્યો હતો.

સ્કૂલના વાર્ષિક દિને ભજવાયેલી નાટિકામાં યાદગાર અભિનય આપ્યો, તેના આનંદ સાથે વધુ કંઈક કરી છૂટવાની તમન્ના જાગ્યા કરી હતી. કાવ્યસર્જનમાં આગળ વધવું સારું. વિસનગરમાં પ્રો. હસિત બૂચે સ્થાપેલી કવિસભામાં જવા વિચાર્યું. ત્યાંની જનરલ લાઈબ્રેરીનું આકર્ષણ ખરું. જે કાંઈ કવિતા બની આવે તો લઈને ફકીરમહંમદ સાહેબને બતાવવાની લાલસા ઊપડતી; વળી સાહિત્યિક પત્રો બુદ્ધિપ્રકાશ, સંસ્કૃતિ, ‘ક્ષિતિજ’ ખેંચે રાખે. એમાં ‘મંજરી’ ઉમેરાયેલું. એ અનિયતકાલીન કાવ્યપત્રિકામાં સ્થાનિક કવિઓની કવિતા છપાતી હતી. ‘મંજરી’ માટે કવિતા આપી આવું, તો છપાય નહીં. જતિન આચાર્ય કહે, તારી કવિતા જળવાળી બનતી નથી; કંઈક ખૂટે છે. નિરાશ થવાતું હતું.

કવિતા સર્જવા કરતાં લાવ, રંગીન પેઈન્ટિંગ્સ બનાવું તો ! શાળાની દીવાલો પર કેટલાંક ભીંતચિત્રો અને તવીઓ પર ડિઝાઈન દોરીને ભરાવ્યાં. એમાં પુરાણું ‘શ્રવણ’ રંગવાળા ચિત્રે આકર્ષણ જમાવ્યું હતું. નાગદમન, શબરીચિત્રો ઠીકઠાક કરીને ખુલ્લાં મૂક્યાં હતાં. ચિત્રકાર રસિકલાલ પરીખની ‘ચિત્રસાધના’માંથી ‘ભાઈનાં ઘોડલાં’ની કોપી, ડ્રોઈંગપેપરમાં કલર્સ ચિત્ર બનાવીને રાખી મૂક્યું ત્યાં ભાણેજ આવ્યો, લઈ ગયો મુંબઈ. તેણે તેના ફ્લેટમાં ટીંગાડી દીધેલું. આમ કવિતા કરતાં રંગીન ચિત્રો દોરવાની લેહ તો લાગી, પણ કાગળ, પીંછીઓ, કલર અમદવાદથી મંગાવવાં પડતાં હતાં. ખર્ચ વધુ બેસે, સ્કૂલમાં ખર્ચ પડે નહીં, રંગીન ચોક્કથી ચલાવી લો, તેથી રંગરેખા કરતાં શબ્દસાધના પ્રત્યે ચિત્ર વધુ ને વધુ ખેંચાતું ગયું હતું. મગજમાં કલ્પના-જલ્પનાનાં સંવેદનો જાગ્યા કરે. કવિતા નોટપોથીમાં ટપકાવ્યા કરતો હતો.

ક્યારેક થતું તાજું સર્જાયેલું કાવ્ય અગર દોરાઈ ગયેલું સ્ટેચિંગ છપાવવા મોકલવું જોઈએ. અમદાવાદ જવા મન તડપે. લાવ, ફેરો મારી આવું. તાજેતરમાં સર્જાયેલું સોનેટકાવ્ય લઈને દોસ્ત બળદેવ પટેલ સાથે લો-કોલેજ, અમદાવાદ ગયો. કવિ નિરંજન ભગત કોલેજની સીડી સડસડાટ ઊતરતા હતા. એમણે સાથે લીધો. ‘ચાલ, શારદામંદિર

જઈએ.’ મારું સોનેટ તેમના હાથમાં હતું. ચાલતાં ચાલતાં કાચા કુંભની ઝાલર પર ડંકા પેઠે ટકોરા મારતા જતા હતા. ત્યાં સડક પર આડું એક કૂતરું ઊતર્યું... એ દેખીને કહ્યું, ‘જો, તે માદા હોય, તેને સાડી, કપડાં, ઘરેણાં, દામણીથી સુસજ્જ કરીએ તો તે નવવધૂ કહેવાય ખરી? બાહ્ય ઉપકરણોથી કવિતા સિદ્ધ ન થાય. અંત:તત્ત્વથી કાવ્યનું સૌન્દર્ય પ્રકટે..’ આવું કવિવચન સુણી મારી નાભિ તળિયે જે ઝગમગાટ થયો, ને આજ સુધી ઝાંખો થયો નથી. કવિ ભગતસાહેબે જે દીક્ષા આપી એ પ્રમાણે જે વિવિધ સંવેદનો ઊમટી આવે તેને જોખી જોઉં. કહેવતો, મુહાવરા, શબ્દસ્થ કરું. અપશબ્દોય ટાંકું. આમ કાવ્ય-સાહિત્ય-ઉપાસના જબરી ચાલ્યા કરી હતી.

એક વાર આકાશમાં અષાઢી બીજ દીઠી. ગમી. તેના પર ‘નથણી’ કાવ્ય રચાઈ ગયું. બેત્રણ વાર વાંચ્યું. બરાબર લાગતાં મોકલ્યું. સાલ હતી ૧૯૬૩. મુ. મધુસૂદન પારેખસાહેબે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં છાપ્યું. વાહ ! ઉત્સાહ ઘણો. એના આનંદમાં સાહિત્ય-પદાર્થને વધુ ને વધુ પામવા આંતરે આંતરે અમદાવાદ, ગુજ. વિદ્યાપીઠની લાઈબ્રેરીમાં જઈ પુસ્તક તેમજ ‘ક્ષિતિજ’, ‘માનસી’ જેવાં સાહિત્યિક સામયિકો વાંચવા મંડી પડું. ‘કવિતા’ સમજી સમજી વાંચું. બેત્રણ દિવસની રજા હોય તો સીમવગડામાં હેતુ વિના રખડવામાં માનું. પ્રકૃતિસૃષ્ટિમાંથી કશોક લય, ભાવ રૂપે — રસ રૂપે પામ્યા કરતો હતો. સ્કૂલમાંથી નાનો-મોટો પ્રવાસ ગોઠવાય એમાં જોડાઈ જતો. અંબાજી જાઉં તો કુંભારિયાનાં દેરાં. તારંગા તો મહિને — બે મહિને અચૂક પહોંચી જઈને અજિતનાથ મંદિરની કોરમોર બે-ચાર આંટા ના મારું તો જંપ વળે નહીં. મારા ચિત્ત પર પ્રકૃતિની ઝંકૃતિ અંકાતી જતી હતી. જળ, જમીન, ઝાડઝાડને સમજવાનું બન્યા કર્યું હતું. નિસર્ગસૃષ્ટિ પ્રત્યે અભિમુખ થતો જ ગયો. પંખી, પાણી, પવન, પર્ણપીંછાં, ઘાસવેલા, ફળફૂલ તથા વિવિધરંગી માટીનું આકર્ષણ. ઈન્દ્રધનુના રંગોનો સ્વાદ સધાતો ગયો સતત... મારી અંદરની ઊર્મિ-લાગણી-ચેતનાઓત વહ્યા કરતાં ગામ-ધરતી જોડે, જોડાયેલો જ રહ્યો. પ્રકૃતિનું તાદાત્મ્ય, સાચું રૂપ, કવિતારૂપ પકડવા મથતો, તથા નવરાશમાં રંગ-રેખા સાથેનાં કુદરતી દૃશ્યો દોરીને આનંદ લૂંટી બેસતો હતો. ભણાવવા લયાત્મક રહ્યો, રખડ્યો. જોવા-સાંભળવા ન મળી હોય એવી પ્રકૃતિની વાસ્તવિકતા, એનું સત્ય વિશ્વ જેના પર નિર્ભર છે તે પરાત્પરનું રહસ્ય મારી કાવ્યકૃતિઓમાં મૂકવાની તત્પરતા છલકાવા માંડતાં જીવનરસ પોષાવા લાગ્યો હતો.

‘પરબ’ માટે ઈ-મેઈલ આઈડી

‘પરબ’ માટે કૃતિઓ ઈમેઈલ દ્વારા મોકલી શકાશે. ‘પરબ’નું
ઈ-મેઈલ આઈડી : parabgsp@gmail.com

વસ્તુનું પર્વસર્જન કાવ્ય-આકારમાં...

રાધેશ્યામ શર્મા

ખુરશી

ખાલી રૂમ વયોવય એક ખુરશી
હળવેથી પસવારું તો
બાળક બની વળગે
જોરથી દબાવું તો પીડે !
એક ખૂણેથી લાગે રંગહીન
બીજી તરફથી રંગીન
ચોકેરથી જુદી જુદી.
દૂરથી આરસથી લીસ્સી
નજીકથી ખરબચડી
ખૂબ ખૂબ નજીકથી જોઈ સપાટી
તો અંદર અડાબીડ પર્વત ને ખીણ.
તે એની એ છતાં દરેક સમયે જુદી જુદી
એ તો સ્થગિત
એના કણકણમાં અનેક તમરાના નાદની ગતિ.
સાચી ખુરશી ખોળવા પહોંચું પાયા સુધી
પાયા લાગે મસમોટા મિનારા
સુકાયેલી ડાળની કાયા.
એમ લાગે કે ખુરશી જે છે, તે નથી
અને જે નથી તે છે.
શોધતાં શોધતાં ખુરશીને
ક્યારેક મને લાગે ઘણીવાર ખુરશી હું જ.
ખુરશી મને વૃક્ષ બનવા લલચાવે.

(‘વસ્તુપર્વ’, પૃ. ૧૪)

- રાજેન્દ્ર પટેલ

કેટલાંક કાવ્યો એવાં વિશિષ્ટ હોય કે એનો આસ્વાદ કૃતિલક્ષી અભિગમથી પામી શકાય.

આમ રચના પોતે સંક્ષિપ્ત હોય, ‘પ્રેસી’ સ્વરૂપે અવતરી હોય, પરંતુ એનો રસાસ્વાદ ‘પેરાફ્રેઝ’ રીતિએ પ્રમાણી શકાય.

પ્રસ્તુત કૃતિનું શીર્ષક ‘પુરશી’, આજના સંનિવેશમાં ભાવકને કદાચ આવું સુઝાડે : રાજકરણમાં પુરશીનો મહિમા, પુરશીની રસીપ્રાપ્તિમાં પ્રવર્તમાન છે ! પુરશીની રસી યુદ્ધપર્વમાં ફરતી રહે છે. મહાભારત પર્વોમાં સિંહાસનની સ્પર્ધા પુરશી-ખેંચતાણનો પર્યાય હતો !

પરંતુ અહીં તો કાવ્યનાયકનું પુરશીલક્ષી બહુવિધ પરિભ્રમણ, વ્યક્તિગત અનુભૂતિની કલ્પન-પ્રતીકસભર અભિવ્યક્તિ છે...

ગદ્યકાવ્યમાં, પ્રાસાનુપ્રાસ અલંકારનું નામોનિશાન નથી તોય રૂમના ખાલીખમ અવકાશ (એમ્પ્ટી સ્પેસ)માં પુરશીપદાર્થમાં નરી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા છે...

‘ખાલી રૂમ વચોવચ એક પુરશી,
હળવેથી પસવારું તો...
બાળક બની વળગે
જોરથી દબાવું તો પીડે !

વસ્તુમાં સજીવારોપણ રોપવાની સાથોસાથ કવિએ નાયકમાં પરોક્ષપણે માતૃત્વભાવનું આલેખન જીવતું કર્યું છે. પિતા કરતાં બાળક માને, બાને બાઝી વળગે અને જોરુકા વહાલથી દબાવવા જાય તો મધુરમય પીડે !

પુરશી તો સામાન્યો માટે એક નિર્જીવ જડ ચીજ જ છે, પણ નાયક-સર્જકને પુરશીના ખૂણાઓમાં રંગવિહીનતા સાથે વિભિન્ન વર્ણોનું નિજી દર્શન લાધે છે :

એક ખૂણેથી લાગે રંગહીન
બીજી તરફથી રંગીન
ચોકેરથી જુદી જુદી.

પુરશીના જુદા જુદા ખૂણા દેખાડી ભાવકને રંગપરિક્રમા ઉપરાંત રંગશૂન્યતાનો કલરલેસ અનુભવ પણ પીરસ્યો છે.

બાકી હોય તેમ ‘કોન્ટ્રાસ્ટ’, વિરોધ સ્થિતિનું પ્ર-દર્શન પેશ કર્યું છે :

દૂરથી આરસથીયે લીસ્સી
નજીકથી ખરબચડી
ખૂબ ખૂબ નજીકથી જોઉં સપાટી
તો અંદર અડાબીડ પર્વત ને ખીણ.

કૃતિની આકૃતિ ડાયનેમિક છે. કેમેરાના લોંગશોટ, ક્લોઝઅપના વિનિયોગનો અત્રે કુશળ પ્રયોગ છે. (આ લખનારને કવિવર ઉમાશંકર ઓચિંતા સાંભર્યા આ રીતે : હોડીને દૂર શું, નજીક શું...) લીસ્સી, ખરબચડી અને ‘સપાટી’ પુરશીનું વર્ણન અહીં લગી યથાર્થ તથ્ય છે માત્ર.

સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રારૂઢ કાવ્ય તો ચોથી કડીમાં વિલસ્યું છે :

‘તો અંદર અડાબીડ પર્વત ને ખીણ.’

સ્થિતિગ્રસ્ત પુરશી જેવી વસ્તુવસમાં ‘અડાબીડ પર્વત ને ખીણ’ તો એક સર્જકનો

જ નિજી કલ્પના-પ્રદેશ છે !

ત્યાર પછીની પંક્તિઓ પ્રત્યેક સમયે ખુરશીની જુદી જુદી, વળી સ્થગિત દિશા બતાવી કર્તા ઓરિબલ ઈમેજ—શ્રાવ્ય કલ્પન—નો ઉપહાર ધરે છે : એના કણકણમાં અનેક તમરાના નાદની ગતિ ! (કહો ને ‘કણ કણ મેં ભગવાન’... અર્થાત્ ખુરશી.)

રચનાનો નોંધનીય વળાંક — ખોટી, કૃતક વસ્તુને છોડી સાચી ખુરશીની ખોજમાં નીકળેલ નાયક — (યુલિસિસ ?!)નું ગમન કેટલું વિસ્મય(વન્ડર)જનક છે...

‘પાયા લાગે મસમોટા મિનારા
સુકાયેલી ડાળની કાયા.’

કર્તા માટે ખુરશી — જાણે તાજમહલ કે કુતુબમિનાર, તેમ છતાં શુષ્ક ડાળની કાયા ! મિનારા ઊંચાણમાં, અને નીચાણમાં સુકકી ડાળની કાયા ! અનોખી ફૂટપટ્ટીથી ખુરશીને પૂરી કૃતિમાં પ્રવેશી માપી દીધી...

અંત્ય કડીઓ, વસ્તુ ખુશીની હસ્તી તેમજ બિનહયાતીમાંથી ગુજરી, સંશોધક નાયક ‘ખુરશી હું જ’ છું હોવાનો તાદાત્મ્ય અહેસાસ ભલે કરાવે, પણ... પણ વસ્તુ ‘મને ખુરશી બનવા લલચાવે’ — એ પંક્તિ, પદાર્થમાંથી જીવંત બની વૃક્ષ બનવા લલચાવે છે !

ખુરશીનું લાકડું તો ઝાડવૃક્ષનું જ સંતાન ને ?

વૃક્ષ-નિકંદનોના અધુનાતન યુગમાં પર્યાવરણવિનાશનો અને પર્યાવરણરક્ષણનો સંકેત એક પંક્તિમાં એકસાથે સિદ્ધ કરવા માટે સર્જક કવિશ્રી રાજેન્દ્ર પટેલની લેખિનીને સહૃદય અભિનંદન...

ગદ્ય રચનામાં ‘વચોવચ’, ‘પસવારું’, ‘ચોફેર’, ‘લીસ્સી’, ‘અડાબીડ’, ‘મસમોટા’ જેવા શ-બ-દો ખુરશીની ખીલીઓ નહીં પણ ખુરશીની શુંગારકળીઓ શું નથી ?

*

જગતખ્યાત ‘વોલ્ડન’ના સર્જક ચિંતક એચ. ડી. થોરોએ પણ ખુરશીની ત્રિવિધ સ્થિતિને એમના વિઝન અનુસાર ઉલ્લેખી હતી :

‘આઈ હેડ શ્રી ચેઅર્સ ઈન માય હાઉસ :

વન ફોર સોલિટ્યુડ,

ટૂ ફોર ફ્રેન્ડશીપ,

શ્રી ફોર સોસાયટી’

[‘વિઝિટસ-’]

(‘મારા ઘરે ત્રણ ખુરશીઓ,

એક, એકાન્ત માટે,

બીજી, મૈત્રી માટે,

ત્રીજી, સમાજ માટે’)

— આ ક્ષણે રિલ્કે સાંભરે : ગાર્ડ માય સોલિટ્યુડ...

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૩૦મું જ્ઞાનસત્ર

અજય પાઠક

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી સિતાંશુ યશશંદ્રના અધ્યક્ષસ્થાને તા. ૧૧-૧૨-૧૩ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૯ના રોજ સુરત મુકામે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૩૦મું જ્ઞાનસત્ર યોજાયું હતું. સુરતની સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટીએ સંચાલિત એમ.ટી.બી. આર્ટ્સ કોલેજ તથા નર્મદ સાહિત્ય સભા, સુરતના યજમાનપદે આ આયોજન થયું હતું. સ્થળ હતું એમ.ટી.બી. આર્ટ્સ કોલેજ કેમ્પસ, અઠવાલાઈન્સ, સુરત. યજમાન કોલેજનું શતાબ્દીવર્ષ ચાલે છે અને નર્મદ સાહિત્યસભા શતાબ્દીવર્ષ પ્રતિ પ્રગતિશીલ છે. બંને સંસ્થાનો ઉમંગ પ્રસ્તુત આયોજનમાં છલકાતો હતો. જતાંવેંત જે છાપ પડી તે સમગ્ર પરિસરના રમણીય વાતાવરણની. શાંતિનિકેતનનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. ખિસકોલીઓની દોડાદોડ, વૃક્ષ પરની ચડ-ઊતર દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. પક્ષીઓનો કલરવ યથાસમયે સંભળાતો હતો. વૃક્ષોનો વિકાસ પણ શતાબ્દીના આરે હોય તેવો પૂર્ણવિકસિત તેમ પ્રકૃત્વિત હતો. શહેરના ઔદ્યોગિક વિકાસ સાથે/સામે અહીં પ્રકૃતિ સ્વસ્થ હતી.

યજમાન સંસ્થાના શતાબ્દીવર્ષ સાથે બીજો સત્રસંદર્ભ મહાત્મા ગાંધીના સાર્ધશતાબ્દી વર્ષનો હતો. પરિસરમાં સાદગીપૂર્ણ સભામંડપ તથા સભામંચ હતા. ગાંધીનું સતત સ્મરણ રહે તેવાં પ્રતીકો (રિંટિયો વગેરે) કલાત્મક રીતે મુકાયાં હતાં. પાંચ પુસ્તક-વેચાણ સ્ટોલની સાથે કેટલાંક પુસ્તકો ગાંધીનાં તેમજ ગાંધીવિષયક પ્રદર્શિત થયાં હતાં જે ઉલ્લેખનીય ગણાય. ‘હિન્દ સ્વરાજ્ય’ પુસ્તકની બાપુના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલ પ્રત અહીં જોવા મળી.

જ્ઞાનસત્ર ગાંધીને તથા ભારતીય સંસ્કૃતિને કેન્દ્રમાં રાખી યોજાયું હતું. છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી ચાલ્યા આવતા જ્ઞાનસત્રની બેઠકોના સ્વરૂપમાં એક મોટો ફેરફાર હતો. વ્યાપક વિચારણાને સંકોરતી બેઠકો હતી. માત્ર સાહિત્યના નહિ પણ અન્ય અભ્યાસશિસ્તના વિદ્વાનોની સામેલગીરી હતી. એ રીતે રચનાત્મકતા અને સહભાગિતાને ચરિતાર્થ કરતું આ જ્ઞાનસત્ર હતું. કુલ દસ બેઠકોમાં વહેંચાયેલું અઢી દિવસનું સત્ર હતું. આ દસ બેઠકો ચર્ચા, વિચારણા, વક્તવ્યને વરેલી હતી. આ ઉપરાંત કાવ્યગાન, નાટક, નૃત્યો, સ્મૃતિવંદના, મુલાકાત (વ્યક્તિવિશેષ), ગાંધીગીતયાત્રા, પુસ્તક-પ્રદર્શન-ઉદ્ઘાટન વગેરે દ્વારા સત્રને ભાવસમૃદ્ધ બનાવવાનો ઉપક્રમ રચાયો હતો.

તા. ૧૧-૦૧-૨૦૧૯, શુક્રવારના રોજ સવારે ૧૦.૩૦ વાગ્યે સત્રની ઉદ્ઘાટનબેઠકના પ્રારંભ પૂર્વે પરિષદપુસ્તક-પ્રદર્શન અને વેચાણ સાથે અન્ય પ્રકાશકોનાં

પુસ્તકોના પ્રદર્શનના ઉદ્ઘાટનવિધિમાં એક કલાકની (સવારે ૯.૦૦ થી ૧૦.૦૦) બેઠક હતી. શ્રી સ્વાતિ મહેતાએ આ બેઠકનું સંચાલન સંભાળ્યું હતું. શ્રી મણિભાઈ પ્રજાપતિ તથા શ્રી ધવલ પટેલનાં પ્રેરક ટૂંકાં વક્તવ્યો થયાં હતાં. શ્રી ચંદ્રશેખર કમ્બારના વરદ્ હસ્તે ઉદ્ઘાટનવિધિ સંપન્ન થયો હતો. મણિભાઈ પ્રજાપતિનું વક્તવ્ય માહિતીપ્રદ હતું. શ્રી ચંદ્રશેખર કમ્બારે અંગ્રેજી ભાષામાં ટૂંકું ઉદ્બોધન કર્યું હતું.

ઉદ્ઘાટનબેઠકનો આરંભ ‘જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી...’ કાવ્યગાનથી થયો હતો. મંચસ્થ મહાનુભાવોમાં પરિષદના પદાધિકારીઓ તથા યજમાન સંસ્થાઓના પદાધિકારીઓ ઉપસ્થિત હતા. સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટીના અધ્યક્ષશ્રી ચંદ્રકાંત જરીવાલાએ સ્વાગતપ્રવચન આપ્યું હતું. તેમણે કહ્યું કે, ઈ.સ. ૧૯૮૪માં સુરત ખાતે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન ભરાયું હતું. આજે ૩૫ વર્ષે આ પરિષદના જ્ઞાનસત્રનું આયોજન થયું છે. તેમણે સૌને ભાવપૂર્વક આવકાર્યા હતા. આ તકે ‘મહાત્માપર્વ’ નામના પુસ્તકનું મંચસ્થ મહાનુભાવો દ્વારા વિમોચન કરવામાં આવ્યું હતું. દરેક નોંધાયેલા પ્રતિનિધિને આ પુસ્તક ‘સ્વાગત-કીટ’માં વિતરિત કરવામાં આવ્યું હતું. જ્ઞાનસત્રનું આ એક મૂલ્યવાન સંભારણું તથા ૧૫૦મા વર્ષની ગાંધીવંદનાનું એક મહત્ત્વનું મુદ્રિત પરિમાણ. ડૉ. જગદીશ પટેલ અનિવાર્ય સંજોગોના કારણે ઉપસ્થિત રહી શક્યા ન હતા. તેમનો સંદેશ વીડિયો દ્વારા પ્રસારિત કરવામાં આવ્યો હતો. શ્રી કશ્યપ મહેતાએ ટૂંકું ઉદ્બોધન કર્યું હતું. ત્યારબાદ નર્મદ સાહિત્યસભાના પ્રમુખ શ્રી પ્રફુલ્લ દેસાઈએ માહિતીપ્રદ ઉદ્બોધન કર્યું હતું. પરિષદ સાથેના આ સભાના પહેલેથી વિકસી રહેતા આવેલા ગાઢ સંબંધનું તેમણે સ્મરણ કર્યું હતું. ત્યારબાદ તેમણે સભાસંચાલનનું કાર્ય પરિષદમંત્રીશ્રી પ્રફુલ્લ રાવલને સોંપ્યું હતું. પ્રફુલ્લ રાવલે ટૂંકમાં જ્ઞાનસત્રના આરંભ (૧૯૬૦), તેનાં સ્વરૂપ અને પ્રસ્તુત જ્ઞાનસત્રની રૂપરેખા વર્ણવ્યાં હતાં. શ્રી ચંદ્રશેખર કમ્બારે પોતાના એક કાવ્યનું પઠન કરીને બેઠકનું ઉદ્બોધન કર્યું હતું. કાવ્ય અંગ્રેજી ભાષામાં રજૂ કર્યું હતું. તેમાં ગાંધીનું વર્ણન હતું.

અધ્યક્ષીય ઉદ્બોધનમાં સિતાંશુ યશશંદ્રએ કેટલાક મુદ્દે વાત કરી. સૌપ્રથમ ગાંધીજીને યાદ કરીને તેમણે બેઠકોમાં થનારાં વક્તવ્યો અંગે અને સમગ્ર સંચાલન અંગે સમયપાલનની અનિવાર્યતા પર ભાર મૂક્યો. એક મિનિટ મોડું થાય તો ગાંધીજી કહેતા કે સ્વરાજ્ય એક મિનીટ મોડું આવશે. આ ઉક્તિ સંભારી. ત્યારબાદ to gathernessની હિમાયત કરી. પારસ્પરિકતા, પરસ્પર હૂંફની આવશ્યકતા બતાવી. તેમણે પરિસરનો ઉલ્લેખ ગાંધી-છાવણી તરીકે કર્યો. યુવા પ્રતિનિધિઓની સારી સંખ્યામાં હાજરી અંગે હર્ષ વ્યક્ત કર્યો. તેમણે યુવા પેઢીને આવતી કાલ સાથે જોડનારી કડીરૂપ ગણાવીને, આ સાથે ધમંડને તોડનારી શક્તિ પણ આ યુવાશક્તિ છે, તેનો આદર કર્યો. આભારવિધિ રાજેન્દ્ર પટેલે કર્યો હતો.

પ્રથમ બેઠક ઉદ્ઘાટનબેઠક પછી બીજી બેઠક ‘ભૂમિકા-બેઠક’ હતી. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી સેજલ શાહે સંભાળ્યું હતું. અધ્યક્ષશ્રી ઈલાબહેન ભટ્ટે હતાં અને વક્તા પ્રો. ભીખુભાઈ પારેખ. તેમના વક્તવ્યનો વિષય હતો : ‘આજની પરિસ્થિતિમાં ગાંધીજીનો

અવાજ'. આરંભમાં શ્રી ચંદ્રકાંત જરીવાલાએ સ્મૃતિભેટ આપીને લોઈ ભીખુભાઈ પારેખનું સ્વાગત કર્યું હતું તથા શ્રી યતીશ પારેખે શ્રી ઈલાબહેન ભટ્ટનું સ્મૃતિભેટ અર્પણ કરીને અભિવાદન કર્યું હતું. આરંભમાં ઈલાબહેને અધ્યક્ષીય પ્રવચન આપ્યું. તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું કે 'હું સાહિત્યકાર નથી તેમ ગાંધીજન નથી છતાં આજની આ બેઠકમાં મને અધ્યક્ષ તરીકે વાત કરવાની તક આપવામાં આવી છે.' તેમણે પોતાના ઉછેર અને અભ્યાસકાળનાં સ્મરણો તાજાં કર્યાં પછી પોતાનાં નિરીક્ષણો રજૂ કરતાં કહ્યું કે સમાજ સાહિત્યનો આસ્વાદ લેવા આતુર છે પણ સાહિત્યનો સમાજ સાથેનો અનુબંધ ઘટતો જાય છે. પત્રકારત્વનો અભ્યાસ કરીને મોટાભાગના પત્રકારો રિપોર્ટરો થઈને અટકી જાય છે. લેખક કે કવિ કેમ બનતા નથી? તેમણે અમૃતલાલ વેગડનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું. તેમનાં પુસ્તકોને યાદ કર્યાં. તેમણે શિક્ષકોનું સ્મરણ કર્યું. કવિતા ગાવાની તેમની ટેવ/ઢબને યાદ કરી. પ્રકૃતિનાં વર્ણનોનો ઉલ્લેખ કર્યો. લેખન Vs MCQ નો મુદ્દો છેડ્યો, કૌન બનેગા કરોડપતિનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું. સાહિત્ય ક્યાં પડેલું છે? એવા પ્રશ્ન સંદર્ભે અમદાવાદ અને માણેકબાગના દૃષ્ટાન્ત સાથે એક શબ્દચિત્ર આપ્યું. તેમણે બોલી Vs શિક્ષણની ભાષાનો મુદ્દો કર્યો, કોશિયો સમજી શકે તેવી ભાષા/સાહિત્યની ગાંધીજીની વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો. આદિવાસી સાહિત્યનો ઉલ્લેખ કર્યો. તેમણે પ્રેમ અને કરુણાને વાચા આપે તેવા સાહિત્યનો આદર વ્યક્ત કર્યો.

ત્યારબાદ 'આજની પરિસ્થિતિમાં ગાંધીજીનો અવાજ' વિષય પર પ્રો. ભીખુભાઈ પારેખે વિશ્લેષણાત્મક શૈલીમાં સ્પષ્ટ વિચારો વ્યક્ત કર્યાં. તેઓ અંગ્રેજી ભાષામાં વિચારવા અને બોલવા ટેવાયેલા છે. આમ છતાં ગુજરાતી ભાષામાં વ્યક્ત થવાનું પસંદ કર્યું અને સરસ/સફળ વક્તવ્ય આપ્યું. તેમણે જણાવ્યું કે ગાંધીજી અંગે વાત કરો / વિચારો ત્યારે તેમની મર્યાદાઓનો પણ સાથે વિચાર કરવો. ભગવાન પણ ભૂલો તો કરે જ છે. તેથી ગાંધીજી વિશે વિચારીએ ત્યારે તેમની શક્તિ તથા મર્યાદા બંનેનો વિચાર કરવો જોઈએ. તેમણે ગાંધી વિશેની જાણીતી એટન બરોની ફિલ્મની વાત કરી. તેના નિર્માણ સમયે નહેરુનો સંપર્ક કર્યો ત્યારે નહેરુએ કહેલું વાક્ય યાદ કર્યું, 'Don't turn him into a saint. He was much too human to be a saint.' અહીં saint શબ્દના Catholic Conceptનો તેમણે નિર્દેશ કર્યો. ભીખુ પારેખે પોતાની મુલાકાતમાં એક વાર ઉમાશંકરને પૂછેલું : ગુજરાત ગાંધીનું છે, ગાંધી ગુજરાતના છે; તો ગુજરાતની લાક્ષણિકતાઓ કઈ? ઉમાશંકર તો ઉમાશંકર ! તેમણે કહ્યું : 'ગુજરાત તો નહીં, કાઠિયાવાડની લાક્ષણિકતાઓ ત્રણ આમ છે : બહારવટિયાપણું, મુસ્લિમીપણું, સંતપણું.' અને પછી ઉમેર્યું, 'ગાંધીમાં આ ત્રણે લક્ષણો હતાં.' પછી ભીખુભાઈ પારેખે ગાંધીજીની મર્યાદાઓ ચીંધી : Sex-animal passion, absolute efficacy of ahimsa – અહિંસા કદી નિષ્ફળ ન જાય તેવી શ્રદ્ધા, મારે ઈશ્વરના માધ્યમ બનવું છે – Purificationનો આદર્શ. એમનું રાજકારણ એકલાપણાનું રાજકારણ હતું. નોઆખલીમાં એકલા, રાઉન્ડટેબલ કોન્ફરન્સમાં એકલા. આચાર-વિચારને સાથે જોવા જોઈએ. પાંચ સિદ્ધાન્તોની વાત કરી. સત્યાગ્રહ. – ગાંધીની સત્યાગ્રહની વિભાવના આગવી છે. તેમાં 'આગ્રહ' પર ભાર છે. બીજું anatomy of

operation – oppressed નિર્દોષ નથી. અત્યાચાર સહન કર્યા કરો તો તેમાં સહન કરનાર પણ જવાબદાર છે. નૈતિક હિંમત કેળવી પ્રતિકાર કરવા પર ભાર મૂકે છે. તેમનો સત્યાગ્રહ creative છે. Surgery of soul એટલે સત્યાગ્રહ. આ અર્થમાં ગાંધી સર્જન હતા. હિંમત કેમ નથી? બાયલા જેવા કેમ છો? If you behave like worms; Then don't blaim others. When shall we learn to rebel against ourselves? Courage પર ભાર મૂક્યો છે. સત્યના પ્રયોગો એ શોધેલું સત્ય છે, કે સત્ય નથી એના પ્રયોગો છે. અહિંસા એ એમણે શોધેલું સત્ય નથી; એ તો એમની શ્રદ્ધા છે. સત્યમય જીવનની વ્યાખ્યા શું? સત્ય અને અહિંસા વચ્ચે સંબંધ શું? અહિંસા સાધન છે. સત્ય શોધવું પડે. ‘આત્મકથા’માં રમણીય ambigllity છે. સત્યના પ્રયોગો એટલે શું? શોધેલું સત્ય છે તે કે સત્ય નથી શોધ્યું તે? પછી ધર્મ અંગેનો મુદ્દો કર્યો. ધર્મના નામે ઘણી વસ્તુ થાય છે. Stateનો support ન મળવો જોઈએ. ગાંધીમાં ધર્મ છે. Fundamentalism નથી. તે માને છે કે No Religion is perfect. દરેક ધર્મમાં સત્ય છે. પણ કોઈ ધર્મ સંપૂર્ણ નથી. ભાષાની મર્યાદા હોય છે તેથી ભગવાનની ભાષામાં પણ મર્યાદા હોવાની. તેથી ગાંધીજી બીજા ધર્મ જોડે વાર્તાલાપ કરવો જોઈએ તેમ માને છે. ગાંધીજીની અહિંસા Passive છે, Active નથી. જૈન ધર્મની રીતે નથી. ક્રિશ્ચિયાનિટીમાંથી આવી કેરીટાસ. તેમાં ગાંધીને Emotion દેખાઈ. તો તેમણે Emotion ન હોય તેવી કેરીટાસ ન હોય? એમ પ્રશ્ન સાથે ચિંતન કર્યું. અને સમાધાન મેળવ્યું કે હોય. Detachment. અનાસક્તિ. તેમણે Voluntary crucification of selfનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો. બે ધર્મ વચ્ચે સંવિવાદ/ વાર્તાલાપની અનિવાર્યતા પર ગાંધીએ ભાર મૂક્યો. તેમના Creative Dynamic અને Interpretation of dialogue વિશે ભીખુ પારેખે સમજ આપી. ગાંધીએ એવી સમજ આપી કે જે પરિવર્તન/સુધારો તમે ઈચ્છો છો તેનો આરંભ પોતાની જાતથી શરૂ કરો. તેમણે જીવન જીવવાની કલાથી વિશેષ મૃત્યુ પામવાની કલાવિશે સમજાવ્યું. Art of violance vs Art of dyingનો મુદ્દો કર્યો. Death એવું હોવું જોઈએ જેનું ગુંજન મર્યા પછી રહે. ગાંધીની અસહકારની વિભાવના સમજાવી. ટાગોર અને ગાંધીજીના મતભેદ પર પ્રકાશ પાડ્યો. ગાંધીએ કહ્યું કે દરેક વ્યક્તિએ જવાબદારી લેવી જોઈએ તેમ સાથે Mass Action હોવું જોઈએ. વ્યક્તિની ઈન્ટેગ્રિટી + માસ મૂવમેન્ટ. હિમાલયન બ્લંડરનો ઉલ્લેખ કર્યો. સત્યાગ્રહ કોણ કરી શકે? તે વિશે ગાંધીજી પાસે ચોક્કસ ખ્યાલ હતો. તેમણે વ્યક્તિકેન્દ્રિત + સમૂહકેન્દ્રિત શૈલી નિપજાવી. રાજકારણમાં એકલી વ્યક્તિ ન ચાલે, સમૂહ જોઈએ. માસ મોબિલિઝેશન. ત્યાં વ્યક્તિની ઈન્ટેગ્રિટી રહેતી નથી. ગાંધીજીએ દરેક વ્યક્તિની જવાબદારી રહેવી જોઈએ તેવો આગ્રહ રાખ્યો. આમ એક નવી શૈલી નિપજાવી.

હવે આજના સંદર્ભમાં તેમના સિદ્ધાંતો કઈ રીતે લાગુ કરી શકાય? Perspective સમજવો જોઈએ. આજે કર્ણાનનો પ્રશ્ન છે. ગાંધીનો Perspective કઈ રીતે અપનાવવો? ભીખુ પારેખ યાદ કરે છે શબ્દો – My life is My Text. Peaceful Demonstration. તેમણે ઈરાકનો પ્રશ્ન યાદ કર્યો. દુનિયાના ૮૦% લોકોએ વિરોધ કર્યો, Demonstrations

થયાં, પણ વિરોધ સફળ ન થયો. કારણ કે તેમાં તાકાત ન હતી.

ગાંધી વિશે માત્ર પ્રશસ્તિગાન નહિ, પણ વિશ્લેષણપદ્ધતિથી ગાંધીના મુખ્ય વિચારોને આવરી લઈને રજૂઆત થઈ અને નવી પેઢીને આ વિષયમાં કઈ રીતે વિચારવું તે માટે પ્રેરણા મળી.

પ્રથમ દિવસની ત્રીજી બેઠક બપોરે ૩-૦૦ વાગ્યે આરંભાઈ હતી. આ બેઠકનો વિષય હતો : ‘ભારતીય સાહિત્યસંપર્ક : પ્રો. ચંદ્રશેખર કમ્બાર સાથે સંવાદ’. સંચાલન શ્રી સમીર ભટ્ટે કર્યું હતું. સ્મૃતિચિહ્નથી શ્રી કશ્યપ મહેતાએ મંચસ્થ મહાનુભાવો – સર્વશ્રી પ્રો. કમ્બાર, વસંત જોષી, કમલ વોરા તથા મહેશ ચંપકલાલનું સન્માન કર્યું હતું. બેઠકમાં શ્રી કમ્બારની સાહિત્યકાર તરીકેની છબિ ઉપસાવવાનો સફળ ઉપક્રમ રચાયો હતો. પહેલાં શ્રી વસંત જોષીએ કવિ કમ્બારની બે કાવ્યકૃતિઓના અનુવાદનું સરસ પઠન કર્યું હતું : ૧. લોકકથાનો રાફખસ; ૨. આપણે જરા જેટલા મુક્ત નથી. કમ્બાર-રચિત આ કાવ્યોના અનુવાદકર્તા અનુક્રમે સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર તથા હરીશ મીનાશ્રુ છે. કમ્બારની મુખ્ય પ્રતિભા કવિની છે. તેથી પહેલાં બે અનૂદિત કાવ્યોનો પરિચય. ત્યારબાદ શ્રી કમલ વોરા તથા મહેશ ચંપકલાલ દ્વારા વારાફરતી વિવિધ પ્રશ્નો પૂછીને કવિ એવં નાટ્યકાર શ્રી કમ્બારની સાહિત્યકાર તરીકેની પ્રતિભા શ્રોતાસમૂહ સમક્ષ રજૂ કરવાનો ઉપક્રમ હતો. ૧૦-૧૨ પ્રશ્નો આ કવિ અને નાટકકારે શ્રી કમ્બારને આગોતરા લખીને પૂછ્યા હતા જેમાં સર્જકે માહિતીસભર જવાબો આપ્યા હતા. પ્રશ્નો કમ્બારના સાહિત્યસર્જન અને સર્જનપ્રક્રિયા અંગે પૂછવામાં આવ્યા હતા. Writer's workshopમાં ડોકિયું કરાવે તેવા પ્રશ્નો સર્જકને કેફિયત આપવા પ્રેરે તેવા હતા. પ્રશ્નો/ઉત્તરો અંગ્રેજી ભાષામાં હતા. કમલ વોરાએ તથા મહેશ ચંપકલાલે પ્રશ્નો ઉપરાંત કેટલીક ભૂમિકારૂપ વાતો કરી તેથી સમજાયું હતું કે મહત્વના કવિ હોવા ઉપરાંત શ્રી કમ્બારની નાટ્યકાર તરીકેની પ્રતિષ્ઠા ઊંચી છે. ગિરીશ કર્નાડ તથા વિજય તેંડુલકર પછી કમ્બારની ગણના થાય છે. કવિ/નાટકકારના સર્જનનાં મૂળ લોકસાહિત્યમાં, લોકગીતમાં તથા ગ્રામ્ય મિથમાં રહેલાં છે તે વાત ઉપસાવી હતી. અંગ્રેજોના આગમન પછી ઈતિહાસનો અભિગમ આવે છે અને આપણા તળના મિથ સાથે તે કેવી રીતે જોડાય છે તેની વાત શ્રી કમ્બારે કરી હતી. [પ્રશ્નોત્તરી તથા કવિપરિચયની મુદ્રિત પત્રિકા કરીને પ્રતિનિધિઓને કીટમાં આગોતરી વિતરણ કરાઈ હોત તો આ બેઠક વધુ અર્થપૂર્ણ તથા આસ્વાદ્ય બની હોત.] બેઠકના અંતે કમ્બારસાહેબે ખાસ વિનંતીને માન આપીને પોતાની એક કૃતિનું પોતાની ભાષા – કન્નડ—માં ગાન કર્યું હતું અને એ રીતે બેઠકનું મધુરેણ સમાપયેત્ થયું હતું.

ચોથી બેઠકનો આરંભ સાંજે ૪-૧૫ વાગ્યે થયો હતો. આ બેઠકનો વિષય હતો : ‘આપણી સાંસ્કૃતિક સમસ્યાઓ/શક્યતાઓ અને આપણું સાહિત્ય : સમયપટ : ૧૮૫૭ થી ૧૯૧૫.’ બેઠકના અધ્યક્ષ હતા શ્રી શિરીષ પંચાલ. વક્તાઓ હતા સર્વશ્રી મકરંદ મહેતા, હસિત મહેતા, હેમન્ત દવે. બેઠકનું સંચાલન શ્રી પરીક્ષિત જોષીએ કર્યું હતું. સર્વે મંચસ્થ મહાનુભાવોનું સ્મૃતિભેટ દ્વારા રાજેનભાઈ ભટ્ટે સ્વાગત કર્યું હતું. બેઠકનો આરંભ કરીને શ્રી પરીક્ષિત જોષીએ સંચાલનનો દોર અધ્યક્ષશ્રીને આપ્યો હતો. અધ્યક્ષશ્રી

શિરીષ પંચાલે ભૂમિકારૂપ બે શબ્દો કહ્યા બાદ મકરન્દભાઈને વક્તવ્ય આપવા વિનંતી કરી. ‘સન સત્તાવનની ઘટનાનાં વિવિધ અર્થઘટનો’ મુદ્દા વિશે મકરન્દભાઈએ અભ્યાસપૂર્ણ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. ૧૮૫૭ને Global Phenomena તરીકે તેમણે જોવાનું કહ્યું. તેમણે કાર્લ માર્ક્સનો ઉલ્લેખ કર્યો. તેમણે જણાવ્યું કે માત્ર ભારતનો સંદર્ભ નથી, માત્ર ઈષ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીનો સંદર્ભ નથી, વ્યાપક વિશ્વસંદર્ભ જોવો જરૂરી છે. Local, Regional and International સંદર્ભ છે. ૧૮૫૭ના બળવાના સમયે લોકો સુરત, અમદાવાદમાં પતંગ ઉડાડી રહ્યા હતા. દલપતરામે ‘પતંગ’ ઉપર નિબંધ લખ્યો હતો. ૧૮૨૩માં છોડીયોની નિશાળ શરૂ થયેલી. દલપતરામ પગે ચાલીને અહીં સુરતમાં આવેલા. મરચન્ટ કેપિટલમાંથી ઈન્ડસ્ટ્રિયલ કેપિટલ બનવાની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ. રણછોડલાલ છોટાલાલ શરૂ કરે તે પહેલાં સુરતમાં પ્રયત્ન થાય છે. પણ સુરત, અમદાવાદ એ ગુજરાત નથી. Rural, મધ્ય, ઉત્તર, દક્ષિણ ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડ વગેરે પ્રદેશો ગુજરાત છે. તેમણે ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની સામે સશસ્ત્ર બળવો કરનારી નીચેના સ્તરની પ્રજાની વિગતો આપી હતી. ‘ભારેલો અગ્નિ’ નવલકથાનો ઉલ્લેખ કર્યો. તેમણે ગાંધીજીમાં રહેલાં ત્રણ કાઠિયાવાડી લક્ષણો જે આરંભમાં ભીખુભાઈ પારેખે જણાવેલાં તેમાં વધુ એક ઉમેરીને કહ્યું કે ભક્ત, મુત્સદ્દી, બહારવટિયો ઉપરાંત તેમાં ત્રાગું કરવાનું લક્ષણ ઉમેરવું જોઈએ. સમગ્ર વ્યાખ્યાન વિગતોથી ભરેલું હતું, અસ્ખલિત હતું, અભ્યાસપૂર્ણ હતું. તેમના વ્યાખ્યાન પછી અધ્યક્ષશ્રી શિરીષ પંચાલે પૂર્તિરૂપ વિગતો આપી હતી. ૧૮૬૩માં ‘કરણધેલો’નું પ્રકાશન અને ૧૮૮૭માં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું પ્રકાશન, એ બે વચ્ચેનાં ૨૦ વર્ષમાં કેટલો બદલાવ આવ્યો છે ! ૨૦મી સદીના આરંભમાં ગોવર્ધનરામે કહ્યું કે નવલકથામાં આપણું જગત ક્યાં છે ? તેમણે ઘણાં મહત્વનાં દૃશ્યો આપ્યાં છે તેના પર આપણું ધ્યાન ગયું નથી.

ત્યારબાદ શ્રી હસિત મહેતાએ ‘પરાધીનતાના વૈચારિક અને વાઙ્મય પ્રતિકારો - નર્મદ, ગોવર્ધનરામના વિશેષ સંદર્ભે’ વિષય પર સહજસજજ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તેમણે પોતાની વાતમાં નર્મદ Vs ગોવર્ધનરામ, હિન્દ સ્વરાજ vs સરસ્વતીચંદ્ર + નર્મદ એવા મુદ્દા કરીને વિષયની છણાવટ કરી હતી. તેમણે નોંધ્યું કે નર્મદ, ગોવર્ધનરામ અને ગાંધીજી – ત્રણેએ આંતરિક તાકીદને વશવર્તીને લખ્યું. તેમણે નર્મદને પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યવીર તરીકે વર્ણવ્યો હતો. સ્વરાજ્ય શબ્દ દાદાભાઈ નવરોજજીએ આપ્યો તે ઉલ્લેખ સાથે દેશાભિમાન, સ્વાતંત્રતા, સ્વરાજ વગેરે ખ્યાલો નર્મદે આપ્યા. તેના ‘દેશાભિમાન’ નિબંધનો ઉલ્લેખ કર્યો. તેણે સ્વદેશી અંગે સભાનતા વ્યક્ત કરી હતી. તેના વક્તવ્ય પછી અધ્યક્ષશ્રીએ પૂર્તિ કરતાં કહ્યું કે રમણભાઈ નીલકંઠ સકલ પુરુષ છે. (આનંદશંકરનું વાક્ય). બધી જ બાબતમાં સુધારો એવો આગ્રહ રમણભાઈમાં જોવા મળે છે.

પછીના વક્તા શ્રી હેમન્ત દવેએ ‘પરાધીનતાના વૈચારિક અને વાઙ્મય પ્રતિકારો : રમણભાઈ નીલકંઠ, મણિલાલ નભુભાઈના વિશેષ સંદર્ભે’ વિષય પર તાજગીપૂર્ણ અભ્યાસ રજૂ કર્યો હતો. તેમણે ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમના મુદ્દાને મહત્ત્વ આપ્યું હતું. તેમણે કહ્યું કે હિન્દ સ્વરાજ્ય પછીનું મહત્ત્વનું પુસ્તક ‘રચનાત્મક કાર્યક્રમ’ છે.

મુક્તિ મેળવવાનું મુખ્ય સાધન આ કાર્યક્રમ છે. આ ૧૩ મુદ્દાની વાત તેમણે મહત્વની ગણી. આનાં મૂળ ક્યાં છે ? એવો પ્રશ્ન કરી કોંગ્રેસની સ્થાપના, સ્વરાજની ઈચ્છા, વર્ણઆધારિત ભારતીય સમાજ તથા તેમાં રહેલી વિચિત્રતા વગેરે મુદ્દા કરતાં જઈ મણિલાલ Vs રમણભાઈ, ભદ્રંભદ્રમાં રહેલી ઠેકડી, મલબારીનું ચોપાનિયું, માધવબાગની સભા, વગેરે ઉલ્લેખો /ટિપ્પણીઓ સાથે વક્તવ્ય રસપ્રદ બનાવ્યું હતું. ત્યારાબદ અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં શ્રી પંચાલે સાહિત્યકાર ઈતિહાસકાર પાસે જાય અને ઈતિહાસકાર સાહિત્યકાર પાસે જાય તે ઈચ્છનીય છે – પશ્ચિમના વિદ્વાનોના દષ્ટાન્તથી આ વાત મૂકી. ગોવર્ધનરામ પહેલાં મણિલાલની મથામણ કેવી રહી હતી તેની વાત કરી.

પ્રથમ દિવસની સાંજ ૬-૩૦ તી ૮-૩૦ ગાંધીકાવ્યો : શ્રી અમર ભટ્ટના કંઠે તથા એ સંદર્ભે આલોચના કરતી થોડી વાતો સાથે યાદગાર બની હતી. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી યામિની વ્યાસે સંભાળ્યું હતું. આ બેઠકમાં સુંદર તબલાસંગત તથા વાયોલિનસંગત સાથે સમર્થ ગાયક અમર ભટ્ટના કંઠે ગાંધીચેતનાનાં કાવ્યો, ગાંધીને ગમતાં કાવ્યો તથા ગાંધી વિશેનાં કાવ્યોનાં ગાન તથા આસ્વાદનો આનંદ વિશાળ શ્રોતાસમૂહે માણ્યો હતો. રાત્રે ૯-૩૦ વાગ્યે આર્ટિઝમ થિયેટર, સુરત ખાતે ‘એક આત્મા શુદ્ધ, ગૌતમ બુદ્ધ’ નાટક જોવા માટે પ્રતિનિધિઓને બસ દ્વારા લઈ જવામાં આવ્યા હતા. દ્વિઅંકી નાટક ગૌતમ બુદ્ધના જીવન પર આધારિત હતું. ઓડિટોરિયમની બેઠકવ્યવસ્થા, મંચસજ્જા, પ્રસ્તુતિ સરાહનીય હતાં. રાત્રિના ૧૨-૩૦ વાગ્યે પ્રતિનિધિઓ બસ દ્વારા નિર્ધારિત નિવાસે રવાના થયા હતા. આમ સવારના ૮-૦૦ વાગ્યાથી રાત્રિના ૧-૦૦ વાગ્યા સુધી યજમાનો અને મહેમાનો વિવિધ પ્રવૃત્તિ નિમિત્તે સંલગ્ન રહ્યાં હતાં.

સત્રના બીજા દિવસે તા. ૧૨-૦૧-૨૦૧૯, શનિવાર, સવારે ૧૦ વાગ્યે પાંચમી બેઠકનો પ્રારંભ થયો હતો. શ્રી રઘુવીર ચૌધરી પોતાની નાદુરસ્ત તબિયતના કારણે ઉપસ્થિત ન રહી શકતાં બેઠકનું અધ્યક્ષસ્થાન શ્રી પ્રકાશ ન. શાહે સંભાળ્યું હતું. વક્તાઓ હતા સર્વશ્રી શૈલેષ પારેખ, રમણ સોની, પ્રવીણ પંડ્યા. બેઠકનું સંચાલન શ્રી અરુંધતી દેસાઈએ સંભાળ્યું હતું. વિષય હતો : ‘આપણી સાંસ્કૃતિક સમસ્યાઓ/શક્તાઓ અને આપણું સાહિત્ય’. શ્રી રાજેશભાઈ દેસાઈએ મંચસ્થ મહાનુભાવોનું સ્મૃતિભેટથી સન્માન કર્યું. પ્રથમ વક્તા શ્રી શૈલેષ પારેખે ‘ગુજરાતી સાહિત્ય સંદર્ભે ગાંધી-રવીન્દ્રનાથ સંવાદ’ એ વિષય પર પોતાનું સરસ રીતે તૈયાર કરેલું વક્તવ્ય/પેપર વાંચ્યું હતું. તેમણે કહ્યું કે આ બે મુમુક્ષુઓનો સંવાદ છે. ફરજપાલનના અર્થમાં સત્યની શોધનો સંવાદ છે. આપણી સંસ્કૃતિના આ બે સ્તંભો હતા. આ બેઠકમાં ઈ.સ. ૧૯૧૬થી ઈ.સ. ૧૯૪૭ સુધીના સમય પટને આવરી લેવાનો હતો. આ બે મહાનુભાવો ઈ.સ. ૧૯૧૫થી ઈ.સ. ૧૯૪૨ સુધી સંપર્કમાં રહ્યા હતા. તેમની વચ્ચેનો સંવાદ વિચારપ્રેરક અને રસપ્રદ રહ્યો હતો. તે એક આગવો સંવાદ હતો. તેમાં પ્રગટતી સહિષ્ણુતા પ્રશસ્ય છે. જ્યારે તેઓ શાંતિનિકેતનમાં મળ્યા ત્યારે ગાંધીની ઉંમર ૪૬ વર્ષની હતી, ટાગોરની ઉંમર ૫૪ વર્ષની હતી. આપણા પ્રશ્નો પરત્વે બંને ચિંતિત હતા. બંનેનું નિદાન એક હતું પરંતુ ઉપચારપદ્ધતિઓ અંગે મતભેદ હતો. તેમની વચ્ચેના સંવાદમાં વિરોધ હતો, મતભેદ હતો, મનભેદ ન હતો.

તેમની વચ્ચેનો અંગત સંબંધ અકબંધ રહ્યો હતો. રવીન્દ્રનાથ પૂર્વ અને પશ્ચિમના સમન્વયના હિમાયતી હતા; ગાંધીજીવના અસહકારમાં તેમને સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદ લાગતો હતો. કાંતવા વિશે ગાંધીજી-ગુરુદેવના જાણીતા મતભેદ-સંવાદનો તેમણે ઈ.સ. ૧૯૩૫માં બિહારમાં ધરતીકંપ આવ્યો ત્યારના ગાંધીના ઉદ્ગારો અંગે રવીન્દ્રનાથના પ્રતિભાવો પણ જાણીતા છે જેનો તેમણે ઉલ્લેખ કર્યો. આવા દેખીતા મતભેદો છતાં બંને વચ્ચે પાયાનો કોઈ વિરોધ રવીન્દ્રનાથને જણાયો ન હતો. રવીન્દ્રનાથ અંજલિ આપતાં કહે છે કે — તેઓ એક મહાન માનવ છે. બંનેને જોડતી ભાષા અંગ્રેજી હતી. વક્તાએ ગાંધી-રવીન્દ્રનાથ અંગેનાં કેટલાંક મહત્વનાં પુસ્તકો વિશે પણ વિગતો આપી હતી.

બીજા વક્તા શ્રી રમણ સોનીએ ‘ગાંધીયુગની કવિતાનું સ્વરવૈવિધ્ય : ઝવેરચંદ મેઘાણી અને ઉમાશંકર જોશીના વિશેષ સંદર્ભે’ વિષય પર ગાંધીયુગની કવિતાના વિવિધ અવાજોનું સદૃષ્ટાન્ત વિવેચન કરતા જઈ સરસ રીતે મેઘાણી તથા ઉમાશંકરની કવિતા પર પ્રકાશ પાડ્યો હતો. મેઘાણી વિશે કહ્યું કે તે લોકલયના કવિ છે. રાષ્ટ્રીય કવિ કરતાં આમ કહેવું તેમને યોગ્ય જણાયું હતું. તેમણે નોંધ્યું કે કવિકર્મ કરતાં કવિધર્મ પર વધુ ધ્યાન છે. ઓતરાદા વાચરાનું સ્વરનિયોજન પ્રશસ્ય છે પણ કવિ તને કેમ ગમે બરાબર નથી. બંગાળી, અંગ્રેજીની છાયા ઝીલતાં કાવ્યોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો. પીડિતો અંગે સુંદરમ્, ઉમાશંકર, મેઘાણી — ત્રણેયની સંયુક્ત મુદ્રા છે. ઉમાશંકર તેમાંથી બહાર આવી જાય છે. કવિ તને કેમ ગમે-ના બદલે ઉમાશંકરમાં જરા જુદો ઉદ્ગાર છે. આ સ્વરભેદ નોંધવો જોઈએ. મેઘાણી Vs ઉમાશંકર. ‘ગંગોત્રી’માં ૨૫/૩૦થી વધારે એવાં કાવ્યો નથી. કલ્પનશક્તિ, છંદશક્તિ યુવાવયથી જ નોંધપાત્ર છે. સૃષ્ટિની સમગ્રતાને જુએ છે. નકરી યુગભાવના એ કવિકર્તવ્ય નથી. ‘વિશ્વશાંતિ’ને તેમણે યુવાવયની કાચી રચના ગણાવી. એ સાથે નોંધપાત્ર રચના પણ કહી. ગાંધીજીની કલાધર તરીકેની રજૂઆતનો ઉલ્લેખ કર્યો. ઉમાશંકરની કવિતાએ સૌંદર્ય પરથી ધ્યાન હટાવ્યું નથી. કવિનું સત્ય સૌંદર્યમંડિત થઈ રહેવું જોઈએ. શ્રી રમણ સોનીએ વક્તવ્યમાં પણ યુગચેતના કરતાં શબ્દચેતનાને મુખ્ય ગણીને વિશ્લેષણ કર્યું હતું.

ત્રીજા વક્તા શ્રી પ્રવીણ પંડ્યાએ ‘ઈષત્ ઉવેખાયેલાં બે પ્રબળ વિચલનો : સુંદરમ્ અને જયંતિ દલાલના વિશેષ સંદર્ભેષ’ એવા વિષય પર પોતાનો અભ્યાસ રજૂ કર્યો હતો. તેમણે શબ્દપ્રયોગ કર્યો હતો ‘સમયના સામૂહિક શુક્રપાઠમાં...’ આ બે અવાજને જરા જુદા પાડીને ઓળખી બતાવ્યા હતા. તેમણે કહ્યું કે બંને સર્જકો પોતાના સમયથી આગળ હતા. સુંદરમ્નું ‘ઘણ ઉઠાવ મારી ભુજા’ને યાદ કર્યું. દલાલને વેરઝેર વિનાની દુનિયા જોઈએ છે. તેઓ બંને સર્જકોની કૃતિઓને ધ્યાનમાં રાખી બોલ્યા હતા. સુંદરમ્ની બે નાનકડી પ્રખ્યાત પંક્તિઓનું સ્મરણ કર્યું હતું : ‘તને મેં ઝંખી છે, યુગોથી ધીબેલા પ્રખર સહરાની તરસથી’ તથા ‘વસુંધરાનું વસુ થઉં, હું માનવી માનવ થાઉં તો ઘણું.’ ‘કોયા ભગતની કડવી વાણી’ તથા ‘માજાવેલાનું મૃત્યુ’ને યાદ કર્યા. ‘સાફલ્યટાણું’ને યાદ કર્યું. સુંદરમ્-ઉમાશંકર બંને વિદ્યાપીઠમાં ભણ્યા હતા તે વાતનો ઉલ્લેખ કરીને બંનેની તુલના કરી. વિશ્વશાંતિ Vs કોયા ભગતની કડવી વાણીનો વિચાર કરીને કહ્યું કે

સુંદરમૂનું પ્રસ્થાન જુદું જ છે. પોંડિચેરી ગયા તથા અનુવાદો કર્યા તે વાતો/વિગતોનો ઉલ્લેખ કર્યો. જ્યંતિ દલાલ વિશે બોલતાં તેમણે નોંધ્યું કે ‘ધીમુ અને વિભા’ નવલકથા દ્વારા તેમણે નવલકથાનો ઢાંચો બદલ્યો છે. સરસ્વતીચંદ્રથી ચાલી આવતી પરંપરા-દીર્ઘપટ, ૩-૪ ભાગ સુધી વાત વિસ્તરે તેની સામે ૨૫૦ પૃષ્ઠોમાં વાત મૂકી આપવાનું તેમણે પસંદ કર્યું. તેનો બીજો છેડો બક્ષીની ‘આકાર’ નવલકથામાં તેમણે જોયો. તેમણે ‘ધીમુ અને વિભા’નો આસ્વાદ કરાવ્યો. કેટલાક ગદ્યખંડો વાંચ્યા. વર્ણન કરવાની વિશિષ્ટતા તારવી બતાવી. દરેક આંગળાની ખાટલીનો ઉપયોગ ચેષ્ટાથી બતાવ્યો. નિબંધના સ્વરૂપમાં જ્યંતિ દલાલના કામને યાદ કર્યું. કાલેલકર શૈલીથી જુદી રીતે નિબંધ પ્રગટે છે તેની વાત કરી. ‘શહેરની શેરી’ને યાદ કર્યો. ‘વિશેષણો’ વિશેનો નિબંધ યાદ કર્યો. જ્યંતિ દલાલની કટાક્ષશક્તિનો ઉલ્લેખ કર્યો. તેમનાં એકાંકીઓને યાદ કર્યાં. ખાસ તો જ્યંતિ દલાલના વ્યક્તિત્વને ઉપસાવ્યું.

અધ્યક્ષીય પ્રવચનમાં શ્રી પ્રકાશ ન. શાહે ગાંધી-ટાગોરના મુદ્દાને લાગલો જ સ્પર્શ કરીને કહ્યું કે ઈ.સ. ૧૯૧૫માં દક્ષિણ આફ્રિકાથી ગાંધીજી ભારત આવ્યા ત્યારે પહેલી મુલાકાત તેમણે શાંતિનિકેતનમાં કરી. તેમણે કાલેલકરની ‘નિશીથકથા’નો ઉલ્લેખ કર્યો. તેમણે સરસ ધ્યાન દોર્યું કે દક્ષિણ આફ્રિકાનો ફ્રિનિક્સ આશ્રમ અને ભવિષ્યમાં સ્થપાનાર વિદ્યાપીઠની વચ્ચે ગાંધીજીની શાંતિનિકેતનની મુલાકાત થઈ તે નોંધવું જરૂરી છે. નવા વિમર્શની આ ખેડભૂમિ છે. આ નવો વિમર્શ શું છે? ટાગોર પશ્ચિમના પ્રદાનને સમજનારા હતા, ટાગોરનું દર્શન ઉપનિષદકાલીન અનુસંધાન જાળવી પશ્ચિમનો સ્વીકાર કરે છે. ગાંધીજીનું પશ્ચિમ રસ્કિન અને થોરો દ્વારા આવેલું છે. બંને વચ્ચે જે વિરોધાભાસ જણાય છે તેમાં ‘આભાસ’ છે. સત્યને ઉપર મૂકવાની વાત છે. કૃપલાનીના શબ્દો ટાંકી પ્રકાશભાઈ જણાવે છે કે રવીન્દ્રનાથ Vs ગાંધી વચ્ચે પાયાનો ભેદ છે જ નહિ એ નોંધવું જોઈએ. તેમણે કહ્યું કે, રવીન્દ્રનાથના Nationalismનાં વ્યાખ્યાનો કાલેલકર દ્વારા Text Book તરીકે વિદ્યાપીઠમાં મૂકવામાં આવેલાં. બંને વચ્ચે સ્વદેશાભિમાન અંગે સમાનતાનો મુદ્દો છે. તેથી આજના રાષ્ટ્રવાદની કલ્પના સાથે આ બે મહાનુભાવો સંભારવા જરૂરી છે.

છઠ્ઠી બેઠકનો પ્રારંભ બપોરે ૧૧-૩૦ વાગ્યે થયો. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી પ્રજ્ઞા વશીએ સંભાળ્યું હતું. આ બેઠકમાં ‘સાહિત્યિક, કલાપરક અને વિદ્યાકીય સંસ્થાઓ : સંવેદનશીલતા, સહભાગિતા અને સ્વાયત્તતા’ એ મુદ્દાવિસે શ્રી ઈલાબહેન ભટ્ટ સાથે સંવાદ શ્રી જયદેવ શુક્લ તથા શ્રી શ્રીધર વ્યાસ દ્વારા રજૂ થયો હતો. અહીં શ્રી સિતાંશુભાઈએ ભૂમિકારૂપ બે શબ્દોની રજૂઆત કરી હતી. આરંભમાં શ્રી કમલેશ યાજ્ઞિક દ્વારા મહાનુભાવોનું સ્મૃતિભેટ આપીને સ્વાગત કરવામાં આવ્યું હતું. ઈલાબહેનને આરંભમાં સહભાગિતાના મુદ્દે કાંઈ પરિણામ આવ્યું હોય તો તે અનુભવના આધારે કૈંક કહેવા જણાવાયું. પ્રશ્નકર્તા—શ્રીધર વ્યાસ, ઈલાબહેને સ્પષ્ટ કર્યું કે સંવેદનશીલતા, સહભાગિતા અને સ્વાયત્તતા એ ત્રણેને હું જુદાં પાડી શકતી નથી. સંકોચપૂર્વક ‘સેવા’ સંસ્થાનો ઉલ્લેખ કરીને જણાવ્યું કે અમારું સ્ટ્રક્ચર વડલા જેવું છે. વડવાઈઓ પછીથી

સ્વતંત્ર રીતે વિકસતી હોય છે. તેમણે જણાવ્યું કે સ્વરૂપની રીતે એક બાજુ યુનિયનની પ્રવૃત્તિ છે, તે રીતે કામ થાય છે, તેમાં સંઘર્ષ પણ આવે. ‘સેવા’માં રચનાત્મક કામ અને અસ્તિત્વનો સંઘર્ષ આવે. શ્રી જયદેવ શુક્લએ પૂછ્યું કે છેલ્લાં ૧૫ વર્ષોમાં પાછાં પડીએ છીએ તો શાં કારણો હોઈ શકે? ઈલાબહેને સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે લખતાં/વાંચતાં આવડ્યું એટલે શિક્ષિત થઈ ગયાં તેમ હું ગણતી નથી. જાતે વિચારતાં થવું તે શિક્ષિતનું લક્ષણ છે. તેમણે ટકોર કરી કે આખો દેશ કોંપીમાસ્ટર થઈ ગયો છે. અને ઉમેર્યું કે આપણે વિચારતા નથી તેથી ડંબ થઈ ગયાં છીએ. તેમણે ધારદાર પ્રશ્ન કર્યો કે Researchમાં નવું શું કરો છો? ક્રમશઃ બંને પ્રશ્નકર્તાઓએ શિક્ષણના ક્ષેત્ર, ખાદી વગેરે પ્રશ્નો દ્વારા ઈલાબહેન પાસેથી ઘણા સ્પષ્ટ વિચારો/નિરીક્ષણો/ટિપ્પણો મેળવ્યાં. એ રીતે આ બેઠક પણ એક વિશિષ્ટ બેઠક બની રહી.

સાતમી બેઠક બપોરે ૩-૦૦ વાગ્યે શરૂ થઈ હતી. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી પીયૂષ ઠક્કરે સંભાળ્યું હતું. બેઠકનો વિષય હતો – ‘આપણી સાંસ્કૃતિક સમસ્યાઓ/શક્યતાઓ અને આપણું સાહિત્ય : સમયપટ - ઈ.સ. ૧૯૪૭થી આજ સુધી.’ – બેઠકના અધ્યક્ષ હતા શ્રી પ્રકાશ ન. શાહ. વક્તાઓ હતા સર્વશ્રી ચંદુ મહેરિયા, કાનજી પટેલ, ભરત મહેતા. શ્રી મહેરિયા સંજોગવશાત્ ઉપસ્થિત રહી શક્યા ન હતા. શ્રી મધુકરભાઈ પાડવીએ ઉપસ્થિત મંચસ્થ મહાનુભાવોનું સ્મૃતિભેટ અર્પણ કરીને સ્વાગત કર્યું હતું.

અધ્યક્ષશ્રી પ્રકાશ ન. શાહના વક્તવ્યનો વિષય હતો – ‘ગાંધી : માર્ફ્સ આંબેડકર, ટાગોરના સમાવેશી સંદર્ભે’. તેમણે આરંભમાં ગાંધીની પ્રથમ સભા (ભારતમાં આવ્યા તે સમયની)નું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું. ગાંધીના પોશાકનું વર્ણન અને એક પારસી બાનુની ઉક્તિની વાત રોચક શૈલીમાં મૂકી. ઉદ્દગાર ‘આ તો ધનો દરજી!’ (મુનશીએ આત્મકથામાં નોંધ્યું છે.) ગાંધીનો આ ગામડિયો પોશાક દર્શાવે છે : સમાવેશીપણું. આવનારા સમયને declass અને decast થયા વિના ચાલવાનું નથી. એવો સંદેશ અહીં છે. આ ગાંધી છે. ગાંધીએ entire hindu orthodoxyને માનસિક તાણમાં મૂકી દીધી. આંબેડકર તેમ જ હિંદુ પરંપરાઓએ તાણનો અનુભવ કર્યો. અહીં સમાવેશી અભિગમ હતો. દેશને વહેંચવો નથી એવી ગાંધીની દૃષ્ટિ હતી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ટોલ્ટોયમાં તેમનું સમાધાન થયું હતું. અહીં ૧૯૩૧થી ૩૩નો ગાળો સમાવેશી વાતાવરણનો છે. કરાંચી કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં થયેલો ઠરાવ સર્વસમાવેશીપણાનો આરંભ છે.

શ્રી કાનજી પટેલનો વિષય હતો, ‘આપણા આદિવાસીઓ અને આપણું સાહિત્ય : સમસ્યાઓ અને શક્યતાઓ’. તેમણે સૌથી પહેલાં ‘આપણા’ શબ્દ સામે પોતાનો વાંધો નોંધાવ્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું કે આદિવાસીઓની ૨૭ ભાષાઓ છે. વિચરતી જાતિઓની ૭૦ ભાષા છે. આદિવાસીઓની વસ્તી ૮૦ લાખની છે; વિચરતી જાતિની વસ્તી ૧ કરોડની છે. ૮૦થી વધુ જાતિના લોકો ગુનેગાર તરીકે બ્રાન્ડ થઈ ગયા છે. ૨૭ ભાષાઓ પૈકી કેટલીક ભાષાઓનાં નામો બોલ્યા. તેમણે તીખી ભાષામાં જણાવ્યું કે દેશને મારી નાખીને રાષ્ટ્રભાવના પેદા કરીએ છીએ. તેમણે જંગલોનું રક્ષણ કરવામાં આદિવાસીઓએ કરેલ સંઘર્ષની વાત કરી અને કહ્યું કે લાખો આદિવાસીઓ આ સંઘર્ષમાં મરી ગયા છે.

આ આદિવાસીઓની ભાષાની આઈડેન્ટિટીનો સ્વીકાર નથી થયો. પહેલાં રાજદ્રોહી ગણાતા આદિવાસીઓ હવે નક્સલવાદી ગણાય છે. મનમાં એક યુગ હોય છે, દલિત તરફ અને આદિવાસી તરફ. પન્નાલાલની ‘ના છૂટકે’ નવલકથા નોંધપાત્ર હતી. પરંતુ સાહિત્ય જગતમાં આ નવલકથાનેય નાતબહાર મૂકવામાં આવી છે.

પછીના વક્તા શ્રી ભરત મહેતાનો વિષય હતો ‘ચૂપ કેમ?’ ‘સાંપ્રત ગુજરાતી સાહિત્યની આંતરખોજ’. શ્રી ભરત મહેતાએ જણાવ્યું કે અસહમતિના અવાજની જરૂર હોય છે. સત્તા આપણને ચૂપ કરે છે. સાહિત્ય ચૂપ રહી શકતું નથી. તાજેતરની બે ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો. ૭૦૦ કરોડમાં દીકરી પરણી રહી છે. પેપર ફૂટ્યો. શ્રી મહેતાએ સીધો કટાક્ષ કરી કહ્યું કે, ‘પેપર નથી ફૂટ્યો; વિકાસનો કુગ્ગો ફૂટી ગયો છે.’ તેમણે જણાવ્યું કે બર્બરતાની સંસ્કૃતિમાં પહોંચ્યાં છીએ. તેમણે નોંધ્યું કે ઈતિહાસમાં જે તિરાડો હતી તે અત્યારે ખાઈ બની ગઈ છે. મેલા આંચલ, આધા ગાંવ, જૂઠા સય વગેરે કૃતિઓના ઉલ્લેખ સાથે તેમનું વક્તવ્ય આગળ ચાલતું હતું. મુનશીનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું. તે વિશ્વ હિંદુ પરિષદમાં ગયા તે વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો. ૨૦૦૨ની સાલની ઘટના યાદ કરી. તેની સામે ગુજરાતી સર્જક ચૂપ કેમ છે. ‘હૂ હૂ’ અંગે તેમણે જણાવ્યું કે ગાર્ડેડ ભાષામાં લખાયેલ કૃતિ છે. જાતિવાદ, પિતૃસત્તાક સમાજ, ધર્માધતા વગેરે મુદ્દાઓ છે – આપણે ચૂપ છીએ. આજે મેઘાણીની જરૂર છે. ‘ભારેલો અગ્નિ’ને યાદ કરી. દયાનંદ સરસ્વતીને વાંચવા અનુરોધ કર્યો. હિમાંશી શેલતની વાર્તાઓ વાંચવા માટે ભારપૂર્વક જણાવ્યું.

પ્રશ્નોત્તરી માટે ૧૦ મિનિટ ફાળવવામાં આવી જેમાં શ્રોતાજનોએ પ્રશ્નો પૂછ્યા. અધ્યક્ષશ્રીએ જવાબો આપ્યા. ઉપરાંત બેઠકસમાપન નિમિત્તે બે શબ્દો કહ્યા જેમાં તેમણે એ વાત ઘૂંટી કે પૂરા કદના નાગરિક બનવાની પ્રક્રિયા અધૂરી છે. લઘુમતી તરીકે પૂરતું રક્ષણ મળવું જોઈએ. લઘુમતીને પૂરતી તક મળવી જોઈએ. બધા પ્રશ્નોને ન્યાયના દાયરામાં લાવવાના છે. આ તકે પ્રમુખશ્રી સિતાંશુભાઈના અનુરોધથી શ્રી ભીખુભાઈ પારેખે થોડી ટિપ્પણી રજૂ કરી. નહેરુ/સરદાર બે પૈકી કોને વડાપ્રધાનપદ આપવું તે મુદ્દે એક પ્રશ્ન શ્રોતાસમૂહમાંથી પુછાયેલો. પ્રકાશભાઈએ જવાબ આપ્યો જ હતો. આ ઉપરાંત ભીખુ પારેખે કેટલીક સ્પષ્ટ ટિપ્પણી કરી. તેમણે જણાવ્યું કે ગાંધીએ કહેલું કે મારા મૃત્યુ પછી નહેરુ મારી ભાષા બોલશે.

ત્યારબાદ ‘શ્રી બાલકૃષ્ણ દોશી સાથે એક સાંજ’ નામે અનોખો કાર્યક્રમ હતો. તેમાં વિષય પણ હતો. રહેવા-મળવાની ખુલ્લી જગ્યા – મારી સ્થાપત્યવિભાવના લોકસંદર્ભે, ગાંધીસંદર્ભે. શ્રી જૈમિની મહેતા તથા શ્રી બિપિન પટેલ પ્રશ્નો પૂછવાના હતા. બેઠકનું સંચાલન શ્રી પરસી એન્જિનિયરે સંભાળ્યું હતું. પરંતુ નાદુરસ્ત તબિયતના કારણે શ્રી દોશી ઉપસ્થિત રહી શક્યા ન હતા. તથા જૈમિની મહેતા પણ ઉપસ્થિત રહી શક્યા ન હતા. છતાં થોડા ફેરફાર સાથે સંચાલકશ્રીએ તથા બિપિન પટેલે બેઠકનું હાર્દ સચવાય તે રીતે કાર્યક્રમ સંપન્ન કર્યો હતો. શ્રી જરીવાલાસાહેબે સ્મૃતિભેદથી બંને મહાનુભાવોનું સન્માન કર્યું હતું. પછી ભોજનવિરામ હતો.

તા. ૧૨મીના દિવસનો આરંભ સવારે ૮-૦૦ વાગ્યે ગાંધીગીતયાત્રાથી થયો પરબ ❖ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૯

હતો. પ્રમુખશ્રી તથા અન્ય હોદ્દેદારોએ ૪૦ મિનિટ માટે આ યાત્રામાં તથા ગાંધીગીતગાનમાં જોડાઈને કાર્યક્રમને સફળ બનાવ્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓ તથા તેમના શિક્ષકો/અધ્યાપકો ધન્યવાદને પાત્ર છે.

દિવસના અંતે રાત્રિ-કાર્યક્રમઅંતર્ગત બે કાર્યક્રમો હતા. ૯-૦૦ વાગ્યે સ્મૃતિવંદના કાર્યક્રમમાં ભગવતીકુમાર શર્માને સ્મરણાંજલિ આપવામાં આવી હતી. શ્રી રીના શર્મા તથા શ્રી મુકુલ ચોકસીએ વાતાવરણને ભાવસભર બનાવ્યું હતું.

ત્યારબાદ બુદ્ધના જીવન-આધારિત શાસ્ત્રીય નૃત્યનાટિકા રજૂ કરવામાં આવી હતી. પછી આહ્વા-ડાંગના કલાકારોએ આદિવાસી નૃત્યો રજૂ કર્યાં હતાં. આ કલાકારોનું સ્વાગત/સન્માન શ્રી રાજેશ દેસાઈએ કર્યું હતું. પરફોર્મિંગ આર્ટના કલાકાર વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનોએ ‘મારું જીવન એ જ મારી વાણી’ કાવ્યની ગાનપ્રસ્તુતિ કરી હતી. રાત્રિના ૧૧-૩૦ વાગ્યે બીજો દિવસ સંપન્ન થયો હતો. યજમાન સંસ્થાની વ્યવસ્થા મુજબ પ્રતિનિધિઓ બસ દ્વારા પોતાના ઉતારાએ જવા રવાના થયા હતા.

તા. ૧૩-૦૧-૨૦૧૯, રવિવાર, સવારે ૯-૦૦ વાગ્યે સત્રની આઠમી બેઠક આરંભાઈ હતી. ‘યુવામંચ’ની આ નવોન્મેષી બેઠકનાં સંચાલિકા હતાં શ્રી સેજલ શાહ. આ બેઠકમાં જ્ઞાનસત્રમાં જોડાયેલાં શાળા/કોલેજનાં વિદ્યાર્થીઓની કૃતિઓની પ્રસ્તુતિ કરવામાં આવી હતી. શ્રી ઈશાન દોશી અને અન્ય સાથે આ કાર્યક્રમ સંપન્ન થયો હતો. શ્રી જયદેવ શુક્લ, શ્રી યોગેશ જોષી, શ્રી દીપક દોશી તથા શ્રી કમલ વોરા – સંપાદકો તરીકે જોડાયા હતા. કૃતિની પ્રસ્તુતિ પછી જે તે સંપાદકોએ તત્ક્ષણ સૂચન/માર્ગદર્શન/ પ્રોત્સાહન/પ્રશંસા પ્રદાન કર્યાં હતા. કાર્યક્રમ રસપ્રદ રહ્યો હતો.

નવમી બેઠક, ત્યારબાદ સવારે ૧૦-૩૦ વાગ્યે શરૂ થઈ હતી. સંચાલન શ્રી રૂપા શેઠે સંભાળ્યું હતું. વૃંદ-વિચારણાની આ બેઠકનો વિષય હતો ‘ગાંધી : આવતી કાલે, અલગ રીતે’. અધ્યક્ષ હતાં શ્રી હિમાંશી શેલત. વક્તાઓ હતા સર્વશ્રી અચ્યુત યાજ્ઞિક, દિનકર જોષી, લીલાધર ગડા, ભીમજી ખાચરિયા. આ પૈકી અચ્યુત યાજ્ઞિક તથા લીલાધર ગડા ઉપસ્થિત રહી શક્યા ન હતા. ઉપસ્થિત મહાનુભાવોનું સ્વાગત સ્મૃતિભેટ અર્પણ દ્વારા શ્રી યાજ્ઞિકે કર્યું હતું. ફિઝિયોથેરાપીસ્ટ ધ્રુવ મહેતાને પણ આ વિચારણામાં સામેલ થવા નિમંત્રવામાં આવ્યા હતા તથા તેમનું સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. અધ્યક્ષશ્રીએ આરંભ કર્યો. ચાર મુદ્દા પર ચર્ચા કરવી છે તેમ જણાવ્યું. ઊર્જા-જેણે આખા દેશને જોડી બતાવ્યો. નીતિમત્તા, વ્યાપક હિંસાચાર (લીચીંગનો ઉલ્લેખ કર્યો); શિક્ષણ-પદ્ધતિ અને આપણા બૌદ્ધિકો. તેમણે ધ્યાન દોર્યું કે પ્રતિકારનો નાનો અવાજ પણ નથી કરતા. બોલવાનું ટાળ્યું છે. ગાંધી પડકારે છે. ગાંધીને સમજવા, પચાવવા અઘરા છે. ગાંધી Vs ગોડસેનો ઉલ્લેખ કરી કહ્યું, માત્ર ગોડસેએ નથી માર્યા, આપણે સતત ગાંધીને માર્યા છે. પણ નોંધવું જોઈએ કે મૃત્યુ પછી જીવન આટલું ન મહોરે, જેવું ગાંધીનું મહોરું છે.

શ્રી દિનકર જોષીએ પેપરરીડિંગ કર્યું હતું. પહેલા ભાગમાં સત્ય, અહિંસા અને બીજા વિભાગમાં પ્રસારણ, છાપાં – ચોથી જાગીર. તેમણે જણાવ્યું કે નર્ચા શૈક્ષણિક

અભિગમથી વિચારણા કરવી જોઈએ. તેમણે વિશદતાથી ઘણા મુદ્દાઓ લઈને ચર્ચા કરી હતી. સરસ રજૂઆત હતી.

શ્રી ભીમજીભાઈ કાયરિયાએ આવનારાં ૫૦/૭૫ વર્ષમાં ગાંધી કેવા હશે તે વિશે વાત કરી હતી. તેમણે વરવી વાસ્તવિકતાનું વર્ણન કર્યું અને સાથે નરવી વાસ્તવિકતાનું વર્ણન કર્યું. ગાંધીયન સંસ્થાઓની આજે શું સ્થિતિ છે તેનું બયાન કર્યું. કોર્પોરેટ જગતે કબજો કરી લીધો છે. નશાબંધી અંગે વાત કરી અને કાઠિયાવાડની સ્થિતિનું આઘાતજનક ચિત્ર આપ્યું. ગૌશાળા વિશે વાતો કરી. આંખ ઉઘાડનારી રજૂઆત હતી.

શ્રી ધ્રુવ મહેતાએ ઉપચારપદ્ધતિ બાબતે ચર્ચા કરી હતી. Physical Disabilityના મુદ્દાને લઈને વાત કરી હતી. બોલી નથી શકતા, ચાલી નથી શકતા તેમને મદદરૂપ થવું, છેવાડાના માણસની સેવા કરવી વગેરે મુદ્દા પર વાતો કરી હતી.

પછી અધ્યક્ષશ્રીએ વક્તાઓને પ્રશ્નો પૂછ્યા : ભોંય ખરાબાની હોય ને બીજાનું વાવેતર નકામું છે તો ભોંયસુધારણા માટે કોઈ પ્રોજેક્ટ છે ? (ભીમજીભાઈને) જવાબ : સંવેદન મળતું હોય તેવી જગ્યાએ બાળકોને લઈ જવાં. પ્રશ્ન : શિક્ષિતો પોતાનું ઉત્તરદાયિત્વ સ્વીકારે છે ? ક્રિયાન્વિત થાય છે ? (દિનકરભાઈને) જવાબ : બધુ કમઠાણ બૌદ્ધિકોએ જ ઊભું કર્યું છે. Paid News, ગેરવ્યવસ્થા, બૌદ્ધિકો જ જવાબદાર છે. સૌથી મોટી વાત શિક્ષણની છે. ‘ન ભણવું સારું.’ ધર્મ, નીતિ, ન્યાય શીખવો. પ્રશ્ન : કુદરતી ઉપચાર-કેન્દ્રોનો મુદ્દો. આ પણ ધંધો બની ગયો છે. કુદરતી ઉપચાર-કેન્દ્રોના મુદ્દા ને મૂળ સ્વરૂપમાં લાવી શકાય તેવી શક્યતા છે ? (ધ્રુવભાઈને) જવાબ : Simple Solution કરી શકાય. અઘરું છે. આપણા મનમાંથી ડિલીટ કરવાનું છે. જીમમાં મોટે ભાગે યંત્રો હોય છે. વ્યક્તિએ પોતાથી શરૂઆત કરવી જોઈએ. વળી, પ્રશ્નનો દોર ચાલ્યો. રૂપાબહેને દિનકર જોશીને પ્રશ્ન પૂછ્યો. દિનકર જોશીએ હિમાંશીબહેનને પ્રશ્ન કર્યો. આમ પરિ-સંવાદ ચાલ્યો. ગાંધી ક્યારેય અપ્રસ્તુત નથી. પરિષદના મંચ પરથી આ ચર્ચા થઈ તેનો પરિતોષ ભીમજીભાઈએ વ્યક્ત કર્યો. હિમાંશીબહેને કહ્યું કે અપેક્ષા નહિ રાખો તો ટકી શકશો, પ્રામાણિક રહી શકશો. સારી વ્યક્તિ બનો, વિશ્વમાનવી નહિ બનો તો ચાલશે, ઈન્દુઈજમ ડેન્જરસ છે ? એવા પ્રશ્નના જવાબમાં દિનકરભાઈએ કહ્યું, ‘ના.’ આશ્રમશાળાઓ અંગે પરસ્યુએશનથી ઉકેલ લાવી શકાય. ધ્રુવ મહેતાએ યંત્રોનો ઉપોયગ વધી ગયો છે તે અંગે કહ્યું. વિપાશાની કવિતાને યાદ કરી. હિમાંશીબહેને શેલીની કાવ્યપંક્તિઓ Stand with folded arms... યાદ કરી. યુગપુરુષની પ્રસ્તુતતાની ચર્ચા હોય ? - ગાંધી ક્યારેય અપ્રસ્તુત નથી એ સૂર સાથે બેઠક સંપન્ન થઈ.

દસમી બેઠક બપોરે ૧૨-૩૦ થી ૧-૩૦ વાગ્યે શરૂ થઈ. જ્ઞાનસત્રની આ સમાપનબેઠક હતી. આ સાથે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ખુલ્લું સત્ર (સામાન્ય સભા)ના સ્વરૂપમાં બેઠક હતી. આરંભમાં બંને યજમાન-સંસ્થાઓ તરફથી આભારદર્શન તથા ટૂંકા પ્રાસંગિક બે શબ્દો કહેવામાં આવ્યા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે આભારવિધિ તથા પ્રાસંગિક ઉદ્બોધન કર્યું.

આ તકે બે ઠરાવો કરવામાં આવ્યા. (૧) સરકારશ્રીને અપીલ કરે છે કે ગુજરાતી

વિષયને ધોરણ ૯ થી ૧૨માં ફરજિયાત કરે. તથા પર્સન્ટાઈલમાં ગુજરાતી વિષયના ગુણને ગણવામાં આવે. આમ થશે તો જ બાળકો ગુજરાતી વિષય ભણશે. (૨) બીજો ઠરાવ સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તતા અંગે થયો. ગાંધીના ૧૫૦ના વર્ષમાં સત્ય વિશે બોલવું જ પડે. તેથી અત્રે ઠરાવ દ્વારા ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તતાની માગ દઢાવે છે. સરકારશ્રી વિના વિલંબે આ વિષયમાં ચૂંટણી જાહેર કરે.

આ તકે સદ્ગત સાહિત્યકારો (૨૦૧૮માં)ને શ્રદ્ધાંજલિ આપવામાં આવી. ૨૪ સદ્ગત સાહિત્યકારોનાં નામ બોલાયાં તથા મૌન શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવામાં આવી.

ત્યારબાદ પ્રમુખશ્રીએ ટૂંકું પણ મક્કમતા વ્યક્ત કરતું ઉદ્બોધન કર્યું જે સ્મરણીય રહ્યું હતું. અંતમાં કમલેશભાઈ યાજ્ઞિકે આભારવિધિ કર્યો હતો.

આમ પરિષદનું ૩૦મું જ્ઞાનસત્ર સર્વાંગસંપૂર્ણ સફળતાને વર્યું હતું જેમાં પરિષદના યુવાન ચહેરાઓ, પ્રમુખશ્રીની નવોન્મેષી ઊર્જા, પીઠ હોદ્દેદારોની ખેવના, યજમાન-સંસ્થાઓનો ઉખાભર્યો સહકાર, પરિસરની રમણીયતા, સ્વયંસેવકોની સદા તત્પર સહાય, વિદ્યાર્થી પ્રતિનિધિઓની સાદાંત સભાખંડમાં ઉપસ્થિતિ, વક્તાઓનો અભ્યાસશ્રમ, દિગ્ગજ મહાનુભાવોની સતત પ્રોત્સાહક ઉપસ્થિતિ તેમ સામેલગીરી-બધું જ યાદગાર બની રહ્યું હતું.

ખાસ નોંધ : ઋણસ્વીકાર – આ અહેવાલલેખન સમયે ડૉ. માલતી નાયકની તત્કાલ નોંધનો સહયોગ સાંપડ્યો છે. – અજય પાઠક

ભાવનગર

તા. ૧૮-૦૧-૨૦૧૯

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા

ચપટી શમણાંની કુબેર ચતુર પટેલ, ૨૦૧૭, લજ્જા પબ્લિકેશન, વ.વિદ્યાનગર, ૨ + ૭૪, રૂ. ૧૫૦ હાથ સળગે છે હજી પિયૂષ ચાવડા, ૨૦૧૮, આસ્થા પબ્લિકેશન, રાજકોટ, ૨૦ + ૧૦૮, રૂ. ૧૧૦ ડોકે ચાવી બાંધેલ કાગડો રમેશ આચાર્ય, ૨૦૧૮, લટૂર પ્રકાશન, ભાવનગર ૮ + ૪૮, રૂ. ૯૦ કલમ, કાગળ ને કવિતા ચિંતન ઠક્કર, ૨૦૧૮, એ/દ, પુષ્પકુંજ બંગલો, સાયન્સ સિટી રોડ, અમદાવાદ, ૬ + ૨૨, રૂ. ૬૦ કિનારો હજી દૂર છે દેવજી ત્રિ. થાનકી, ૨૦૧૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૦ + ૧૨૫, રૂ. ૧૩૫ સફરનો થાક નથી દેવજી ત્રિ. થાનકી, ૨૦૧૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, દેવજી. ત્રિ. થાનકી, ૨૦૧૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ ૧૦ + ૮૯ રૂ. ૧૦૦.

સાહિત્ય અને સિનેમાના તુલનાત્મક અધ્યયનનો એક મહત્વનો સંદર્ભગ્રંથ

અભિજિત વ્યાસ

['કેમેરાની આંખે સાહિત્ય' : દષ્ટિ પટેલ, પ્રકાશક : સંજીવની, ૭-૧૪, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબના પગલા પાસે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮, કિં. રૂ. ૩૦૦]

સિનેમાને અભ્યાસનો એક ભાગ ગણીને તેના પર કાર્ય કરવાનું આકર્ષણ આપણે ત્યાં ખાસ્સું વિકસ્યું છે, જે આવકાર્ય છે. પણ સિનેમાને કઈ રીતે તપાસવું તેની કોઈ પદ્ધતિ હજી અભ્યાસુઓના મનમાં સ્પષ્ટ નથી થઈ તે આ પ્રકારનાં અનેક પુસ્તકો વાંચતો જોઈ શકાય છે.

ફિલ્મ-અવલોકનોમાં ફિલ્મની કથાનો નહીં પણ ફિલ્મનો આસ્વાદ થવો જોઈએ. ફિલ્મ એ એક દૃશ્ય માધ્યમ છે. એટલે એને દૃશ્યથી જાણવી રહી. સંવાદ તો બધાને સંભળાય છે. એટલે પડદા ઉપર દેખાતું દૃશ્ય જ મહત્ત્વનું છે. સંવાદ તો એના સહાયક છે. પણ આપણે ત્યાં આ પ્રક્રિયા ઊલટી છે. આપણા ફિલ્મસર્જકો, ફિલ્મરિફ્ટ-લેખકો, ફિલ્મવિવેચકો અને પ્રેક્ષકો – એમ બધા દૃશ્ય કરતા સંવાદને વધુ મહત્ત્વ આપે છે. આ માટે એવું કહેવામાં આવે છે કે આપણે ત્યાં ફિલ્મની શરૂઆતના તબક્કામાં આપણા પ્રેક્ષકો વધુ નિરક્ષર હતા. તેથી જે પ્રણાલી પડી તેને જ મોટા ભાગના દિગ્દર્શકો, લેખકો અને અવલોકનકારો અનુસરે છે. પણ ૧૯૫૬માં સત્યજિત રાયદિગ્દર્શિત ફિલ્મ 'પાથેર પંચાલી'ની રજૂઆત થઈ અને પ્રેક્ષકોને એવો અહેસાસ થયો કે ફિલ્મ એ જોવાનું માધ્યમ છે. જાણીતી અભિનેત્રી માધવી મુખર્જીએ 'પથેર પંચાલી' જોઈને એમ કહ્યું કે 'ફિલ્મ પણ ચક્ષુગમ્ય હોય તે સત્યજિત રાયે બતાવ્યું.' ભારતીય સિનેમાનો આ એક મહત્ત્વનો વળાંક હતો. પણ આજ આટલાં વર્ષો બાદ પણ આપણી સંવાદપરક ફિલ્મની રસમ બદલાઈ નથી.

આટલી પ્રસ્તાવના બાદ હવે એક પુસ્તક - 'કેમેરાની આંખે સાહિત્ય'ને વિશે થોડું પરિચયાત્મક રીતે જોઈએ. દષ્ટિબહેને એમના પીએચ.ડી.ના અભ્યાસ માટે 'ગુજરાતી તથા હિંદી સાહિત્યિક કૃતિઓ પર આધારિત ચલચિત્રો અને ધારાવાહિકોમાં પ્રત્યાયનની ભૂમિકા (ઈ.સ. ૧૯૯૦થી ઈ.સ. ૨૦૦૫)' શીર્ષક હેઠળ મહાનિબંધ છે. એટલે એમણે અમુક ચોક્કસ સમયગાળા (ઈ.સ. ૧૯૯૦થી ઈ.સ. ૨૦૦૫ - ના ૧૬ વર્ષ દરમ્યાન)માં સાહિત્ય કૃતિ ઉપરથી સર્જાયેલી ફિલ્મો અને ટેલિફિલ્મો તથા

ટેલિવિઝન સિરિયલોને જ ધ્યાનમાં લીધી છે અને અભ્યાસના ભાગ રૂપે એ ઉચિત પણ છે. એમ આ સમયગાળામાં ગુજરાતી તથા હિંદી એમ બંને ભાષાની સિરિયલો અને ફિલ્મોને એમણે અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ કરી છે.

પ્રસ્તુત સંચયમાં આઠ પ્રકરણો છે. જેમાં ‘પ્રત્યાયનની પ્રદક્ષિણા’, ‘સમૂહમાધ્યમોની વિકાસયાત્રા (ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્ય)’, ‘ચલચિત્રનો વિકાસ (ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્ય)’ અને ‘ધારાવાહિકોનો વિકાસ (હિંદી તથા ગુજરાતી)’માં પ્રત્યાયનની સમજ અને ઇતિહાસને વર્ણવ્યાં છે. જે સાહિત્યના સંદર્ભમાં ગુજરાતી વાચકોને માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. પણ લેખિકા ‘માનવી સામાજિક પ્રાણી છે’ (પૃ. ૭) કે ‘મનુષ્ય વિકસતું પ્રાણી છે’ (પૃ. ૩૪) જેવાં ફિલોસોફિકલી ખોટાં ઠરેલાં વિધાનોથી દૂર રહ્યાં હોત તો સારું હતું. આ બધાં પ્રકરણોમાં ઐતિહાસિક વિગતો પણ સમજપૂર્વક અને લેખિકાના અર્થઘટન સાથે વાંચવા મળે છે. એટલે શુષ્ક તો નથી જ. જેમ કે મેઈનસ્ટ્રીમની સિનેમાની વાતને ‘ધર્મ, ઇતિહાસ, પ્રણય અને બદલાવની ભાવના જેવાં તત્ત્વો ચલચિત્રની કથાના મુખ્ય આધાર બની રહ્યાં.’ (પૃ. ૧૧૪) જેવા વિધાનથી વર્ણવે છે.

ત્રીજા પ્રકરણમાં જ પૃષ્ઠ ૧૨૮ પર તેઓ ‘સાહિત્યકૃતિ પર આધારિત ચલચિત્રો’ વિશે લખે છે. પ્રાદેશિક સિનેમા વિશે દૃષ્ટિબહેન લખે છે, ‘પ્રાદેશિક સિનેમા દેશની મુખ્ય સિનેમાપ્રવૃત્તિની એક ધારા છે. આમ છતાં પ્રદેશ વિશે જે તે સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય અને ભાષાકીય સંદર્ભ સિનેમાને ખાસ અર્થમાં પ્રાદેશિક બનાવે છે’. (પૃ. ૧૩૨). આ જ પ્રકરણમાં એમણે સંજય લીલા ભણસાલીની ‘દેવદાસ’ને ‘કથાનકને વફાદાર’ (પૃ. ૧૩૦) ગણાવી છે તેવું વાંચતાં આશ્ચર્ય થાય છે. તો ‘માનવીની ભવાઈ’ ફિલ્મના સંદર્ભમાં એઓ એમ પણ લખે છે, ‘સિનેમેટાઈઝેશનની રીતે ફિલ્મનું મૂલ્યાંકન કરવા જતા એક અતિ ઉત્તમ કૃતિ વેડફાઈ ગયાનું જ જણાય !’ (પૃ. ૧૪૬).

ચોથા પ્રકરણમાં એમણે હિંદી અને ગુજરાતી ધારાવાહિકોના વિકાસની વાત વિગતે જણાવી છે જે ઐતિહાસિક વિગતોની સાથે સાથે એમના અભિપ્રાયોને પણ વર્ણવે છે. પણ પાંચમું પ્રકરણ સમગ્ર સંચયનું મહત્ત્વનું અને એમના અભ્યાસના નિચોડ સમું છે. જેમાં આ બન્ને માધ્યમનો તુલનાત્મક અભ્યાસ થયો છે. આ માટે એમણે કેટલીક ગુજરાતી અને હિંદી ફિલ્મો અને ટેલિવિઝન-ધારાવાહિકોને પસંદ કરી છે. આમાં ધારાવાહિકમાં વર્ષા અડાલજાની લઘુનવલ ‘મારે પણ એક ઘર હોય’ ઉપરથી સર્જાયેલી એ જ નામની ધારાવાહિક તથા આજ લઘુનવલ ઉપરથી સર્જાયેલી ફિલ્મ ‘મોતીના ચોક રે સપનામાં દીઠા’; ચીનુ મોદીના નાટક ‘જાલકા’ પરથી સર્જાયેલી ફિલ્મ ‘રાજમાતા’; રજનીકુમાર પંડ્યાની નવલકથા ‘કુંતી’ ઉપરથી સર્જાયેલી હિન્દી ધારાવાહિક ‘કુંતી’, હિંદી લેખક મુન્શી પ્રેમચંદની બે વાર્તાઓ - ‘કફન’ અને ‘પુશકી એક રાત’ પરથી ગુલઝારે બનાવેલી એ જ નામની ટેલિ ફિલ્મો; ઝવેરચંદ મેઘાણીની વાર્તા ‘વહુ અને ઘોડો’ તથા જયંત ખત્રીની વાર્તા ‘ખીચડી’ પરથી ગુજરાતીમાં સર્જાયેલી

એ જ નામની ટેલિ ફિલ્મો, પન્નાનાલાલ પટેલની નવલકથા ‘માનવીની ભવાઈ’ પરથી એ જ નામની સર્જાયેલી ગુજરાતી ફિલ્મ અને ધર્મવીર ભારતીની હિંદી નવલકથા ‘સૂરજ કા સાતવાં ઘોડા’ પરથી સર્જાયેલી એ જ નામની હિંદી ફિલ્મ વિશે વિગતે વાત કરીને તલસ્પર્શી ચર્ચા કરી છે. અહીં દષ્ટિબહેનના અભ્યાસનો સમગ્ર નિચોડ જોવા મળે છે. મારા માટે આનંદની વાત એ છે કે આ કદાચ પહેલો એવો સિનેમાના અભ્યાસ પર લખાયેલો ગુજરાતી થિસિસ છે જેમાં ફિલ્મની પરિભાષાની સમજ તથા ઉદાહરણ સહિત વાત થઈ છે. જેમ કે પૃષ્ઠ ૨૨૬ પર લેખિકા નોંધે છે, ‘હોજ આગળ ઊભેલી લખડી પરથી કેમેરા ટીલ્ટ ડાઉન થઈને ઘાસ પર સ્થિર થાય છે. (કેમેરામેને જૂમ શોટને બદલે કેમેરાની ટીલ્ટ અપ અને ટીલ્ટ ડાઉન મૂવમેન્ટ વધુ પસંદ કરી છે, જેમાં એમનું કૌશલ્ય પણ છતું થાય છે.)’ - એમનાં આવાં નિરીક્ષણો અનેક જગ્યાએ નોંધાયાં છે.

બે અલગ અલગ માધ્યમોનો જ્યારે તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાનો હોય ત્યારે તે બંને માધ્યમોના ઘટકોને તપાસીને બંનેમાં તેની કઈ રીતે રજૂઆત થઈ છે તે વિગતે તપાસીને તેમાંના કલાતત્ત્વનો આસ્વાદ થવો જોઈએ. અને તેમાં પણ ફિલ્મ કે ટેલિવિઝનમાં રજૂ થતી દશ્યભાષાને વાંચીને તેના વિશે વાત કરવાની હોય છે. અને એ કરવામાં દષ્ટિબહેન પટેલ સફળ રહ્યાં છે. આ તુલનામાં કયા માધ્યમની રજૂઆત કેટલી કલાત્મક છે તેનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય પણ એમણે બધી જ કૃતિઓ વિશે આપ્યો છે. અહીં અનેક મુદ્દાઓનું પુનરાવર્તન થાય છે. જે કદાચ કોઈને ન ગમે. પણ લેખિકાને જે કહેવું છે તેના માટે આવાં પુનરાવર્તનો આવશ્યક લાગ્યાં હશે.

અહીં એમનાં કેટલાંક નિરીક્ષણો નોંધનીય છે. ‘દૂરદર્શનની શ્રેણીઓ જ્યારથી પ્રાયોજિત થઈ ત્યારથી ઐરાગૈરા નથ્યુબૈરા કિસમના દિગ્દર્શકોએ સાહિત્યકૃતિઓનાં ખૂન કરી નાખ્યાના અનેક દાખલા છે. ખાસ કરીને અમદાવાદ દૂરદર્શન પરથી રજૂ થયેલી સાહિત્યકૃતિઓ નિર્માણ-દિગ્દર્શન અને સાહિત્યસૂઝના સદંતર અભાવવાળી હતી.’ (પૃ. ૧૮૦).

દષ્ટિબહેને ‘દષ્ટિ’નો સમુચિત ઉપયોગ કર્યો છે. એમનું નિરીક્ષણ બધાં જ દશ્યોને બરાબર નોંધે છે. જેમ કે, - ‘અનેક વિગતદોષ’થી ભરેલા આ એપિસોડમાં એર-ઈન્ડિયાના નબળી ગુણવત્તાવાળા સ્ટોક ફૂટેજને શક્ય તેટલા વધુ સમય વાપરી લેવાની દિગ્દર્શકની નિરર્થક લાલચ, સ્વીડનના એરપોર્ટ બહાર હિંદીમાં આગમન (arrival)નું બોર્ડ, ધીરેન ગાંધીના ઘરમાં ઠંડા દેશને માટે પ્રતિકૂળ જણાય એવો બેઠકખંડ, અત્યંત કૃત્રિમ દેખાતી બરફવર્ષા, બારણા પર લગાડેલો ભારતીય ઢબનો આગળો વગેરે દોષો નોંધપાત્ર રીતે ઊપસ્યા છે. દર્શકને શું ખબર પડવાની એમ માની ચલાવી લેવાની આદતનું પરિણામ કેમેરા તો સ્પષ્ટ રીતે દશ્યમાન કરાવે છે તેની દિગ્દર્શકને જાણ હોવી જોઈએ.’ (પૃ. ૨૬૬) કેમેરા તો સ્થૂળ વિગતને ઝડપે છે. પણ પડદા ઉપર ઊપસતા દશ્યને પામવા ‘દષ્ટિ’ જોઈએ એમના પરિચય દષ્ટિબહેને કરાવ્યો છે. સાહિત્ય અને સિનેમા એમ બન્નેની તુલના કરતાં તેઓ શ્યામ બેનેગલદિગ્દર્શિત ફિલ્મ વિશે લખે

છે, ‘બહુ જૂજ કિસ્સાઓમાં બને તેવું વિરલ સાયુજ્ય ‘સૂરજ કા સાતવા ઘોડા’ લઘુનવલ અને ફિલ્મ વચ્ચે સધાયું છે.’ (પૃ. ૨૫૪).

સાહિત્યિક કૃતિ જ્યારે મુદ્રિતમાંથી દૃશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમમાં રૂપાંતર પામે છે ત્યારે મૂળ કથાનકમાંથી દિગ્દર્શક શું લે છે અને શું છોડી દે છે, જે લે છે તેની કેવી માવજત કરે છે અને જે છોડી દે છે તે મૂળ કથાનકના ભાવાર્થને અસરકર્તા છે કે કેમ એ બધી બાબતોનો બહુ ઊંડાણથી અભ્યાસ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં થયો છે. આ વિષયમાં કામ કરવા માગતા તમામ અભ્યાસીઓને માટે એક અત્યંત મહત્વનો સંદર્ભ ગ્રંથની ઊણપ પૂરતો સંચય છે.

પ્રતિ,
તંત્રીશ્રી,
‘પરબ’.

‘પરબ’ના નવેમ્બર-૨૦૧૮ના અંકમાં પ્રગટ ‘અનુઆધુનિક ગુજરાતી ગઝલ : કેટલાક ચહેરા’ લેખસંદર્ભે થોડી સ્પષ્ટતા જરૂરી લાગે છે. અનુઆધુનિક ગુજરાતી ગઝલના કેટલાક મુદ્દાઓ વિશે જ મારે વાત કરવી હતી. એટલે જ શીર્ષકમાં ‘કેટલાક’ શબ્દપ્રયોગ કર્યો હતો. એનો અર્થ એ જરા પણ નથી કે લેખમાં ઉલ્લેખાયેલા ગઝલકારો સિવાય અન્ય ગઝલકારોનું પ્રદાન મહત્વનું નથી. અનુઆધુનિક ગુજરાતી ગઝલક્ષેત્રે મહેન્દ્ર જોશી, દિલીપ જોશી, દિલીપ વ્યાસ, હર્ષદ ત્રિવેદી, એચ. એસ. રાહી, બાબુભાઈ ગઢવી, અરવિંદ ભટ્ટ વગેરે ગઝલકારોનું પ્રદાન પણ મહત્વનું જ રહ્યું છે.

ધ્વનિલ પારેખ

સાભાર સ્વીકાર

હાસ્ય

ઊંઘી નજરે હર્ષદ પંડ્યા, ૨૦૧૮, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ, પૃ. ૧૨૦ ત્રિકોણનો ચોથો ખૂણો હર્ષદ પંડ્યા, ૨૦૧૮, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૨૦, રૂ. ૧૨૦.

શ્રી કિશોર જિકાદરાની પ્રૌઢિપૂર્ણ ગઝલો*

હર્ષદ ત્રિવેદી

કિશોર જિકાદરાને હું ઓળખું છું એ વાતને આજે ત્રણેક દાયકાથી પણ વધુ સમય થઈ ગયો છે. આયુર્વેદ નિયામકના અંગત મદદનીશ તરીકે વર્ષો સુધી કામ કર્યા પછી, હવે નિવૃત્તિની મજા માણે છે. એમનો વિશેષ પરિચય તો કસ્તૂરેસાહેબ, હાથીસાહેબ અને શહાણેસાહેબ દ્વારા થયો હતો. એ વખતે હું એમને એક મહેનતકશ, પરગજુ માણસ તરીકે જાણું. સાવ અજાણ્યા માણસને માટે પણ પોતાની જાત ઘસનારા લઘુમતી લોકોમાં એમને મૂકી શકાય. એમના સમગ્ર વ્યવહારમાં ઋજુતા અને સંવેદનશીલતા જોવા મળે. ખોટ ખાઈનેય એ સંબંધનો વ્યાપાર ચાલુ રાખી જાણે. કોઈને પણ મદદ કરવામાં પાછા ન પડે. દિલોદિમાગ અને હાથમાંનો હુન્નર એમને ઘડીવારેય નવરા બેસવા ન દે. કોઈ કામ એવું નહીં હોય, જે એમના હાથમાં ન શોભે. પત્ની હોવા છતાં રસોઈ તો પોતે જ બનાવે.

કમ્પ્યુટર હોય કે કાર-ડ્રાઈવિંગ, કોઈ પણ નવી બાબત શીખતાં એમને વાર ન લાગે. વધારામાં બધાં સાધનો પણ હાથવગાં રાખે. વર્ષો સુધી એકલા અને સ્વાશ્રયી રહેલા એટલે તમામ અર્થમાં જીવનનો પૂર્ણ અને પ્રત્યક્ષ અનુભવ. આ માણસમાં કસબ તો પહેલેથી જ હતો પણ એમની સંવેદના કઈ બાજુ ઢળે છે ને એમની રચનાત્મકતા કઈ બાજુ જાય છે એ જ જોવાનું હતું. એક દિવસ બીતાં બીતાં કહે કે ‘મેં થોડીક ગઝલો લખી છે. જોઈ આપશો?’

મેં જોયું કે ગઝલને સહજ એવી ભાષા અને અભિવ્યક્તિ તો એમણે આપબળે જ મેળવી લીધી હતી. જરૂર હતી તેના સંમાર્જનની. મેં એમને ગઝલના પ્રચલિત એવા ચાર-પાંચ છંદો ઉદાહરણ સાથે લખી આપ્યા. બસ એટલું જ. એ પછી કિશોરભાઈ કદી અટક્યા નથી. ‘શબ્દસૃષ્ટિ’માં એમની એકસાથે ચાર-પાંચ ગઝલો પ્રગટ થઈ અને ગઝલમર્મીઓનું ધ્યાન ખેંચાયું. જયદેવ શુક્લ જેવા પ્રશિષ્ટ કવિએ પણ એમને ‘સમીપે’ આજ્યા ! ત્યાર બાદ બીજાં અનેક સામયિકોમાં એ સાતત્યપૂર્વક દેખા દેતા રહે છે. એક-બે વાર મુશાયરામાં પણ એમને સાંભળ્યા છે. એમની રજૂઆત સ્પષ્ટ-સાદી છતાં આકર્ષક. અવાજમાં આગવો રણકો. અનુભવમાંથી શબ્દ આવ્યો છે એની પ્રતીતિ ભાવકને પણ કરાવે. કવિઓ કેરીપેકરના પ્રભાવમાં ન આવ્યા હોત તો કિશોરભાઈ પણ આજે મુશાયરાઓમાં યોગ્ગા-છગ્ગા લગાવતા હોત ! પરણ્યા મોડા પણ પ્રેમમાં તો એ વર્ષો

* પ્રગટ થનાર ગઝલસંગ્રહની પ્રસ્તાવના

સુધી સ્થિર રહેલા. વધારામાં દુનિયાના લોકો પણ એમની સારપને સતત સરાણે ચડાવતા રહેલા એટલે નાના-મોટા આઘાતોએ પણ બીજું ઘર શોધવાને બદલે કિશોરભાઈમાં જ થાણાથપ્પી થવાનું સ્વીકાર્યું હશે. આ બધી બાબતોએ કિશોરભાઈને જીવનદષ્ટિ, સમતુલા અને તિર્યકતા આપી. ગઝલસર્જન માટે આનાથી વધુ આવશ્યકતા નથી હોતી. વળી વાચનને કારણે એમને એ પણ ખ્યાલ છે કે ચીલાચાલુ ઢબે ઝાઝું લખવા કરતાં નિજ અભિવ્યક્તિવાળું ઓછું લખાય તો એનો રંજ ન કરવો.

આવી ભૂમિકાએ એમની ગઝલો જોઈએ તો સાદગીપૂર્ણ ચોખ્ખી ભાષા, રદીફ-કાફિયાનું અનોખાપણું અને સંવેદનની સચ્ચાઈ એ એમની મૂડી છે. મૂળે ગામડાનો જીવ અને શ્રમજીવી વર્ગમાંથી આવે છે એટલે એક ખાસ પ્રકારની તળપટ્ટી સુગંધ એમની અભિવ્યક્તિમાં જોવા મળે છે. પરંતુ ભાર દઈને કહેવું જોઈએ કે — આ બધી તો સામગ્રી છે, પણ એમની રચનાઓને ગઝલ બનાવવામાં પ્રેમનું મૂળભૂત તત્ત્વ જ રસાયણ બનીને આવે છે. એક ગઝલનો ઉઘાડ જોઈએ :

તમે આજે, તમે કાલે, તમે પરમેય નહીં આવો ?
 કહો, અશ્રુ ભરેલી આંખની શરમેય નહીં આવો ?
 તમે શેરી, તમે આંગણ, તમે આ ખોરડે ક્યાંથી ?
 કબૂલમંજૂર છે અમને, બધી શરતેય નહીં આવો ?

પહેલી ગઝલથી જ પોતાના ભાવવિશ્વમાં ભાવકને બાંધવાની આવી ક્ષમતા નવોદિતોમાં ઓછી જોવા મળે છે. નવોદિતોમાં હોય એવી મર્યાદાઓ અહીં ખાસ જોવા મળતી નથી, એટલું જ નહીં એક પ્રકારની પ્રૌઢિ ભાવકને વિશ્વાસમાં પણ લઈ લે છે. પ્રતીક્ષા એ આ ગઝલોનું આકર્ષણ છે. સતત એમ લાગે કે કોઈ આવશે. આવશે જ. આવે છે. આવી રહ્યું છે. આવી ગયું છે અને આવી જ જશે તો ? ચાહનારા કવિ મુક્તિ આપવામાં પણ માને છે !

અબઘડી આવી શકો વા કુરસદે આવી શકો,
 લાગણીનો છોડ છે, બંને ઢબે વાવી શકો !
 રાતવાસો થઈ શકે એવાંય સ્થાનો છે ઘણાં,
 વાત આ, પાગલ હવાને કેમ સમજાવી શકો ?

ઉદાસીનો ભાવ પણ અનેક ઠેકાણે ઘૂંટાયો છે. મોટે ભાગે એમાં આત્મસંભાષણ છે તો ક્યારેક વળી વાતચીતની ભાષાનો આશરો પણ લેવાયો છે. રાજીપાનું મોં છેલ્લી વાર જોવાની ઈચ્છામાં જે વેદનાની સાદગી છે તે આપણને સ્પર્શે છે.

ખુદને મેં છેકીને જોયું, એવું લાગ્યું,
 પડછાયાને નાહક મેં બરબાદ કર્યો છે.
 છેલ્લી વેળા મોં મારે જોવું છે એનું,
 રાજીપાને કહેજો, એને યાદ કર્યો છે.

આપણે ત્યાં મોંમેળાનો મહિમા છે તે તો માણસને છેલ્લી વેળા જોઈ લેવાના

સંદર્ભમાં. કિશોરભાઈ રાજીપા સાથે આ વાતને જોડે છે ત્યારે પીડા ઘેરી બનીને આવે છે. ખુદને છેકવાની વાતમાં આ કવિનું અંતર્મુખપણું ઊઘડી આવે.

જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણને આ માણસ સૂક્ષ્મતાથી જુએ છે. એમની સંવેદના નાની-મોટી હરકતોમાંથી પ્રગટ થાય છે. ક્યારેક સ્વપ્ન અને ઈચ્છાની સેળભેળ કરીને એમાં થોડીક વક્તા પણ ઉમેરે છે. કાફિયાનો એમની પાસે તોટો નથી એ સારી વાત છે, પણ તેનો બહેતર ઉપયોગ કરી જાણે છે એ વધારે સારી વાત છે.

અમે નકશો બનાવ્યો છે, હજી વસવાટ બાકી છે,
કદાચિત્ એ જ બાબતનો ઉરે કચવાટ બાકી છે !

રહ્યો મૂંગો, મને જ્યારે વળીને એમણે પૂછ્યું,
ક્યા મોઢે કહું કે ઘાવનો ચચરાટ બાકી છે !

નથી વીણા હવે પાસે, નથી સંગાથ તબલાંનો,
દસેદસ ટેરવે કેવળ હવે તલસાટ બાકી છે !

આખીયે ગઝલ સુંદર છે. પણ આ ત્રણ શેરમાં જે તલસાટ છે તે એમના મનોગતને ચીંધી બતાવે છે. બધો બરાબર નકશો તૈયાર હોય અને વસવાટ જ ન હોય એનો કચવાટ, ઘાવ તો ઘણાંને થાય છે, પણ ઘાવ કરનારાં જ ખબર પૂછે ત્યારે થતો કચવાટ. આ બંને પ્રકારના કચવાટ-ચચરાટ આપણને પણ થોડીક પીડા આપી જાય છે. આ બધું છતાં, જે એક કાયમી તલસાટ રહી જાય છે એ કવિને કદાચ ગઝલ લખવા મજબૂર કરતો હશે.

પ્રણયની આવી નાજુક મજબૂરીઓમાં પણ કવિ પોતાની રસિકતા અને જીવન પ્રત્યેની હકારાત્મકતા જાળવી રાખે છે એ ઘણી મહત્વની બાબત છે. જો એટલી સિદ્ધિ ન હોય તો કવિચિત્તમાં અને કવિતામાં ખબર ન પડે એવી વિક્ષિપ્તતા પ્રવેશી જતી હોય છે. આ કવિ અંદરની સભાનતાને કારણે એનાથી બચી ગયા છે એ આનંદની વાત છે. તેથી જ તો જાત સાથે આવો સંવાદ રચી શકે છે. એમની અભિવ્યક્તિનું અનૂઠાપણું આવા શેરમાં પકડાય :

તમે ધોરણ, તમે નિયમો, હમેશાં બે જ રાખો છો,
વિના કારણ, ગુલાબોથી તમે પરહેજ રાખો છો !

ખરેખર હોય તે કારણ જણાવી - કિનારાને,
તમે શાથી તમારી નાવ મધદરિયે જ રાખો છો ?

બીજી એક ગઝલમાં, એમની સંવેદનશીલતા, સમજદારી અને સહાનુભૂતિ આ રીતે વ્યક્ત થઈ છે, જેમાં એક સર્જકનું ઊંડાણ પણ દેખાઈ આવે છે.

લોકોએ જોયું છે કેવળ, કામણગારું કાજળ આંખે,
મેં જોયું છે કાજલ નીચે, લીલીછમ લાચારી જેવું !

ફાટી જાશે ઊભેઊભું, રેશમનું એ વસ્ત્ર ઘડીમાં;
ઓટ્યું ક્યાં છે છેડા ઉપર, એણે કોઈ કિનારી જેવું !

વસ્ત્રના છેડા ઓટ્યા ન હોય તો કિનારેથી તાણાવાણા નીકળતા રહે. એ નીકળતા

રેસાઓને કોઈ રોકી ન શકે. કવિ આને પ્રતીક બનાવીને અભિવ્યક્તિમાં નાવીન્ય સાધે છે. રેશમનું વસ્ત્ર હોય પણ ઊભેઊભું ફાટી જાય એની વેદનાને આ કવિ પિછાણે છે.

વારપરબ તું તારા મનને મારી લે તો ખોટું શું છે ?
છાનાંછપનાં આંસુ બે-ત્રણ સારી લે તો ખોટું શું છે ?

બારી ને દરવાજા સઘળાં બંધ ચપોચપ કરવા કરતાં,
ખુલ્લાંખુલ્લા તડકાને પસવારી લે તો ખોટું શું છે ?

આ કવિનો વિશેષ એ છે કે પોતાના હૃદયની વાત સીધી રીતે કરવાને બદલે પ્રકૃતિના કોઈ તત્ત્વનો આધાર લઈને અથવા તો કોઈ જાણ્યા-અજાણ્યા પ્રતીકને આધાર બનાવીને વાત કરી શકે છે. એ કારણે અભિવ્યક્તિમાં વળ અને વજન બંનેનો અનુભવ કરાવે છે. કહેવું જોઈએ કે આજના સભારંજનિયા અને ચાટૂક્તિકાર ગઝલકારોથી આ કિશોર જિકાદરાનો અવાજ જરા હટકે તો ખરો જ, પણ વધારે તાજગી અને તિર્યકતાવાળો પણ છે.

‘સફર મેં ધૂપ તો હોગી જો ચલ સકો તો ચલો...’ એ ગઝલને યાદ કરાવી આપે એ કક્ષાની ગઝલ આગવા અંદાજથી લખવાનું સહેલું નથી. કિશોરભાઈ એ કામ સહજ રીતે જ કરી શક્યા છે :

પાંપણો પાછળ સિફતથી વાદળાં રાખી શકો,
કાલથી વરસાદ ત્યાં સંતાડવાનું ફાવશે ?

સાંકડી શેરી હશે ને ઓટલાનો ત્રાસ પણ,
વસ્ત્ર સંકોરી, સલામત ચાલવાનું ફાવશે ?

આવશે ઊભા પગે ને બારણાં ખખડાવશે,
સ્વપ્ન રીઠું આંગણેથી ટાળવાનું ફાવશે ?

આ ત્રણેય શેર સ્વયંપર્યાપ્ત છે. કોઈ વાર્તિકની જરૂર નથી. પણ જે સાથે ચાલવા ઈચ્છે છે એને માર્ગના અવરોધોથી અવગત કરાવવાની નિષ્ઠા અને પ્રામાણિકતા આ ગઝલકાર ધરાવે છે એટલું જ નહીં, આડકતરી રીતે સાથે ચાલવા ઉશ્કેરે પણ છે. તળપદા શબ્દો અને એની માર્મિકતા આ કવિની ખાસિયત છે.

‘પુદને હમણાં નથી મળાતું’ શીર્ષકવાળી રચના આ કવિની સર્જનાત્મકતાની દ્યોતક છે. એમાં બાળકાવ્ય અને ગઝલની સુરખી એકબીજાંમાં ભળી ગઈ છે. ઉપદેશ છે છતાં નથી. બાળકાવ્ય છે છતાં નથી. ગઝલ છે છતાં નથી. કેમ કે એની વિલક્ષણતા એ જ કવિતા છે. આપણે ત્યાં આવા પ્રયોગો ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. આ રચનાનું વાતાવરણ અને માનવસ્વભાવની લાક્ષણિકતા બંને આકર્ષક છે. એના શેર અહીં ઉતારવાની જરૂર હું જોતો નથી.

બીજી એક ગઝલ છે ‘ફટાક દઈને !’ એની રવાનુકારી મજાની છે. ઘણા ગઝલકારો લઘુ-ગુરુ મેળવવાની મથામણમાં અભિવ્યક્તિનું સૌન્દર્ય ગુમાવી બેસતા હોય છે. કિશોરભાઈને ગઝલનો લય સહજસાધ્ય છે. એકની પાછળ બીજો શબ્દ આપોઆપ

દોડ્યો આવે છે. પરિણામે એમની ગઝલોમાં એક પ્રકારની ગતિનો અનુભવ થાય છે. એમ લાગે કે રદીફ અને કાફિયા સાથે આ કવિ સર્જનકીડા કરે છે છતાં કહેવાનું છે એ બદલાતું નથી. ઊલટું વધુ લવચીક બનીને આવે છે. જુઓ :

તાળાં દિલનાં એમ ન ખૂલે ખટાક દઈને,
કળ જાણો તો ખૂલે પળમાં ફટાક દઈને !
ગઈ કાલે આવ્યો 'તો, આજે નહીં આવું હું,
દ્વાર તમે વાસ્યું તું કાલે ધડાક દઈને !
પ્રેમકૂવામાં તું જ પડી'તી એવું નહોતું,
હુંય પડ્યો'તો તારી પાછળ ભફાક દઈને !

કબીરના એક પદ 'હે જી પિયાલા પ્રેમરસકો ભરપૂર'માં પ્રાસ રૂપે આવાં જ ક્રિયાપદો ઘટાક, ખટાક, ભટાક, ઝટાક વગેરે જોવા મળે છે. કિશોરભાઈને એનો ખ્યાલ હોવાનો સંભવ ઓછો છે. હોય તોપણ વાંધો નથી. પરંતુ, અહીં તો આ બધા પ્રાસ જાણે કે સાંકળના અંકોડા જેમ ખેંચાઈ આવ્યા છે. એકલા એકલા વારંવાર બોલવાનું મન થાય એવો એનો ભાષાછાક છે.

આપણે ક્યારેક અવાક થઈ જતા હોઈએ છીએ. દરેક વખતે એનાં જુદાં કારણો હોય છે. કોઈ વાર મજબૂરી પણ હોય છે. પરંતુ કવિ શસ્ત્ર અને જીભની બંનેની ધાર આ રીતે કાઢે છે :

શસ્ત્ર જાણીને કદી રાખી હતી એ મ્યાનમાં,
એ જ તીખી જીભને કંઈ ધાર જેવું ના રહ્યું !

એકધારાપણું — MONOTONY — માણસને ખાઈ જાય. દરેકનો પ્રયત્ન એમાંથી છૂટાવાનો હોય છે. પણ કોઈ રીતે છૂટાતું નથી ત્યારની અભિવ્યક્તિ કેવી હોય?

જાય છે દિવસો બધાએ એકસરખા માપના,
વર્ષમાં એકાદ પણ તહેવાર જેવું ના રહ્યું !

ઘણી વાર એવી સ્થિતિ પેદા થતી હોય છે કે રડવું કે હસવું એની ખબર નથી પડતી. મિશ્ર પ્રકારના ઉદ્રેકને અહીં અવળવાણીની રીતે વાચા મળી છે :

પનારો કંઈક વરસોથી પડ્યો છે દર્દની સાથે,
હવે તો હાસ્યના ટુચકા રડીને કહી શકું છું હું !

ડરેલો છું કબૂતર શો, ભલે લાગું અવાચક પણ,
બચાવો, એટલું તો ફડફડીને કહી શકું છું હું !

ગઝલમાં મિજાજ અને અમુક અર્થમાં તુમાખી આવે તો રચના વધુ પ્રભાવક બનતી આપણે જોઈ છે. ક્યારેક બેફિકરાઈ અને ફનાગીરી પણ આસ્વાદ્ય લાગે છે. કિશોરભાઈ ભગવા સહિત ગઝલના લગભગ દરેક રંગનો ઉપયોગ કરી જાણે છે. હવે હું જે કેટલાક શેર ટાંકું છું એ વિવિધરંગી તો છે જ, પણ તે ઉપરાંત એમાં અભિવ્યક્તિ સંદર્ભે કોઈ ને કોઈ નાજુકાઈ પણ રહેલી છે. કિશોરભાઈ શબ્દને અને એની અર્થચળાયાને પણ જાણે છે

એની સાહેદી મળશે.

નથી ગમતું, વિના કારણ હૃદયને થાપટો મારે;
અમે દરિયાતટેથી ઘર જરા છેટું કરી જોયું.
ટાઢા પ્હોરે વાત થઈ કે સુખમાં છે સૌ,
માઝમ રાતે સપનાં સળગ્યાં કોણે જોયાં ?
એમ આગળિયો તમે ઝટપટ ન વાસ્યો હોત તો ?
ખત તમે ફાડ્યો તરત, એ પૂર્ણ વાંચ્યો હોત તો ?
જે રસ્તેથી ઘૂસે છે આ ઘરમાં શ્રાવણ,
દાધારંગો સૂરજ ત્યાંથી રોજ ચૂને છે !
આપમેળે એમ કે આવું સરોવર ના બને,
યાદ કર, રણમાં કશે તે વીરડો ગાળ્યો હતો ?
પ્રાણ વિનાનો વાયુ, એ પણ મારા ઘરમાં ?
કાવતરું આ એકલપંડે પવન ઘડે નહીં !
તું કહે તો પાંગતોને ચાર હાથે તાણશું,
કામ ઊભા ઢોલિયાને ઢાળવાનું હોય તો !
ગળું અડવું રહ્યું એની સતત પુચ્છા થઈ છે પણ,
તમારા નામની કંઠી નથી બંધાવવી ગમતી !

નશ્વરતાનો મુઢો છેડી, કોને ઠાલું બિવડાવો છો ?
શાયર બનતાં પહેલાં વરસો, ઝાકળ વચ્ચે રહી આવ્યો છું !

બીજી બે વિલક્ષણ ગઝલો તરફ ધ્યાન દોરવું છે. ‘દેશો ?’ શીર્ષકવાળી રચનાનું માળખું તો ગઝલનું જ છે, પણ એના ભાવજગતની ગતિ ઊર્મિકાવ્ય તરફની વધારે લાગે છે. ખાસ કરીને એના કાફિયા આપણને એ દિશા ચીંધી બતાવે છે. આરંભનો એક જ શેર જોઈએ :

તમારું આંગણું શબ્દો વડે સંજવારવા દેશો ?
મધુરાં ગાનથી ભીંતો જરા પસવારવા દેશો ?

‘થાક્યો’ શીર્ષકવાળી ગઝલ આ કવિની સામાજિક જાગૃતિ અને પ્રતિબદ્ધતા બતાવે છે. અલબત્ત, કવિની પ્રતિબદ્ધતા તો પ્રણયની નાજુક અભિવ્યક્તિ પ્રત્યે જ છે પણ અપવાદ રૂપે રાજાશાહી અને લોકશાહીની તુલના થઈ ગઈ છે. એમાં આવશ્યક એવા કટાક્ષની ધાર પણ નીકળી આવી છે :

રાજાશાહી શૈલી હું અપનાવી થાક્યો,
ખુરશી સાથે સિંહાસન સરખાવી થાક્યો.

છત્તર, ચામર, દંડ, મુગટ તો ક્યાંથી લાવું ?
બૂટ, બકલ ને પટ્ટા હું ચમકાવી થાક્યો !

કિશોરભાઈનો છંદ પાકો છે. ભાગ્યે જ ક્યાંક એકાદ-બે માત્રા આમતેમ થઈ છે.

પણ લયપ્રવાહમાં ક્યાંય ખટકો નથી આવતો. કોઈ સામાન્ય ગઝલકાર માંડ પાંચ શેર કરે અને અટકી પડે એવી જગ્યાએ કિશોરભાઈ છ-સાત, એય તે માતબર શેર સુધી પહોંચી શકે છે એમાં એમની સજ્જતા જોઈ શકાય. બીજું આકર્ષક એમનું ભાષાકર્મ છે. તળપદા શબ્દો અને સંસ્કાર અહીં ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. એવા શબ્દોની એક અલગ યાદી પણ થઈ શકે. વળી, એ ભાષા સ્વાનુભવમાંથી આવેલી છે અને યોગ્ય રીતે એનો વિનિયોગ થયો છે એટલે કૃત્રિમ લાગવાને બદલે આભૂષણ બની શકી છે.

રવાનુકારી આ કવિની તાકાત છે. બહુ ઓછી જગ્યાએ એમને રોકાવું પડ્યું છે. હા, છંદની એકવિધતા કાને પડે ખરી ! કિશોરભાઈએ હવે, જે હાથવગા ને ફાવી ગયેલા છંદો છે તેમાંથી મુક્તિ મેળવીને નવાં શિખરો સર કરવાં રહ્યાં. ગુજરાતી કવિતા, એટલે માત્ર ગઝલ અને સભાનું રંજન જ એવો એક ખ્યાલ આજકાલ પ્રવર્તી રહ્યો છે. એ ખ્યાલને ફેલાવવામાં ખુદ ગઝલકારોનો ફાળો પણ ઓછો નથી. આ ખ્યાલ વધુ દૃઢ બને તે પહેલાં કિશોરભાઈ જેવા ભાષાસજ્જ ગઝલકારે અન્ય કાવ્યસ્વરૂપો ભણી પણ નજર કરવી જોઈએ.

આપણને જે બહુ વહાલું હોય એને આંખની કીકી સાથે સરખાવતાં હોઈએ છીએ. અહીં કાવ્યસાહિત્યની ‘પાંપણ વચ્ચે’ ગઝલની કીકી સુંદર રીતે જુએ છે અને સોહે પણ છે એનો આનંદ છે. શ્રી કિશોર જિકાદરાના આ ‘પાંપણ વચ્ચે’ ગઝલસંગ્રહને ગુજરાતી કાવ્યવિશ્વમાં, હૃદયની ઉષ્મા-સુષ્માથી આવકારતાં આનંદ અનુભવું છું.

સાભાર સ્વીકાર

બાળસાહિત્ય

મજાની સાંબેલડી ગિરા પિકાનીકન ભટ્ટ, ૨૦૧૮, ૪૫, ઉર્જનગર વિ-૧, સિટી પલ્સ થિયેટરના ખાંચામાં, ગાંધીનગર, ૮+૫૬, રૂ. ૬૦ **પતંગિયાની ઉડાન** ગિરીમા ધારેખાન, ૨૦૧૮, ૧૦, ઈશાન બંગલો, સુરધાર-સત્તાધાર રોડ, થલતેજ, અમદાવાદ-૫૪, ૮ + ૬૪, રૂ. ૭૦ **દયાળુ હાથી અને બીજી વાર્તાઓ** આ. વિ. યોગતિલકસૂરિ, ૨૦૧૭, અધ્યાત્મક પરિવાર, સુરત, પૃ. ૩૩, રૂ. ૬૦ **બે ભાઈઓ અને બીજી વાર્તાઓ** આ. વિ. યોગતિલકસૂરિ, ૨૦૧૭, અધ્યાત્મ પરિવાર, સુરત, પૃ. ૩૩, રૂ. ૬૦ **ચાર બાવા અને બીજી વાર્તાઓ** આ. વિ. યોગતિલકસૂરિ, ૨૦૧૭, અધ્યાત્મ પરિવાર, સુરત, પૃ. ૩૩, રૂ. ૬૦ **જાદુઈ સરોવર અને બીજી વાર્તાઓ** આ. વિ. યોગતિલકસૂરિ, ૨૦૧૭, અધ્યાત્મ પરિવાર, સુરત, પૃ. ૩૩, રૂ. ૬૦ **સાચી ધર્મ સગાઈ** આ. વિ. યોગતિલકસૂરિ, ૨૦૧૭, અધ્યાત્મ પરિવાર, સુરત, પૃ. ૩૩, રૂ. ૬૦.

અમેરિકાનું અંતરંગ દેખાડતા નિબંધો

રમણ સોની

['તીરછી નજરે અમેરિકા': હરનિશ જાની, ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૭]

આ પુસ્તક વાંચતાં એક અનુભવ એ થાય કે લેખક હરનિશ જાનીએ આપણી સૌની સામે કેવી મજાની વાતો માંડી છે ! સહજતાથી, હળવાશથી અમેરિકા-નિવાસના અંતરંગ અનુભવોને ખોલી આપ્યા છે એમણે. ક્યાંક તો આંકડા આપીઆપીને કેટલીક અચરજભરી, ક્યારેક તો હયમચી જવાય એવી માહિતી એમણે આપી છે; ક્યાંક ખૂબ જ ગંભીર રીતે પોતાના પ્રતિભાવો, વિચારણીય દૃષ્ટિકોણ રજૂ કર્યાં છે. પણ એવે ઠેકાણેય કોઈ લેખ ભારેખમ, કેવળ ચિંતનકેન્દ્રી બની જતો નથી કેમ કે લેખકે વાચકને જરા પણ રેઢો મૂક્યો નથી, પાસે બેસીને વાતો કરવાની રીતે લખ્યું છે. એથી વાંચનાર પણ, જાણે કે સાંભળનાર બની રહે છે, અને એમની વાતો વિચારશીલ ગોષ્ઠી બની જાય છે.

વર્ષોથી અમેરિકામાં રહેનાર તરીકે લેખક બહુ સ્પષ્ટ છે : અહીંના નાગરિક છીએ તો અહીંના થઈને રહેવાનું – એક આખો સંવેદનખંડ ભારતીય, ગુજરાતી રહેતો હોવા છતાં અહીં એમ અલિપ્ત થઈને રહેવાનું નહીં. 'વસુધૈવ કુટુંબકમ્ - અમેરિકા' લેખમાં એ કહે છે, 'વરસોથી અમારા ઘરમાં રિવાજ છે કે ક્રિસ્ટમસ પછીના શનિવારે અમારા અમેરિકન પાડોશીઓનું મિલન અમે અમારા ઘરમાં યોજીએ છીએ.' (પૃ. ૨૭). હા, ત્યાં નવરાત્રિ-દિવાળી રંગેયંગે ઊજવનારે આ પણ કરવાનું જ હોય. એટલું જ નહીં, અમેરિકાના સમાજજીવનમાં આપણું યોગદાન શું - એ પણ લેખક વિચારે છે ને ભારતીયોની સંકુચિતતા પર અકળાય છે : 'અમે અમેરિકન સરકારના કાયદાની ઓથમાં રહીને, કરોડોના ખર્ચે અમેરિકાની ધરતી પર મંદિરો બાંધીએ છીએ પરંતુ જે સોસાયટી [અમેરિકી સમાજ] અમને લાખો ડોલર આપે છે તેની પાછળ અમે કેટલા ડોલર ખરચીએ છીએ ? કેટલી હોસ્પિટલો બાંધી ? કેટલી યુનિવર્સિટીઓ બાંધી ?' ('સુજલામ્ સુફલામ્ - અમેરિકા') આવો દૃષ્ટિકોણ વિકસ્યો એની પાછળ એમની એક સાચી સમજ કારણરૂપ છે - એ કહે છે, 'અમેરિકા આવીને રહેવાથી જો કોઈ લાભ થયો હોય તો તે દુનિયાના જુદા જુદા દેશના લોકોને મળવાનું થયું. અમારી દુનિયા વિસ્તાર પામી.' આ, 'અમારી દુનિયા વિસ્તાર પામી', એ સમજ આખા પુસ્તકમાં વરતાય છે. અમેરિકા સાથે વિચારપૂર્વક ઓતપ્રોત થવાથી લેખક ઘણી તટસ્થ રીતે અમેરિકાનાં સારાં-નરસાં પાસાંને ઘણી સ્પષ્ટતાથી, પારદર્શક રીતે જોઈ શક્યા છે, ને આલેખી શક્યા છે.

લેખકે, આપણને ખૂબ રસ પડે એ રીતે, માહિતી-વિગતોમાં હંમેશાં પોતાનો દૃષ્ટિકોણ

પરોવેલો રાખીને, અમેરિકાના પોલિટિક્સની વિલક્ષણતાઓની, ત્યાંના ઉત્સવો – ક્રિસ્ટમસ અને થેંક્સગિવિંગ અને મધર્સ ડે, વેલેન્ટાઈન્સ ડે, વગેરેની - ખાસિયતો બતાવી છે. ત્યાંના સરળ, નિર્-અવરોધ નાગરિક-જીવન(સિવિલ લાઈફ)ની; ત્યાંની ઉદાર અને શિસ્તબદ્ધ પદ્ધતિઓની વાતો લખી છે. એક જગાએ લખે છે : ‘અમેરિકામાં જાહેરજીવનમાં, ખાસ કરીને શહેર, સ્ટેટ લેવલ પર કામ કરનારા પણ આપણા સાધુઓ કરતાં વધારે શિસ્ત અને પ્રામાણિકતાના ઉપાસક હોય છે.’ પછી કૌંસમાં લખે છે : એક રીતે તો મેં ખોટી સરખામણી કરી. આપણા કેટલાક સાધુઓ તો ગુંડા અને વ્યભિચારી હોય છે.’

અમેરિકનોની ઉદારતા-દાનવીરતા વિશે લખતી વખતે એક સરસ દૃષ્ટાંત એમણે મૂક્યું છે : એન્ડ્રુ કાર્નેગી નામના એક ઉદ્યોગપતિએ ‘પોતાની નેવું ટકા મિલકત દાનમાં આપી દીધી. આ દેશમાં તેમણે ચર્ચ કે મંદિર બાંધવાની જગાએ ૨૦૦૦ લાઈબ્રેરીઓ ૧૭ કરોડ ડોલર ખર્ચીને બનાવી !’

‘વાંચે અમેરિકા’માં એમણે – ભૌતિકવાદી ગણાયેલા – અમેરિકનોની વાચનદેવ વિશે માન થાય એવી વિગતો આપી છે. વાચનસામગ્રીસમૃદ્ધ ‘ન્યૂયોર્ક ટાઈમ્સ’ની, ન્યૂયોર્કમાં જ સો જેટલી શાખાઓ ધરાવતી ન્યૂયોર્ક લાઈબ્રેરીની અને ‘જગવિખ્યાત પ્રિન્સ્ટન યુનિવર્સિટી’ની ઉત્તમ લાઈબ્રેરીની રસપ્રદ વાતો કરીને આદરપૂર્વક લખ્યું છે : ‘અમેરિકનોનો વાચનનો રોગ ગજબનો છે.’ (એક આશ્ચર્ય એ થાય છે કે અમેરિકાની આટલી બધી વિગતો આપનાર હરનિશભાઈએ વોશિંગ્ટન ડીસીમાંની, દુનિયાભરની ભાષાઓનાં અસંખ્ય પુસ્તકો તથા હસ્તપ્રતાદિ પુષ્કળ સામગ્રી ધરાવતી, ‘લાઈબ્રેરી ઓફ કોંગ્રેસ’ની વાત જ નથી કરી ?!)

અમેરિકાની આવી પ્રશંસાની સાથે જ એની કેટલીક બદીઓની વાત પણ લેખકે એવી જ સ્પષ્ટતા અને તટસ્થતાથી કરી છે. ‘ગન કંટ્રોલ અમેરિકા’ નામનો લેખ આપણને હચમચાવી જાય એવો છે. ગનના અમર્યાદ ઉપયોગની આ અમેરિકી માનસિકતાનો ચિતાર એમણે આ રીતે આપ્યો છે : ‘સાત વરસના ઈરાક વોરમાં જેટલા અમેરિકન મર્યા છે એનાથી વધુ અમેરિકનો અમેરિકાની ધરતી પર બીજા અમેરિકનોને હાથે એક જ વરસમાં મર્યા છે. ૨૦૧૪માં ગન શોટથી ૧૧૨૦૮ અમેરિકનો મર્યા [...] અને ૨૦૧૪માં ૨૧૦૦૦ લોકોએ તો આપઘાત કરવામાં ગન વાપરી છે એ જુદી.’

આ યુદ્ધ-માનસની એમની વ્યથા એમણે એક બીજી રીતે પણ વ્યક્ત કરી છે : ‘સદામ હુસેનને મારવા માટે વોરમાં અમેરિકાએ ૩,૦૦,૦૦૦ કરોડ ડોલર ખર્ચ્યા. તેટલા પૈસામાં દેશમાં જૂના થયેલા પુલો, બિસ્માર રસ્તા રિપેર કરી શકાયા હોત, મેડિકલ સુવિધાઓ વધારી શકાઈ હોત, સિનિયરોના પૈસામાં કાપ ન મૂકવા પડ્યા હોત, કોલેજ-એજ્યુકેશન સસ્તું થઈ શક્યું હોત.’ દેશ માટેની કેવી નિસબતથી લેખકે આ લખ્યું છે !

એવી જ નિસબતથી, અમેરિકામાં ખાઘચીજોના ને બીજી અનેક વસ્તુઓના થતા અપવ્યય વિશે, અનેક વિગતો આપીને એમણે, એક નાગરિકની બળતરાથી લખ્યું છે. અમેરિકાની આ વિચિત્ર જીવનપદ્ધતિને નિરૂપતા લેખનું શીર્ષક છે : ‘બગાડનું બીજું નામ અમેરિકા.’

અમેરિકાની વાતો કરતાં કરતાં અલભત, ભારતની વાતો પણ આ નિબંધોમાં આવ્યા કરે છે — બાળપણની, વર્તમાન ગુજરાતની એ વાતોમાં થોડીક તીરછી સરખામણીઓ પણ ઝબકે છે.

હા, આ લેખોમાં હાસ્યકાર હરનિશ પણ છૂપા રહી શક્યા નથી ! એમનાં પૂર્વ-પુસ્તકો ‘સુધન’ અને ‘સુશીલા’થી એમની શાખ હાસ્યલેખક તરીકે બંધાયેલી છે. આ પુસ્તક હાસ્યનિબંધોનું નથી પણ એમાં તીરછી અને મરમાળી દૃષ્ટિ તો છે જ.

ક્યાંક સહેજ દાઢમાં દબાવેલું કટાક્ષમય હાસ્ય છે : ‘આપણો મલક અમેરિકા’માં લેખમાં એ કહે છે, ‘ધાર્મિક વિભૂતિઓ પોતાના સંપ્રદાયના ભક્તોનાં નિમંત્રણો તો આખું વરસ સ્વીકારે છે. ભક્તોની શ્રદ્ધાને આંચ ન આવવી જોઈએ ! જો ત્યારે શિયાળો ચાલતો હોય તો બહુ બહુ તો મહારાજથી નાયચ્રા ફોલ્સ ન જવાય !’ ક્યાંક ગંભીર વાત કરતાં એકદમ એમનું મસ્તીખોર હાસ્યકાર પ્રગટ થઈ જાય છે. અંગ્રેજીના વાતાવરણમાં રહીએ પછી ‘ઈંગ્લિશ બોલવા-સમજવામાં કંઈ ધાડ મારવાની નથી’ એમ કહેતાં કહેતાં એ સાદો દાખલો આપે છે : ‘તમે પ્લેનમાં બેઠા હો, તમારે પાણી પીવું હોય તો ભાંગ્યાતૂટ્યા ઈંગ્લિશમાં વોટર તો બોલતાં આવડે ને ! એટલે એરહોસ્ટેસ તમને પાણી આપે. આપણે ક્યાં એને પરણવું છે તે ઝાઝી વાતો કરવી પડે !’

અમેરિકામાં વસતા કેવળ ભાવુક સાહિત્યરસિક ગુજરાતીઓના સાહિત્યજ્ઞાન વિશે એમણે લખ્યું છે : ‘એક સંસ્થાના પ્રમુખે મને ૨૦૧૦માં પૂછ્યું હતું કે [જે બે લેખકો અમેરિકા આવવાના છે એમાં] ભોળાભાઈ પટેલ કવિ છે કે લેખક છે ? અને કોઈ ભગતની સાથે એ આવવાના છે. તો એ કવિ છે કે ભજનો ગાય છે ?’ આ કિસ્સાને હાસ્યકારની કલ્પના ગણીએ તો વધારે મજા પડે એમ છે !

લેખકની ભાષા સહજ, સરળ છે. નાના નાના, આશરે ૪-૫ પાનાંના લેખો. ટૂંકાં વાક્યો. વાતચીતિયા શૈલી. છાપાનાં પાનાં પર માહિતી-જ્ઞાનવાળાં લખાણો ખૂબ રસપ્રદ રીતે રજૂ કરતા હોય એવા બીજા લેખક મધુ રાય છે. પણ મધુ રાયમાં શૈલીનું (‘ઈસ્ટાઈલ’નું) શરબત જરાક વધારે છે — હરનિશ જાનીમાં હળવાશ-રમૂજ હોવા છતાં એમની શૈલી ખૂબ સ્વાભાવિક છે. જોકે એમણે, કેટલાક લેખોને અંતે (મધુ રાયની જેમ) ‘શિવકુમાર જોશી કી જય’ અને ‘બોલો સેન્ટ વેલેન્ટાઈન સ્વામીની જય’ - એવું તેવું ન લખ્યું હોત તો એમની મુદ્રા વધુ નરવી રહી હોત. આ લેખો એક મળતાવડા માણસના વિચારશીલ લેખો છે ને અમેરિકાને નવી દૃષ્ટિથી, ખૂબ તાજગીભરી રીતે રજૂ કરે છે. હરનિશ જાની સાથે કેટલાંક વરસ પહેલાં મેં એક વાર ફોન પર વાત કરી હતી. હમણાં અમેરિકા જવાનું થયું ત્યારે એમને મળવું હતું પણ એ દરમ્યાનમાં જ એમનું દુઃખદ અવસાન થયેલું. મને થયું, એક મળવા જેવા માણસને મળવું રહી ગયું ! આ નિબંધોમાંનું એક વાક્ય મારા મનમાં ગુંજ્યા કરે છે : ‘જો ન્યૂ જર્સીમાં આવો તો તમારે હરનિશ જાનીને મળવું પડે.’ (પૃ. ૧૧૨).

અનુવાદક સુ. જો.નું અદકેરું અર્પણ | પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ

['રવીન્દ્રપર્વ' : અનુવાદ : સુરેશ જોષી, સંપાદન : શિરીષ પંચાલ, પ્રકાશક : સંવાદ પ્રકાશન, વડોદરા, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૭, પૃ. ૪૭૨+૮, કિં. રૂ. ૪૦૦]

‘રવીન્દ્રપર્વ’ સુરેશ જોષી દ્વારા અનુવાદિત રવીન્દ્રનાથનાં કાવ્યો અને નિબંધોનો સંચય છે. સુરેશભાઈ રવીન્દ્રઅનુરાગી હતા. તેમણે તેમના જીવનકાળ દરમિયાન રવીન્દ્રનાથનાં સંખ્યાબંધ કાવ્યો અને નિબંધોના અનુવાદો કર્યા હતા. તેમાંના કેટલાક દિલ્હીની સાહિત્ય અકાદેમીના સંચયોમાં પ્રગટ થયા હતા; કેટલાક ‘વાણી’, ‘ક્ષિતિજ’ વગેરે સામયિકોમાં પ્રગટ થયા હતા, કેટલાક અપ્રગટ હતા. શિરીષ પંચાલે એ બધાને અહીં એકસાથે ગ્રંથસ્થ કર્યા છે.

સંપાદકે ‘નિવેદન’માં દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે ‘અહીં જે અનુવાદો ગ્રંથસ્થ કર્યા છે તે મુખ્યત્વે કવિતાના અને નિબંધોના છે. ‘પત્રમર્મર’માં કવિવરના થોડાક પત્રો પણ પ્રાપ્ત થયા છે. કવિતાના અનુવાદો પૈકી કેટલાક પદ્યાનુવાદો છે, કેટલાક ગદ્યાનુવાદો. એક કાવ્ય ‘સ્વપ્ન’ના ગદ્યાનુવાદ અને પદ્યાનુવાદ બંને પ્રાપ્ત થાય છે. સંગ્રહના અંતભાગમાં સુરેશ જોષીએ રવીન્દ્રનાથની કવિતા અને નિબંધ વિશે જે વિવેચનાત્મક લેખો કર્યા છે તે પણ આપવામાં આવ્યા છે. સંપાદક શિરીષ પંચાલે પણ ‘રવીન્દ્રનાથની સર્જનપ્રવૃત્તિ’ વિશે છેલ્લે વિવેચન કર્યું છે.

રવીન્દ્રનાથ બહુમુખી પ્રતિભાસંપન્ન સાહિત્યકાર, કલાકાર હતા એ સુવિદિત છે. કવિતા અને નિબંધ એ બે સ્વરૂપોમાં તેમનું વિશેષ ઉલ્લેખનીય પ્રદાન હતું. સુરેશભાઈએ અનુવાદ માટે આ બે સ્વરૂપોની જ પસંદગી કરી છે. તેમણે આ બે સ્વરૂપોની જે કૃતિઓના અનુવાદો કર્યા છે તે મહદંશે રવીન્દ્રનાથની પ્રતિનિધિ કહી શકાય તેવી કૃતિઓ છે તેથી આ સંચય રવીન્દ્રનાથના કવિ અને નિબંધકાર પાસાંનો સમ્યક્ પરિચાયક પણ બન્યો છે. સુરેશ જોષી સ્વયં જેવા ઉત્તમ નિબંધકાર અને નોંધપાત્ર કવિ છે એવા સફળ અનુવાદક પણ છે એની પ્રતીતિ પ્રસ્તુત સંચય કરાવે છે. આ અનુવાદગ્રંથ હોવાથી તેને આધારે સુરેશ જોષીની અનુવાદક તરીકેની લાક્ષણિકતાઓ તારવવા પ્રયાસ કરીએ.

આરંભ કરીએ ‘સ્વપ્ન’થી. અનુવાદકે પહેલાં કયો અનુવાદ કર્યો હતો એ આપણે જાણતા નથી. વર્ણી પદ્યાનુવાદ પૂર્વે કયાંય પ્રગટ થયો હતો કે કેમ તેનો પણ ઉલ્લેખ મળતો નથી. આ અને સુ.જો.ના અન્ય પદ્યાનુવાદોનો અભ્યાસ કરતાં જોવા મળે છે કે અનુવાદકે મૂળ કૃતિની ભાષાશૈલી અને શબ્દોને વધુ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. મૂળ અને પદ્યાનુવાદ પાસ પાસે મૂકતાં આનો ખ્યાલ આવશે. જુઓ :

મૂળ :

પ્રિયાર ભવન

બંકિમ સંકીર્ણ પથે દુર્ગમ નિર્જન.

પઘાનુવાદ :

પ્રિયાનું ભવન
બંકિમ સંકીર્ણ પથે દુર્ગમ નિર્જન.

ગઘાનુવાદ : પ્રિયાનું ભવન વાંકા-સાંકડા દુર્ગમ માર્ગ પર એકાંતમાં હતું.
પઘાનુવાદમાં મૂળનાં પ્રાસ, બાની વગેરે જાળવવા જતાં ક્યારેક અન્વયમાં મુશ્કેલી સર્જાય છે. આ જ કાવ્યના એક ખંડના ઉભય અનુવાદ પર દષ્ટિપાત કરતાં એનો ખ્યાલ આવશે.

મૂળ :

પ્રિયાર કપોતગુલિ ફિરે એલ ઘરે,
મયૂર નિદ્રાય મગ્ન સ્વર્ણદંડ પરે
હંનકાલે હાતે દીપશિખા
ધીરે ધીરે નામિ એલ મોર માલવિકા.
દેખા દિલ દ્વારપ્રાન્તે સોપાનેર 'પરે
સન્ધ્યાર લક્ષ્મીર મતો સન્ધ્યાતારા કરે.

ગઘાનુવાદ : પ્રિયાનાં કબૂતરો ઘરે પાછાં વળી ગયાં છે, સુવર્ણદંડ પર મયૂર નિદ્રામાં મગ્ન છે. એવે વખતે હાથમાં દીપશિખા લઈને મારી માલવિકા ધીરે ધીરે નીચે ઉતરી આવી. સન્ધ્યાતારકને હાથમાં ધારણ કરનાર સન્ધ્યા-લક્ષ્મીની જેમ એણે બારણા આગળ પગથિયા પર દેખા દીધી.

પઘાનુવાદ :

પ્રિયાની કપોતજોડી પાછી વળી ઘરે
મયૂર નિદ્રામાં મગ્ન સ્વર્ણદંડ પરે
સાન્ધ્યલક્ષ્મી સમ સાન્ધ્યતારક લૈ કરે.

અહીં મૂળ સાથે ગઘાનુવાદ અને પઘાનુવાદની તુલના કરવાથી પઘાનુવાદની સમસ્યા સ્પષ્ટ થશે. પઘાનુવાદમાં બેત્રણ પંક્તિઓની બાદબાકી થઈ ગઈ છે એ જોઈ શકાય છે. આ સંચયના અન્ય પઘાનુવાદોમાં પણ આવી સમસ્યાઓ વર્તેઓછે અંશે જોવા મળે છે. 'વિદાય અભિશાપ' જેવી સંવાદમય પઘનાટિકાસદૃશ રચનામાં પણ આવી ક્લિષ્ટતા ઠેર ઠેર દષ્ટિગોચર થાય છે. ક્યની ઉક્તિના નીચેના ખંડના પઘાનુવાદ અને (નગીનદાસ પારેખના) ગઘાનુવાદની તુલના કરતાં એનો અણસાર આવશે. હોમધેનુને યાદ કરતાં કય કહે છે :

ગહન કાનને
શ્યામશખ્ય સ્ત્રોતસ્વિનીતીરે તારિ સને
ફિરિયાછિ દીર્ઘ દિન, પરિતૃપ્તિભરે
સ્વેચ્છામતે ભોગ કરિ નિમ્નતટ - 'પરે
અપર્યાપ્ત તૃણરાશિ સુસ્નિગ્ધ કોમલ
આલસ્યમન્થરતનુ લાભિ તરુતલ

રોમન્થ કરે છે ધીરે શુભે તૃષ્ણાસને
 સારાબેલા; માઝે માઝે વિશાલ નયને
 સકૃતજ્ઞ શાન્તદૃષ્ટિ મેલિ ગાઢસ્નેહ
 ચક્ષુ દિયા લેહન કરે છે મોર દેહ
 મને રબે સેઈ દૃષ્ટિ સ્નિગ્ધ અચંચલ,
 પરિપુષ્ટ શુભ્ર તનુ ચિક્કણ પિચ્છલ.

સુરેશ જોષીનો પદ્યાનુવાદ :

ગહન કાન્તારે
 એની સંગે શ્યામશબ્ધ્ય ઝોતસ્વિની નીરે
 ફર્યો છું હું દીર્ઘ દિન; પરિતૃપ્તિ ભરી
 સ્વેચ્છા થકી નિમ્ન તટે ઉપભોગ કરી
 અપર્યાપ્ત તૃષ્ણારાશિ સુસ્નિગ્ધ કોમલ —
 આલસ્યમંથર તનુ પામી તરુતલ
 વાગોળતી ધીરે ધીરે સૂઈ તૃષ્ણાસને
 દીર્ઘકાળ, વચ્ચે વળી વિશાળ નયને
 સકૃતજ્ઞ શાન્તદૃષ્ટિ માંડી ગાઢ સ્નેહે
 હેયે રે'શે એ જ દૃષ્ટિ સ્નિગ્ધ અચંચલ,
 પરિપુષ્ટ શુભ્રતનુ, ચિક્કણ, પિચ્છલ.

નગીનદાસ પારેખનો ગદ્યાનુવાદ : ગહન વનમાં હરિયાળીવાળી નદીને તીરે, દિવસભર તેની સાથે ફર્યો છું. તટના ઢોળાવ ઉપરનું સુંવાળું કૂળું ઢગલે ઢગલા ઘાસ ધરાતાં સુધી યથેચ્છ ચર્ચા પછી આળસથી ભારે થયેલે શરીરે ઝાડની છાયામાં તૃષ્ણાભૂમિ ઉપર પડી પડી આખો દિવસ એ ધીરે ધીરે વાગોળ્યા કરતી; વચમાં વચમાં મોટી મોટી આંખે કૃતજ્ઞતાપૂર્ણ શાંત દૃષ્ટિ નાખીને, ગાઢ સ્નેહભરી આંખો વડે મારા દેહને ચાટતી. મને તેની તે અચંચલ સ્નિગ્ધ દૃષ્ટિ અને તે લીસી, સુંવાળી, સફેદ, પરિપુષ્ટ કાયા સદા યાદ રહેશે. ('એકોત્તરશતી', પૃ. ૬૩-૬૪).

'તીરે'નું 'નીરે' છાપભૂલ માનીએ તોપણ 'લેહન કરે છે મોરદેહ'નો ભાવ પદ્યાનુવાદમાં અદૃશ્ય છે. પરિણામે અવબોધમાં અડચણ અનુભવાય છે. તત્સમ શબ્દોથી સભર કાવ્યોના પદ્યાનુવાદોમાં આવી મુશ્કેલીઓ જોવા મળે છે. 'કેમેલિયા', 'રંગરેજની દીકરી', 'રમકડાંની મુક્તિ', 'ખોવાયેલું મન' જેવાં પ્રમાણમાં સરળ અને લોકબોલીમાં રચાયેલાં કાવ્યોના અનુવાદોમાં આવી સમસ્યાઓ ખાસ નથી. એ જ રીતે ગદ્યાનુવાદોમાં પણ આવી સમસ્યાઓ નહિવત્ છે. 'એકોત્તરશતી' અને 'ગીત પંચશતી'ના ગદ્યાનુવાદો પ્રમાણમાં સ્પષ્ટ, સુરેખ, સુવાચ્ય છે. 'કૃષ્ણકલિ' ગીતનો અનુવાદ આસ્વાદ્ય છે. તેમાં સુરેશભાઈએ 'કાલો'નું 'કાળવી' કર્યું છે એમાં પણ જોવા મળે છે. આ અનુવાદ નમૂનેદાર છે. મારા એક પ્રિય ગીત 'કેન બાજાઓ કાંકન કનકન કત છલભરે'નો અનુવાદ તેમણે 'તું આમ રમત કરતી કેમ કંકણ રણકાવ્યા કરે છે?' એવો કર્યો છે એ મને થોડો ખટકે છે. 'છલભરે'ની અર્થચ્છાયા 'રમત કરતી'માં પૂરેપૂરી આવી શકી નથી. આ જ ગીતમાં 'કાનાકાનિ કલસ્વરે'નો અનુવાદ 'કલસ્વરે છાનુંછપનું' કર્યું છે. 'કાનાકાનિ'નું 'છાનુંછપનું'

બરાબર છે પણ ‘કલસ્વરે’ માટે સમર્થ શબ્દસ્વામીને કોઈ ગુજરાતી શબ્દ ન જડ્યો એનું આશ્ચર્ય થાય છે. ખાસ કરીને ગીતનો ગદ્યાનુવાદ પણ સહેલો નથી એ આવા અનુવાદો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

પ્રસ્તુત સંચયમાં પ્રારંભની ૧૫૮ રચનાઓ કાવ્યસ્વરૂપની છે અને તે પછીની ગદ્યકૃતિઓ, મુખ્યત્વે નિબંધો છે. કાવ્યાનુવાદોમાં લગભગ અડધા પદ્યાનુવાદો છે, અડધા ગદ્યાનુવાદો. પહેલાં પદ્યાનુવાદો અને પછી ગદ્યાનુવાદો એવો ક્રમ સંપાદકે સ્વીકાર્યો નથી. બંનેની ભેળસેળ થઈ છે. હા, ‘ગીત પંચશતી’ અને ‘એકોત્તરશતી’ના ગદ્યાનુવાદો એકસાથે મૂક્યા છે. ૧૫૮મી કૃતિ છે ‘આત્મપરિચય’. તે પછીની બે કૃતિઓનાં શીર્ષક છે ‘મારી કૃતિઓ’ અને ‘ઘોષણા’. વાસ્તવમાં આ ત્રણ ગદ્યખંડો છે. તે પછી આવે છે ‘પત્રમર્મર’. એ નામનો રવીન્દ્રનાથનો પત્રસંચય છે. તે પૈકી તેરેક પત્રો અહીં આપવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ પત્રની લખ્યાતારીખ દર્શાવી નથી પણ પછીના પત્રો ૧૦ ઓક્ટોબર ૧૮૮૦થી ૮ ઓગસ્ટ ૧૮૮૪ વચ્ચે લખાયેલા છે. આટલી ગદ્યકૃતિઓ પછી પુનઃ ‘નહીં જવા દઉં’થી માંડી ‘જન્મદિન’ સુધી પંદરેક કાવ્યકૃતિઓના ‘એકોત્તરશતી’માં ગ્રંથસ્થ ગદ્યાનુવાદો સાંપડે છે. તે પછી ૧૭૮મી રચના ‘કાલે રાતે અગાશીમાં’થી માંડી ૨૧૬મી અંતિમ રચના ‘બંગાળનાં લોકગીતો’ સુધી રવીન્દ્રનાથના નિબંધો સંગૃહીત છે. આ નિબંધો પૈકી મોટા ભાગના નિબંધો સુરેશ જોષીસંપાદિત ‘સંચય’ અને ‘પંચામૃત’ નામક નિબંધસંગ્રહોમાંથી લેવામાં આવ્યા છે. થોડાક નિબંધો સાહિત્ય અકાદેમી દ્વારા પ્રકાશિત ‘રવીન્દ્ર નિબંધમાલા-૨’માંથી લીધા છે. ‘સંચય’ના ત્રણેક નિબંધો પત્રસ્વરૂપમાં છે.

‘રવીન્દ્રપર્વ’ના સંપાદકે સંગ્રહના અંતે ‘રવીન્દ્રનાથની સર્જનપ્રવૃત્તિ’ વિશે લખ્યું છે તેમાં કવિતા અને નિબંધસ્વરૂપોને કેન્દ્રમાં રાખી વિવેચન કર્યું છે. રવીન્દ્રનાથના નિબંધો વિશે વિવેચન કરતાં તેમણે લખ્યું છે કે “રવીન્દ્રનાથના જે નિબંધોને વિચિત્ર રચનાઓ તરીકે ઓળખવામાં આવ્યા છે તેમનો સંબંધ ‘એકોત્તરશતી’, ‘ગીત પંચશતી’ની રચનાઓ સાથે જોડી શકાય. નિબંધની કેટલીક રચનાઓને કાવ્ય રૂપે અને કેટલીક કાવ્યકૃતિઓને નિબંધ રૂપે સહેલાઈથી ઢાળી શકાય એવી છે. દા.ત. ‘યેતે નાહિ દીબ’ કાવ્યકૃતિ અને ‘નામકરણ’ નિબંધ.”

આ દલીલ સંપાદકે ગદ્યાનુવાદોમાં નિબંધ-કવિતાની જે સેળભેળ કરી છે તેને યોગ્ય ઠેરવી શકે નહીં. તેમણે આ સંચયમાં કાવ્યાનુવાદો પૂરા થયા પછી જ નિબંધાદિના ગદ્યાનુવાદો મૂકવા જોઈતા હતા. ‘સંચય’ના ત્રણ પત્રોને પણ ‘પત્રમર્મર’ના પત્રોની સાથે મૂકી શકાયા હોત. તેનો લેખનસમય પણ એક જ છે.

સંપાદકે અનેક કૃતિઓની નીચે તેનો મૂળ સ્ત્રોત અને અનુવાદનો સ્ત્રોત પણ નિર્દેશ્યા છે. કેટલીક કૃતિઓની નીચે કેવળ મૂળ સ્ત્રોત દર્શાવ્યો છે, કેટલીકની નીચે અનુવાદનો સ્ત્રોત, તો વળી અનેક કૃતિઓની નીચે બેમાંથી એકે સ્ત્રોતનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. જે અનુદિત કૃતિઓની નીચે અનુવાદના પ્રકાશનનો નિર્દેશ નથી થયો તે અપ્રગટ હશે એમ કલ્પી શકાય પણ રવીન્દ્રનાથની મૂળ કૃતિ અપ્રગટ હોવાની સંભાવના નથી. વળી તેમનું સમગ્ર સાહિત્ય ગ્રંથાવલિ રૂપે ઉપલબ્ધ હોઈ મૂળ કૃતિનો સ્ત્રોત શોધવો તો સરળ કામ છે. સંપાદકે ‘નિવેદન’માં

નિર્દેશ્યું છે એ મુજબ આ ગ્રંથ ત્રણ-ચાર દાયકાની જહેમતનું પરિણામ છે. જે ગ્રંથના સંપાદન-પ્રકાશનમાં આટલો બધો સમય પસાર થયો હોય તેના મૂળ સ્ત્રોત શોધવાનું કામ તો થોડાક દિવસોનું જ હતું. સંપાદક જો બંગાળી લિપિ વાંચી શકતા ન હોય તો બંગાળીના કોઈ જાણકારની સહાય પણ લઈ શક્યા હોત. આવા અત્યંત મહત્વના પ્રકાશનમાં આવી ક્ષતિ ખટક્યા વિના રહેતી નથી. સંપાદકે ‘નિવેદન’માં કે અંતે મૂકેલા અભ્યાસલેખમાં આ સંચયના સંપાદનની પદ્ધતિ કે તે પાછળની તેમની દૃષ્ટિ વિશે લખ્યું હોત તો યોગ્ય રહેત. પૃ. ૪૨૫ તથા તે પછી થોડાં પૃષ્ઠો પર ‘ત’ વર્ણ છપાયો નથી એ પણ કહે છે.

આવી થોડીક ક્ષતિઓ-મર્યાદાઓ છતાં ‘રવીન્દ્રપર્વ’ રવીન્દ્રપ્રેમીઓ અને સુરેશપ્રેમીઓ માટે પર્વવિશેષથી જરાયે ઓછું નથી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં રવીન્દ્રસાહિત્ય સંપૂર્ણ અવતરિત નથી થયું એ સાચું પણ રવીન્દ્રનાથનું અધઝાઝું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં અનુદિત થયું છે એટલું જ નહિ, તેમનાં અનેક પુસ્તકોના તો એકાધિક અનુવાદો પણ થયા છે. નગીનદાસ પારેખ, રમણલાલ સોની, નિરંજન ભગત, અનિલ દલાલ, ભોળાભાઈ પટેલ વગેરે અનુવાદકોની જેમ સુરેશ જોષીએ પણ વિપુલ પ્રમાણમાં રવીન્દ્ર સાહિત્યને ગુજરાતીમાં અવતરિત કરીને રવીન્દ્રઅનુરાગી અનુવાદકોની અગ્રિમ હરોળમાં પોતાનું સ્થાન સુનિશ્ચિત કર્યું છે. તેમણે ઉમાશંકર જોશી, નિરંજન ભગત, ભોળાભાઈ પટેલ અને અનિલા દલાલની જેમ રવીન્દ્રસાહિત્યનો અનુવાદ આપવાની સાથે રવીન્દ્રસાહિત્યનું વિવેચન પણ કર્યું છે. તેમણે લખેલા રવીન્દ્રસાહિત્ય વિશેના અભ્યાસલેખો પણ અહીં એકસાથે આપવામાં આવ્યા છે એ આવકાર્ય છે. ભોળાભાઈના અવસાન પછી ટૂંક સમયમાં તેમનો રવીન્દ્રસ્વાધ્યાય ગ્રંથ રૂપે ઉપલબ્ધ થયો હતો. સુરેશ જોષીના અવસાન પછી ‘રવીન્દ્રપર્વ’ના પ્રકાશનમાં ખાસ્સો વિલંબ થયો છે. પણ દેર આયે, દુરસ્ત આયે. આ પર્વનું પ્રકાશન ન થયું હોત તો ગુ. સા. અકાદમીની સુરેશ જોષીના સમગ્ર સાહિત્યની ગ્રંથશ્રેણી અધૂરી જ લાગત. સુરેશ જોષીના સાહિત્યિક પ્રદાનમાં તેમના સર્જનવિવેચનની જેમ જ તેમનું અનુવાદસાહિત્ય પણ મૂલ્યવાન છે એ જાણીતું છે. ‘રવીન્દ્રપર્વ’ અનુવાદક સુરેશ જોષીનું અદકરું અર્પણ છે, તેજસ્વી તર્પણ છે.

તુલનાત્મક અધ્યયનની દિશા | ડૉ. મંજુલા છેડા

[‘તુલનાસંદર્ભ’ (વિવેચનાત્મક લેખો) : લે. વિજય શાસ્ત્રી, પ્રકાશક : ગુજરાતી વિભાગ, મુંબઈ યુનિવર્સિટી, મુંબઈ-૪૦૦૦૯૮, પ્ર. આ. ૨૦૧૬, વિકેતા : આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ડિ. ૩. ૯૦]

મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો ગુજરાતી વિભાગ વિદ્યાર્થીઓ તથા સાહિત્યરસિકો માટે કાર્યક્રમોનું અવારનવાર આયોજન કરે છે. મુંબઈ તેમજ ગુજરાતના શ્રેષ્ઠ વક્તાઓને સાંભળવાની તક સહુને મળે છે. આજે તેના ફળ સ્વરૂપે ‘તુલનાસંદર્ભ’ પુસ્તક પ્રાપ્ત થયું છે. - તંત્રીશ્રી

પુસ્તકમાં છ અભ્યાસલેખો છે. જેમાં ‘એક મૂરખને એવી ટેવ’ અને ‘તારત્યુફ’ : એક તુલના, ‘બારણે ટકોરા’ અને ‘મંકીઝ-પો’ : તુલનાદષ્ટિએ; આકસ્મિકતા અને કાકતાલીયતા ‘ટેસ’ અને ‘સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ-૧’ સંદર્ભે; ‘દ્વિરેફની એ ચાર વાર્તાઓ : તુલનાદષ્ટિએ’; ‘કાન્તનાં ખંડકાવ્યો - તુલનાદષ્ટિએ’, ‘બિનગુજરાતી-ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાઓમાં ખંડિત ‘દામ્પત્યનું કથાઘટક’નો સમાવેશ થાય છે.

સાથે સાથે તુલનાત્મક અધ્યયન કરનારાઓ માટે ‘તુલનાત્મક અધ્યયનની દિશામાં’, ‘તુલનાત્મક અધ્યયનનું દિશાસૂચન’, ‘કથા’ વત્તા ‘તત્ત્વ’ જેવા અભ્યાસલેખોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

મુંબઈ યુનિવર્સિટી-આયોજિત વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત, અપાયેલાં વ્યાખ્યાનોમાં ‘એક મૂરખને એવી ટેવ’ અને ‘તારત્યુફ : એક તુલના’ - ગુજરાતી નાટકકાર તારક મહેતાના નાટકની અને ફેન્ચ નાટકકાર મોલિયેરના પ્રહસનની તુલના લેખકે કથાવસ્તુ, પાત્રસૃષ્ટિ, કાર્યવેગપ્રસંગોની આનુપૂર્વી અને પ્રહસનોચિત સામગ્રીને ધ્યાનમાં રાખીને કરી છે. મોલિયેરનું નાટક ‘તારત્યુફ’નું પ્રથમ મંચન ૧૬૬૪માં થયું, જ્યારે ‘એક મૂરખને એવી ટેવ’ નાટક સમકાલીન છે. અને મુંબઈ તેમજ ગુજરાતની રંગભૂમિ પર તેના સફળ પ્રયોગો થયા છે. બંને નાટકનાં કથાવસ્તુ લેખકે જોડાજોડ મૂકીને વાચકોને આ નાટક વાંચવા માટે પ્રેરણા આપી છે. મોલિયેરનું નાટક ‘સાહિત્યકૃતિ’ છે જ્યારે તારક મહેતાના નાટકનો પરદો ખૂલે તે પહેલાં જ એવું વિધાન કર્યું છે કે, “વિવેચકો, ધંધાદારી નાટકો જોતા નથી અને એને સાહિત્યકૃતિઓ તરીકે સ્વીકારતા નથી. મને પોતાને સાહિત્યકારનું લેબલ પ્રાપ્ત કરવામાં રસ નથી.” આવી નિખાલસ કબૂલાત તારક મહેતા જ કરી શકે.

વિજય શાસ્ત્રીએ નાટકનાં પાત્ર, નાટકના અંક અને નાટકના હેતુની તુલના કરી છે. ‘બારણે ટકોરા’ અને ‘મંકીઝ-પો’ તુલનાદષ્ટિએ બંને એકાંકીનાં કથાવસ્તુ અને પાત્રોનાં મનોગતો લેખકે સંવાદો સાથે મૂક્યાં છે. ‘બારણે ટકોરા’ ઈ.સ. ૧૯૩૬માં પ્રગટ થયેલ ‘સાપના ભારા’માં ગ્રંથસ્થ થયું છે, જ્યારે ‘ધ મંકીઝ પો’ જેકબનું આ એકાંકી ઈ.સ. ૧૯૦૨માં રજૂ થયું અને ઈ.સ. ૧૯૦૩માં ‘A classic of horror fiction’ તરીકે પ્રખ્યાત થયું.

બંને એકાંકીઓના અંત પ્રેક્ષકોને સ્તબ્ધ કરી મૂકે એવા છે. બારણે ટકોરા પડવાની ઘટનાનું સામ્ય, પરભુ ગોરનું મૃત્યુ અને વ્હાઈટ દંપતીના પુત્રનું મૃત્યુ. આમ આ મૃત પાત્રોના પુનરાગમનની વાત બંને એકાંકીમાં છે. પતિ-પત્નીનો વિચારભેદ પણ બંને કૃતિમાં સરખો છે. આમ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિઓનો પરિચય વાચકને કરાવ્યો છે.

પરિશિષ્ટ ૩માં આકસ્મિકતા અને કાકતાલીયતા ‘ટેસ’ અને ‘સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ-૧’ સંદર્ભે લેખમાં ટોમસ હાર્ડીની નવલકથા ‘ટેસ ઓફ હુબરવિલે’માં બનતી આકસ્મિક ઘટનાઓનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ, રશિયન નવલકથાકાર ફ્યોદોર દોસ્તોયેવ્સ્કીની નવલકથા ‘કાઈમ એન્ડ પનિશમેન્ટ’ અને ‘સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ-૧’ને ધ્યાનમાં રાખીને કર્યું છે.

લોકરુચિને તૃપ્ત કરવામાં મેલોડ્રામાએ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. ‘મેલોડ્રામા’નો

અર્થ અને તેનો વિનિયોગ મહાન સાહિત્યકારોએ પોતાની નવલકથામાં કેવી રીતે કર્યો છે તે અગત્યના પ્રસંગો સંવાદ સાથે આ લેખમાં છે. આકસ્મિકતા અને કાકતાલીયતાનો સમર્થપણે વિનિયોગ લેખક કઈ રીતે કરી શક્યા છે તે વાચક ‘સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ-૧’ લેખ વાંચીને સહર્ષ સ્વીકારી શકે તેમ છે.

સારો અને સારો સર્જક આ બે તત્ત્વોમાંથી ઊંચા પ્રકારની કલાકૃતિ રચી શકે છે. અને કલાનાં ધોરણો સાચવવાની સાથે સાથે સામાન્ય લોકરુચિને કેવી રીતે સંતોષી શકે છે તેની વિગતોની ચર્ચા આ લેખમાં છે.

‘દ્વિરેફની એ ચાર વાર્તાઓ’ : તુલનાદષ્ટિએ ‘મુકુન્દરાય’, ‘બે ભાઈઓ’, ‘કેશવરામ’ તથા ‘કાગટોડા’ એમ કુલ ચાર વાર્તાઓની કથા જુદાં જુદાં કથાનકો ધરાવતી હોવા છતાં કઈ રીતે એક જ ભાવસૂત્રમાં સંયોજી શકાય છે તેની ચર્ચા કરી છે.

‘મુકુન્દરાય’ વાર્તામાં આપણે આજ સુધી પુત્ર મુકુન્દરાય અને પિતા રઘુનાથ – પિતા-પુત્ર વચ્ચેના સંસ્કારવિરોધ (જનરેશન ગેપ)ને જોતા હતા પરંતુ લેખકે અહીં મુકુન્દરાયની બાળવિધવા બહેન ગંગાને કેન્દ્રમાં રાખીને એક નવો જ દષ્ટિકોણ આપ્યો છે. સમગ્ર કૃતિમાં ગંગાનું વૈધવ્ય અને તેને માટે જવાબદાર એવું બ્રાહ્મણપણું તેમાં નિર્ણાયક ભાગ ભજવે છે.

‘બે ભાઈઓ’ વાર્તામાં લેખકે ઈર્ષ્યાના પ્રબળ અને વિનાશક પ્રવર્તનને માટે બ્રાહ્મણ પરિવાર પર પસંદગી ઉતારી છે.

બંને વાર્તાનાં કથાવસ્તુની ચર્ચા કર્યા પછી બંને વાર્તાના અંત પર દષ્ટિ સ્થિર કરી છે. ‘મુકુન્દરાય’માં પણ વાર્તાને અંતે મૃત્યુ નથી છતાં એક સઘન અને ઘેરી ભયાનકતા અનુભવાય છે. ‘બે ભાઈઓ’માં એકથી વધુ પાત્રો મરણનો ભોગ બને છે, છતાં ઈર્ષ્યા તત્ત્વની દુરિતતા એવા કશા પ્રભાવક રૂપમાં અનુભવાતી નથી.

‘બે ભાઈઓ’ની સરખામણીમાં ‘કેશવરામ’નું સંઘટન વધુ પ્રભાવક છે. મંત્રતંત્રાદિકનું કથાવસ્તુ પ્રયોજીને દ્વિરેફે વૈરગ્રંથિની વિનાશકતાને આલેખી છે. બ્રાહ્મણ પરિવારની પસંદગી અને બ્રાહ્મણ સમાજની લાક્ષણિકતાઓ કથાવસ્તુના વિકાસ માટે ઉપયોગમાં લીધી છે.

પરિવેશનું સામ્ય આ ચારેય કૃતિઓમાં છે. પાત્રોના સામ્ય ઉપરાંત કેન્દ્રીય ભાવનાનું પણ સામ્ય છે.

‘કાન્તનાં ખંડકાવ્યો’ : તુલનાદષ્ટિએ લેખમાં કવિએ ખંડકાવ્યોને એક નવા દષ્ટિકોણથી જોયાં છે અને તે છે ખંડકાવ્યોમાં શૃંગારોન્માદ - Eroticsનું નિરૂપણ. ‘મૃગતૃષ્ણા’, ‘રમા’, ‘અતિજ્ઞાન’, ‘દેવયાની’માં એ છે, જે કાવ્યપંક્તિઓ સાથે દર્શાવ્યું છે. લેખક કાન્તને હતાશા-નિરાશાના કવિ ઠરાવવાની સાથે જ પ્રણયરસના-આશાવાદના કવિ ઠેરવે છે.

‘બિનગુજરાતી-ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાઓમાં ખંડિત દામ્પત્યનું કથાઘટક’ લેખમાં શીર્ષકમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે બિનગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા ‘વિડો ઓફ ઓફિસિસ’ નામની ગ્રીક કથા અને ગુજરાતી વાર્તા મોહમ્મદ માંકડની ‘તપ’ની તુલના કરી છે. અને સાથે

સાથે અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વેની 'In another country' ટૂંકી વાર્તામાંના ખંડિત દામ્પત્યમાં પત્નીના મૃત્યુથી લશ્કરના મેજરની અપૂર્ણ વિચારમર્યાદાને કેન્દ્રમાં રાખી છે.

આ ત્રણેય વાર્તાઓના કથાઘટકમાં અને ફરી પાછા આ લેખમાં 'મુકુન્દરાય' વાર્તામાં રઘુનાથના ખંડિત દામ્પત્યનો ઉલ્લેખ કરીને ગુજરાતી-બિનગુજરાતી વાર્તાઓમાં તે સમયનો સમાજ અને સામાજિક અધ્યાસો આડકતરી રીતે કૃતિના કથાઘટકમાં સક્રિય ભાગ ભજવે છે તે વાચકોનાં મન અને મગજ સુધી પહોંચાડ્યું છે.

અંતિમ ત્રણ લેખો 'તુલનાત્મક અધ્યયનની દિશામાં' (મનોજ દરુ), જેમાં 'ભટ્ટનું ભોપાળું : સ્રોત અને સંદર્ભ' પુસ્તકની સમીક્ષા છે; 'તુલનાત્મક અધ્યયનનું દિશાસૂચન' - ડૉ. અશ્વિન દેસાઈના પુસ્તકની અને પ્રકરણ ૮માં ડૉ. ચૈતન્ય દેસાઈની 'ભારતીય નવલકથામાં આત્મખોજ' પુસ્તકની સમીક્ષા વાચકોને પુસ્તકો વાંચવા માટે પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપે છે.

અંતે 'તુલનાસંદર્ભ...' પુસ્તક તુલનાત્મક સાહિત્યવિવેચનમાં રુચિ ધરાવતા ભાવકો, અભ્યાસુઓ માટે ઉપયોગી નીવડે તેવું છે. આ પુસ્તકમાં સંગ્રહિત લેખોમાંથી કેટલાંક વર્ષો પહેલાં અપાયેલાં વ્યાખ્યાનો છે જે સમય જતાં ભુલાઈ ગયાં હતાં. આજે પુસ્તક સ્વરૂપે આ વ્યાખ્યાનો આપણાં હૃદય સુધી પહોંચાડવાનું કાર્ય વિજય શાસ્ત્રીએ કર્યું છે તે બદલ ધન્યવાદ !

ગ્રંથાલયમાં પુસ્તક રિન્યુઅલ માટે ઈમેઇલ આઈડી

ચી. મં. ગ્રંથાલયના વાચક-સભ્યો વાચન માટે ઈશ્યૂ કરાવેલાં પુસ્તકોને ઈમેઇલ દ્વારા રિન્યુઅલ કરી શકે એ માટે એક ઈમેઇલ આઈડી તૈયાર કર્યું છે. આ ઈમેઇલ એડ્રેસ ઉપર એક ટેસ્ટ મેઇલ કરવાથી રિન્યુઅલ માટેનું નિયત ફોર્મટ આપને મોકલવામાં આવશે. તો આ સેવાનો ચોક્કસ લાભ લો. આ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે : chimgranthalayagsp2018@gmail.com

પુસ્તક-પ્રદર્શન

■ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખશ્રી સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રના અધ્યક્ષસ્થાને સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટી સંચાલિત એમ. ટી. બી. આર્ટ્સ કોલેજ અને નર્મદ સાહિત્યસભા સુરતના યજમાનપદે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૩૦મું જ્ઞાનસત્ર તા. ૧૧-૧૨-૧૩ જાન્યુઆરી ૨૦૧૯ના રોજ યોજાયું હતું. રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીની ૧૫૦મી જયંતી અવસરે આ જ્ઞાનસત્રની રચના ‘ગાંધીસદન જ્ઞાનસત્ર’ રૂપે કરવામાં આવી હતી. જ્ઞાનસત્રના ઉપક્રમે પુસ્તક-પ્રદર્શન અને વેચાણનો એક અલગ વિભાગ પણ રાખવામાં આવ્યો હતો. તેના અનુસંધાને ગ્રંથાલયમંત્રીશ્રી પરીક્ષિત જોશીના આયોજન મુજબ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ચી. મં. ગ્રંથાલયના ઉપક્રમે ગાંધીજીનાં અલભ્ય-અદેય પુસ્તકોનું એક પ્રદર્શન રાખવામાં આવ્યું હતું.

જ્ઞાનસત્ર દરમિયાન તા. ૧૧-૧-૨૦૧૯ના રોજ શ્રી ચંદ્રશેખર કમ્બાર અને શ્રી સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રના વરદ હસ્તે પુસ્તક-પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન થયું અને પુસ્તક-પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકાયું. ગાંધીજીનાં પોતાનાં લખેલાં પુસ્તકો, એમના હસ્તાક્ષરવાળું ‘હિંદ સ્વરાજ્ય’, ‘મંગળ પ્રભાત’, ‘ગામડાંની વહારે’, ‘સત્યાગ્રહ’, ‘અહિંસા’ જેવાં પુસ્તકોનું અને એમના કેટલાક ફોટોઓ (બાળપણના) પણ આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની રહ્યાં. આ પુસ્તકોનો સર્વશ્રી ચંદ્રશેખર કમ્બાર, સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર, સી. એમ. જરીવાળા, કશ્યપ મહેતા, પ્રફુલ્લ દેસાઈ, ધર્મેશ ભટ્ટ, પરીક્ષિત જોશી, વસંત જોષી, કમલ વોરા, મહેશ ચંપકલાલ, મકરંદ મહેતા, હસિત મહેતા, હેમન્ત દવે, અમર ભટ્ટ, શૈલેષ પારેખ, રમણ સોની, પ્રવીણ પંડ્યા, શ્રીધર વ્યાસ, જયદેવ શુક્લ, પ્રજ્ઞા વશી, પ્રકાશ ન. શાહ, કાનજી પટેલ, ભરત મહેતા, પીયૂષ ઠક્કર, વિપિન પટેલ, પરસી એન્જિનિયર, રીના શર્મા, મુકુલ ચોકસી, ઈશાન દોશી, હિમાંશી શેલત, દિનકર જોશી, ભીમજી ખાયરિયા, રૂપા શેઠ જેવા ૭૦૦ સાહિત્યકારો, ચાહકોએ લાભ લીધો હતો. આ ઉપરાંત ખબર છે. કોમના શ્રી અમિત રૂપાપરા અને ગુજરાતમિત્રના શ્રી શિવાજી પરાસ્કરે મુલાકાત કરી પુસ્તક-પ્રદર્શનની નોંધ લઈ આ શ્રેણી પ્રસારિત કરી હતી.

■ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-અંતર્ગત ચી. મં. ગ્રંથાલયમાં દર માસની જેમ આ જાન્યુઆરીમાં શ્રી રાજેન્દ્ર શાહના જન્મદિવસ (૨૮-૧) નિમિત્તે ‘રાજેન્દ્ર-નિરંજન’ યુગનાં પુસ્તકોનું પ્રદર્શન તા. ૧૭થી ૨૮ જાન્યુ. સુધી રાખવામાં આવ્યું હતું. જેનો સાહિત્યરસિકોએ લાભ લીધો હતો.

■ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા શ્રી પુરુષાર્થ શૈક્ષણિક સંકુલ, ભાણવડના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી પી. જે. ઉદાણી લોકસાહિત્ય વ્યાખ્યાનમાળા-અંતર્ગત તા. ૨૬-૧-૨૦૧૯ના

રોજ બપોરે ૩-૩૦ કલાકે પુરુષાર્થ શૈક્ષણિક સંકુલ, મુ.પો. ભાણવડ, જિ. દ્વારિકામાં શ્રી ભીમજી ખારરિયાએ ‘સૌરાષ્ટ્રની ઉજ્જવળ પરંપરા-‘રાધાઅષ્ટમી’ ’ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. અને લોકકલાકારોએ નૃત્ય અને સંગીતની પ્રસ્તુતિ કરી હતી.

■ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત એની સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ અંતર્ગત તા. ૮-૧-૨૦૧૯ના રોજ બપોરે ૩-૦૦ કલાકે ‘પરબ’ના તંત્રીશ્રી યોગેશ જોશીએ ગદ્ય અને પદ્ય સાથે જોડાયેલા સાહિત્યના પ્રકારોને ઊંડાણથી સમજવા માટેની ચાવીઓ આપી હતી. જ્યારે બહેનોએ વાર્તાઓ અને કવિતાનું પઠન કર્યું હતું. પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ આ કાર્યક્રમનું સંચાલન કર્યું હતું.

■ રવીન્દ્ર ભવન, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - અંતર્ગત તા. ૯-૧-૨૦૧૯ના રોજ સાંજે ૬-૦૦ કલાકે ગોવર્ધન સ્મૃતિ મંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરલિખિત તૃપ્તિ મિત્રા-દિગ્દર્શિત ‘બહુરૂપી’નું ‘ઝકઘર’ની હિન્દી ટાઈટલ સાથે પ્રસ્તુતિ કરી હતી. પ્રારંભે શ્રી શૈલેષ પારેખે રવીન્દ્રભવન વિશેની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી.

સાહિત્યવૃત્ત મોકલવા માટે ઈમેઈલ આઈડી

આપની આસપાસ થતી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, જેમાં આપ ઉપસ્થિત રહ્યા હો, આપે ભાગ લીધો હોય કે પછી આપે આયોજન કર્યું હોય તો એ કાર્યક્રમ વિશેની ટૂંકી નોંધ ઈમેઈલ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મોકલી શકો છો. નોંધ જે ફોન્ટમાં કંપોઝ કરી હોય એ ફોન્ટ સાથે અચૂક મોકલવા. એ માટેનું ઈમેઈલ આઈડી છે : vruttparabgsp2018@gmail.com

- ગુજરાત સાહિત્ય સભા દ્વારા કવિ શ્રી ભાનુપ્રસાદ પંડ્યાને તા. ૩૦-૧૨-૨૦૧૮ના રોજ ધનજી કાનજી સુવર્ણચંદ્રક રાજકોટ ખાતેના તેમના નિવાસસ્થાને અર્પણ કરવામાં આવ્યો. ગુજરાત સાહિત્ય સભાના પ્રમુખ શ્રી ધીરુ પરીખે ચંદ્રક અર્પણ કર્યો અને પ્રમુખીય વક્તવ્ય આપ્યું. કવિ શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકે શાલ અર્પણ કરી ભાનુપ્રસાદ પંડ્યાની કવિતા વિશે વાત કરી. મંત્રીશ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે ભૂમિકા બાંધી. ઉપપ્રમુખ યોગેશ જોષીએ પ્રાસંગિક પ્રવચન કર્યું.
- ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં ‘કાશ્મીર : પડઘાની સંભાવનાનો પ્રદેશ’ વિષયે શ્રી સંજય ભાવસારનું તા. ૧૨ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૮ના રોજ વિશ્વકોશ ભવનમાં વક્તવ્ય યોજાયું હતું. ‘મહાત્મા અને મીરાંબહેન - એક અનન્ય મૈત્રી’ વિશે સોનલ પરીખે તા. ૨૦ ડિસેમ્બર ૨૦૧૮ના રોજ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. મહાત્મા ગાંધીના વિદેશી શિષ્યા મેડલીન સ્લેડ પછીથી મીરાંબહેન તરીકે ઓળખાયા હતા. એમના સંબંધો વિશે આ પુસ્તક છે. તા. ૨૬ ડિસે. ૨૦૧૮ બુધવારના રોજ વિશ્વકોશભવનમાં ત્રણ શોર્ટ ફિલ્મની પ્રસ્તુતિ થઈ. જ્ઞાન-વિજ્ઞાન શ્રેણી અંતર્ગત શ્રી અભિજીત વ્યાસે ત્રણ શોર્ટ ફિલ્મો : ‘યે વો શહર તો નહીં’, ‘ધ એઈટ કોલમ અફેર’ અને ‘સ્કિન’ ફિલ્મ વિશે વાત કરી હતી પછી તે ફિલ્મોનું નિદર્શન કરવામાં આવ્યું હતું.
- વેસ્ટ ઝોન કલ્ચરલ સેન્ટર (રાજસ્થાન) દ્વારા લોકકલાવિદ શ્રી જોરાવરસિંહ જાદવને ડૉ. કોમલ કોઠારી લાઈફટાઈમ એચિવમેન્ટ એવોર્ડ મળ્યો જે શિલ્પગ્રામ ઉદયપુર ખાતે યોજાયેલ લોકકલા ઉત્સવ સમારોહમાં જિલ્લા ન્યાયાધીશના હસ્તે અર્પણ કરાયો હતો.
- તા. ૫-૧-૧૯ને શનિવારે સાહિત્ય-સરિતા મુંબઈ પરિવર્તન પુસ્તકાલય કાંદિવલી Heet ઈન્ડિયા ફાઉન્ડેશન અને અંધજન મંડળ ક્રિએટીવ કાફેના સંયુક્ત ઉપક્રમે લૂઈ શ્રેઈલના જન્મદિન નિમિત્તે પ્રજ્ઞાયક્ષુ કવિઓનું કવિસંમેલન અંધજન મંડળ હોલ વસ્ત્રાપુર ખાતે યોજાયું હતું.
- પ્રદાન કોમ્યુનિકેશન પ્રસ્તુત સદા સર્વદા કવિતા પર્વમાં મધુરાયની પોતાની સર્જનપ્રક્રિયા વિશે વાત કરતો કાર્યક્રમ તા. ૬ જાન્યુ-૨૦૧૯ના રોજ રા. વિ. પાઠક સભાગૃહ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ખાતે યોજાયો હતો. મધુરાયનો પરિચય હર્ષદ ત્રિવેદીએ આપ્યો હતો. જ્યારે કાવ્યપાઠ પ્રણવ પંડ્યા અને શિવજી રૂખડાએ કર્યો હતો.

- ફનાટીકા અને ટ્રાન્સઈન્ડસ ફાઉન્ડેશન દ્વારા મધુરાય સાથે ચા, ચર્ચા અને ચિંતનનો કાર્યક્રમ તા.૫ જાન્યુ. ૨૦૧૯ના રોજ ફનાટીકા ખાતે યોજાયો હતો.
- સ્વામી વિવેકાનંદ વિદ્યાભારતી ટ્રસ્ટ રૂપાયતન અમરેલી દ્વારા પ્રેરણાપર્વ-૬માં સાચો શિક્ષક-સાચો સમાજ ઘડવૈયો ઉપર શ્રી મનસુખ સલ્લા અને વિદ્યાર્થીઓ સાથેના મારા અનુભવો વિશે શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે વાત કરી હતી. તા.૯ જાન્યુ. ૨૦૧૯ના રોજ સવારે ૧૦ વાગે દીપક હાઈસ્કૂલ રૂપાયન અમરેલી ખાતે આ કાર્યક્રમ યોજાયો હતો.
- તા.૧૪ જાન્યુ. ૨૦૧૯ના રોજ કવિ રાવજી પટેલ એવોર્ડ યુવા સાહિત્ય પ્રતિભા-૨૦૧૮નો શ્રી ભાવિન ગોપાણીને અને યુવા સંગીત પ્રતિભા-૨૦૧૮નો શ્રી શ્રદ્ધા શ્રીધરાણીને શ્રી મોરારિબાપુના હસ્તે શ્રી જે. વી. મોદી હાઈસ્કૂલના પ્રાંગણમાં અપાયો હતો.
- કાવ્યમુદ્રા વિનોદ નેઓટીઆ એવોર્ડ ૨૦૧૮ માટે શ્રી હરીશ મીનાશ્વની પસંદગી થઈ છે. જ્યારે કાવ્યમુદ્રા યુવા પ્રતિભા એવોર્ડ ૨૦૧૮ માટે શ્રીમતી પારૂલબેન ખખ્ખરની પસંદગી કરવામાં આવી છે. એવોર્ડ અર્પણ કાર્યક્રમ ફેબ્રુઆરી-૨૦૧૯માં યોજાશે.
- કિરીટ ગોસ્વામીના બાળકાવ્યસંગ્રહ ‘એક બિલાડી બાંડી’ ને વર્ષ ૨૦૧૯ માટેનો સ્વ. નાનાભાઈ જેબલિયા સ્મૃતિ સાહિત્ય પુરસ્કાર મળ્યો છે.
- વાર્તાકાર-એડવોકેટ ભારતી જી. દેસાઈના આર્થિક સહયોગથી રવીન્દ્ર પારેખના તંત્રીપદે અને ધ્વનિલ પારેખના સંપાદનમાં પ્રકાશિત થનારા ‘પદ્ય’ ત્રિમાસિકનું લોકાર્પણ સૂરત ખાતે કવિ હર્ષદ ત્રિવેદીના હસ્તે થયું. એમ.ટી.બી. આર્ટ્સ કોલેજ, સૂરત ખાતે યોજાયેલા આ કાર્યક્રમના પ્રમુખ પદે ડૉ. દક્ષેશ ઠાકર હતા અને કાર્યક્રમનું સંચાલન પ્રજ્ઞા વશીએ કર્યું હતું.
- સુરેન્દ્રનગરની ન્હાનાલાલ સાહિત્યસભાના ૨૦૧૯ના વર્ષ માટે કવીશ્વર દલપતરામ એવોર્ડ માટે જવાહર બક્ષી અને ૨૦૨૦ના વર્ષ માટે એસ. એસ. રાહીની પસંદગી થઈ છે.
- કવિશ્રી ભરત વિઝુંડાના બે સંગ્રહ : ‘તારા કારણે’ અને ‘એક સુખ નીકળ્યું કવિતાનું’ લોકાર્પણ શબ્દસંસ્થા દ્વારા ૧૭-૧૧-૨૦૧૯ના રોજ ગાંધીસ્મૃતિભવન, સૂરત ખાતે થયું. આ કાર્યક્રમ સાથે કવિસંમેલનનું પણ આયોજન થયું હતું.

આવરણચિત્ર - સંદર્ભનોંધ

સંકલન : પીયૂષ ઠક્કર

ચિત્રકાર : અકબર પદમસી (જ. ૧૯૨૮, મુંબઈ)

ચિત્રનું શીર્ષક : શીર્ષક નથી

માધ્યમ : કેન્વાસ પર ચારકોલ અને અળસીનું તેલ

માપ : ૨૪" X ૨૪" • વર્ષ : ૧૯૯૭

૧

અકબર પદમસી વિશ્વખ્યાત ભારતીય કળાકાર અને કળામર્મજ્ઞ છે. ચિત્રકળા, છબીકળા, ફિલ્મકળા અને શિલ્પકળામાં તેમણે નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. અકબર વિચારી વિચારીને ચિત્ર રચે છે અને ચિત્ર રચતાં રચતાં વિચારે છે. આ વિચારવું અને રચવું એ પરસ્પર સાથે અવિનાભાને જોડાયેલી પ્રક્રિયા છે. કશું જ ત્વરિત ગતિએ વ્યક્ત નથી કરવું. કદાચ આ વ્યક્તમધ્યની અવસ્થા એમનો વિશેષ છે. એથી જ એમના ચિત્રોમાં થોભવાની જગા મળી આવે છે. ત્યાં ઊભાં આપણે ઘડીક ચિત્ર વાટે પોતાને જોઈએ છીએ તો ઘડીક ચિત્રને. એટલે કે ચિત્રનો અવકાશ આપણને વિચારવાની ને વિહરવાની મોકળાશ આપે છે. એમનો આ અભિગમ એમના ચિત્રોને દાર્શનિક પૂટ આપે છે. એ રીતે તેઓ સમકાલીનોથી નોખાં પડે છે અને એકાણું વર્ષે પણ તેઓ અવનવા રૂપકો આલેખી રહ્યા છે.

૨

નવનીત સમર્પણ(નવેમ્બર અને ડિસેમ્બર ૨૦૦૪)ના સળંગ બે અંકમાં અકબર પદમસીની વિસ્તૃત મુલાકાત પ્રકાશિત થઈ હતી. સંસ્કૃતિ-મીમાંસક અમૃત ગંગરે આ મૂલાકાત લીધી હતી. એમાંથી ગાંધીચિત્રશ્રેણી સંદર્ભે કહેલી વાતોનાં સંકલિત અંશ.

અકબર કહે છે, “ મેં અગાઉ ખ્રિસ્તને ચીતર્યા હતા, પણ ગાંધીને નહીં. હું પોર્ટ્રેઈટ પેઇન્ટર તો નથી. અને એ પહેલી વાર, અને કદાચ છેલ્લી વાર, હું કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિને સૂચવતું માથું દોરી રહ્યો હતો. છ મહિના સુધી મેં ફક્ત ગાંધી પર જ ધ્યાન આપ્યું અને દરમ્યાન તેમના અનેક ફોટોગ્રાફ્સ જોયા. ફોટોગ્રાફનો સંદેશો તો સીધેસીધો, બિનસાંકેતિક અને મૂળ પ્રમાણનો હોય. મારે એવું નહોતું કરવું. એટલે મેં કાર્ટૂનિસ્ટો વિષે વિચાર્યું. તેઓમાં એવો કેવો ગુણ છે કે કાંઈ પણ કરે તો ગાંધી બની જાય. એ રીતે મેં ગાંધીજીની મુખ્ય શારીરિક (ખાસ કરીને માથાના ભાગની) લાક્ષણિકતાઓ વિષે વિચાર્યું, જે તેમનું

નિરૂપણ કરતી હોય. મને ચાર ચીજો મળી : ૧. ચશ્માં, ૨. બહાર નીકળતા કાન, ૩. ભવ્ય ટાલ, અને ૪. નિત્ય હાસ્ય વેરતું જડબું [...].

ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વનું બીજું એક પાસું મને હંમેશા આકર્ષે છે. મને લાગે છે ગાંધીજી પોતે નર અને નારી બેઉ હતા. ખરી વાત તો એ છે કે આપણે બધા એકસાથે સ્ત્રીપુરુષ છીએ. વી આર ઓલ બાયસેક્સ્યુઅલ. એક પાસું બીજાં પર વર્ચસ્વ ધરાવતું હોઈ શકે. લુઈ ફિશર અહીં હતા ત્યારે ગાંધીજીને તેમણે નગ્ન સ્ત્રીઓ સાથે સુવાના પ્રયોગો વિષે પૂછ્યું હતું. “તમે તો ભાવવિશ્વને પ્રત્યક્ષ કરો છો પણ તમારી સાથે સુનાર વ્યક્તિને શું થાય છે તેનો વિચાર કર્યો છે?” ગાંધીજીએ ફિશરને સુનાર વ્યક્તિને જ સીધેસીધું પૂછવાનું કહ્યું. તે સ્ત્રીએ એક દિવસ પછી કાગળ પર લખ્યું, “ગાંધીજી મારી મા.” એટલે, “હું જ્યારે ગાંધીજીની સાથે હોઉં છું તો મને એવું લાગે છે કે જાણે હું મારી મા સાથે જ સૂતી છું.” ગાંધીજી ત્યારે પુરુષ મટી જાય છે. એ જ પ્રયોગ હતો. જો હું પોતે જ મા છું તો કોણ નગ્ન છે ને કોણ અનગ્ન? એટલે આઈ સેઈડ, મારે ગાંધીજીના સ્ત્રીત્વની વાતને મારા ચિત્રમાં નિરૂપવી જોઈએ. મેં અજંતાના એક ભીંતચિત્ર પરની રાણીની આંખને ગાંધીજીની આંખ બનાવી દીધી. કેટલા બધા લોકોએ મારી ગાંધી ચિત્રશ્રેણીને જોઈ હશે પણ મણિ કૌલે જ ગાંધીજીના માદા ચક્ષુને પકડી પાડ્યું. તેણે કહ્યું “અકબર, યહ આંખ કુછ અજબ હૈ. યહ આંખ આદમી કી નહીં હૈ. ઔરત કી હૈ.” મેં કહ્યું, “બહુત ખૂબ, મેં તેને અજંતાના ભીંતચિત્રમાંથી અનૂદિત કરી છે[...].

ગાંધીજીને કોઈએ પૂછ્યું હતું, તમે હિમાલય પર કેમ નથી જતા? તો તેઓ કહે, હિમાલય તો મારી અંદર છે. મારે ત્યાં જવાની જરૂર નથી. આ ભાવને પ્રગટ કરવા માટે મારા ચિત્રમાં મેં ગાંધીજીના ચહેરા પર ડુંગરો ને વૃક્ષો દોરેલાં. આ વસ્તુ પણ ફક્ત મણિની નજરમાં આવી હતી. તેણે કહ્યું, “યહાં તો તુમને ગાંધી કે ગાલ પર હી જંગલ ખડા કર દિયા” (હસે છે). તને ખબર છે કે મણિ પોતે પેઈન્ટર પણ છે. લોકો આવું બધું જોતા નથી. ધે જસ્ટ સી એન ઈમેજ. કોઈ જુએ નહીં કે આંખ કોની છે[...].

ગાંધીજીનું એક ચિત્ર કરતી વખતે બીજી એક મજેની વાત થઈ. શાહીથી દોરતાં દોરતાં અચાનક ગાંધીજીના કપાળ પર થોડાં બિંદુ જમા થઈ ગયાં. જાણે સાત ચક્રો. મેં તેને એમ જ રહેવા દીધાં. આ ચિત્ર મેં કોઈને આપ્યું નથી, મારી પાસે જ રાખ્યું છે [...].

(સૌજન્ય : નવનીત સમર્પણ, નવેમ્બર ૨૦૦૪, પૃ. ૭૨ – ૭૩.)

ગાંધીના પ્રભાવ વિશે અન્યત્ર અકબર લખે છે, “ગાંધીની પ્રતીકોની પસંદગીથી હું પ્રભાવિત થયો છું. મને લાગે છે કે એક કળાકારની જેમ જ એમણે પ્રતિકાત્મક ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. લોકોની કલ્પનાશક્તિને સતેજ કરવાની એમનામાં ભારે સૂઝ હતી. લોકટોળાંને કેળવવામાં એમણે સબળ રૂપકો પ્રયોજ્યા છે. ચરખાની શાંત ક્રાંતિ એમના હાથે બની જાય છે ક્રાંતિનું પ્રતીક.”

કેન્વાસ પર ચારકોલથી ગાંધીનો ચહેરો આલેખ્યો છે. છેકભૂંસ કરતાં હળવે હળવે ચહેરાનો ઘાટ પકડાયો છે. પૂર્વનિશ્ચિત ભલે ગાંધીની છબી હોય પણ ચિત્રરૂપે એનું સંકલ્પન અનિશ્ચિત છે. પ્રત્યેક રેખા નવેસરથી જાણે ગાંધીને મૂર્ત કરવાનો પ્રયાસ છે. એટલે જ ક્યાંય કોઈ ગાંધીચિત્રમાં ગાંધી અભિનિવેશથી નથી ઉપસ્યા. પણ રચાવાની પ્રક્રિયામાં વિલિન થયા છે.

અકબર ગાંધીચિત્રોમાં સ્ત્રોણતત્વ અને પુરૂષત્વનો સમાયોગ પણ કરે છે. એટલે જ ગાંધીના ચહેરામાં નમનીયતા અને ચિંતનશીલતા છે. પ્રસ્તુત ચિત્રમાં પણ અજંતાના ભીંતચિત્રોમાં જોવા મળતી નાયિકાની આંખ ગાંધીના ચહેરે આવીને ગોઠવાઈ ગઈ છે.

સાભાર સ્વીકાર

નિબંધ

વાવણી દિનેશ પટેલિયા, ૨૦૧૮, પ્રણવ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૧૨૦ નાટકેષુ કથા રમ્યા (ગુજરાતી નાટકોમાં કથાવિન્યાસ) કવિત પંડ્યા, ૨૦૧૮, અનુ સ્નાતક વિભાગ, એસ.એન.ટી. વિમેન્સ યુનિવર્સિટી, ચર્ચગેટ, મુંબઈ, પૃ. ૪૧૬, રૂ. ૫૦૦.

પ્રકીર્ણ

ઓશોના મૃત્યુનું રહસ્ય અનુ. સુરેશ પરમાર 'સૂર', ૨૦૧૮, દક્ષા પ્રકાશન, વડોદરા, ૧૪ + ૧૧૪, રૂ. ૧૦૦ સફળતાની સૌરભ શિવદાન ગઢવી, ૨૦૧૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ ૮ + ૧૨૮, રૂ. ૧૧૦ નાનાં નાનાં સુખ અને બીજી વાતો અશોક વિધ્વાંસ, ૨૦૧૮, શૈલા વી. વિધ્વાંસ, યુએસએ, ૧૨ + ૧૧૬, રૂ. ૧૨૫ અમૃત જયોતિ ચંદ્રકાન્ત મહેતા, ૨૦૧૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ ૧૩ + ૧૬૫, રૂ. ૧૮૫

આ અંકના લેખકો

અજય પાઠક	: ૪૩૨/એ, તપોવન, જૂના એરોડ્રામ રોડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧
અભિજિત વ્યાસ	: ગુલાબકુંજ, રણજિત મેમોરિયલ પાછળ, જામનગર-૩૬૧૦૦૧
ચંદ્રકાન્ત શેઠ	: બી/૯, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ ૧૫.
Dilip Zaveri	: 301, Waldorf, Hiranandini Estate, Patil Pada, Ghod Bunder Road, Thane-400607
ધીરેન્દ્ર મહેતા	: 'જીવનછાયા', પંડિત દીનદયાળ માર્ગ, હોસ્પિટલ રોડ, ભુજ-૩૭૦૦૦૧
નરેશ સોલંકી	: બ્લોક નં. ૪, ક્વાર્ટર નં. ૪૦, મવડી પોલીસ હેડ ક્વાર્ટર્સ, નાના મવા રોડ, રાજકોટ-૫
પન્ના ત્રિવેદી	: એ/૧, પ્રોફેસર્સ ક્વાર્ટર, વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ઉધના-મગદલ્લા રોડ, સુરત-૩૯૫૦૦૭
પરાગ ત્રિવેદી	: એ/૩૦૪, હિમાલય સ્કાય, હિમાલય મોલ પાસે, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧
પરીક્ષિત જોશી	: ૬, તપસ્વી જલારામ સોસાયટી, જ્ઞાનદા બસ સ્ટેન્ડ પાસે, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
પીયૂષ ઠક્કર	: ૧૦૩, યોગીસૃષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ, વહાણવટી માતા મંદિર પાસે, ઓઢવપુરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૨૩
પ્રફુલ્લ રાવલ	: ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	: ૧૦, શુકનવિલા, બકેરી સિટી, વેજલપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
ભરત મહેતા	: મન્દાર, બી/૯૭, યોગીનગર ટાઉનશીપ, રામાકાકાની દેરી પાસે, છાણી, વડોદરા-૩૯૧૭૪૦
મનોહર ત્રિવેદી	: C/o. દિગ્વીશ ત્રિવેદી, ૧૭, શિવમ સોસાયટી, હાઉસિંગ રોડ, કનકપુર, સચીન, સુરત-૩૯૪૨૩૦
મંજુલા છોડા	: ૯૦૧, મધુકુંજ હિંગવાલા લેન, દેના બેન્ક સામે, ઘાટકોપર ઈસ્ટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૭૭
રમણ સોની	: ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી દિવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૫
રાજેશ વ્યાસ	: ૧, સરસ્વતી સોસાયટી, જૈન મરચન્ટ સોસાયટી પાછળ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
રાધેશ્યામ શર્મા	: ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતા મંદિર રોડ, અમદાવાદ-૨૨
રામચન્દ્ર પટેલ	: સી/૨૦૨, રિયલ લક્ષ્મીરિયા, થલતેજ-શીલજ રોડ, આનંદનિકેતન સ્કૂલ પાસે, થલતેજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૯
સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર	: ૩૦૨, ટાવર બી, શ્રવણ રેસિડેન્સી, કોસ્મિક એન્કલેવ, સમા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૨૪
હર્ષદ ચંદારાણા	: પોસ્ટ બોક્ષ નં. ૪૬, સેન્ટર પોઈન્ટ, મહાત્મા ગાંધી રોડ, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧
હર્ષદ ત્રિવેદી	: 'સુરતા', એ/૧૧, નેમીશ્વર પાર્ક, તપોવન પાર્ક, અમિયાપુર-૩૮૨૪૨૪, જિ. ગાંધીનગર
હસમુખ રાવલ	: જીએચબી કોમ્પ્લેક્સ, બી/૪૦૮, બંધન, અંકુર બસ સ્ટેન્ડ પાસે, નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩

આજના સાયબરયુગનાં બાળકો માટે મનોરંજન-ભરપૂર વૈવિધ્યપૂર્ણ શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય

હસ હસ હસકણાં

(હળવીશૈલીનાં તદ્દન તાજાં જોડકણાં)

ડૉ. નલિની ગણાત્રા, ક્રિંમત : રૂ. 120

હાન્સ એન્ડરસન પરીકથાવલિ (પુ. 5)

(મોજભરી કિશોરકથાઓ)

લે. રમણલાલ સોની, ક્રિંમત : રૂ. 325

ગિજુભાઈની બાળવાર્તા (પુ. 5)

(ગિજુભાઈ બધેકા વિખિત પ્રેરક બાળકથાઓ)

લે. ગિજુભાઈ બધેકા, ક્રિંમત : રૂ. 400

બાળનાટ્યગ્રંથાવલિ (પુ. 5)

(ભજવી શકાય તેવાં બાળનાટકો)

લે. રમણલાલ સોની, ક્રિંમત : રૂ. 325

વિક્રમ અને વૈતાલ (પુ. 5)

(રોમાંચક અને પ્રેરક બાળવાર્તાઓ)

લે. રમણલાલ સોની, ક્રિંમત : રૂ. 250

બાળજોડકણાં ગ્રંથાવલિ (પુ. 5)

(મોજથી ગાઈ શકાય તેવાં પ્રેરક જોડકણાં)

લે. રમણલાલ સોની, ક્રિંમત : રૂ. 325

દેશદેશની વીરકથાઓ (પુ. 5)

(વિવિધ દેશોની બાળ-કિશોર વીરકથાઓ)

લે. રમણલાલ ના. શાહ, ક્રિંમત : રૂ. 250

બાલકાવ્ય ગ્રંથાવલિ (પુ. 5)

(જ્ઞાન-ગમ્મતથી રસ-છલોછલ બાળકાવ્યો)

લે. રમણલાલ સોની, ક્રિંમત : રૂ. 350

બીરબલ એટલે બીરબલ (પુ. 5)

(બીરબલની ચતુરાઈભરી બાળવાર્તાઓ)

લે. મધુસૂદન પારેખ, ક્રિંમત : રૂ. 200

છેલભાઈ શૌર્યકથામાળા (પુ. 5)

(છેલભાઈના વીરરસની કિશોરકથાઓ)

લે. દોલત ભટ્ટ, ક્રિંમત : રૂ. 300

ગુજરાત ઇતિહાસ કથામાળા (પુ. 12)

(અમર ઐતિહાસિક વિભૂતિઓનાં જીવનચરિત્રો)

લે. કનૈયાલાલ જોશી, ક્રિંમત : રૂ. 480

અંડેરી-ગંડેરી (પુ. 5)

(પુ. સા. અકાદમી દ્વારા પુરસ્કૃત બાળવાર્તાઓ)

લે. રતિલાલ સાં. નાયક, ક્રિંમત : રૂ. 350

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અત્યાર સુધીનાં વિવિધ કવિઓ દ્વારા લખાયેલાં હજારો બાળકાવ્યોમાંથી
પસંદ કરેલાં વિશિષ્ટકાવ્યોના આઠ ખંડ ઉપરાંત જોડકણાં અને ઉખાણાં બે ખંડ.

ગૂર્જર બાળકાવ્ય વૈભવ શ્રેણી

સંપાદકો : રતિલાલ બોરીસાગર, મનસુખ સલ્વા, હુંદરાજ બલવાણી

અજબ જેવી વાત છે ! 180

ઊડવું છે આકાશ ! 180

હમ બડા જાદુગર આયા ! 180

દરિયા પાસે જાવું છે ! 180

આવો, રમીએ સંતાકૂકડી... 180

કરો રમકડાં કૂચ કદમ 180

અમે તો સાચના સિપાઈ 180

રમશું રમશું રેલમછેલ ! 180

એનઘેન... દીવાઘેન... (જોડકણાં) 180

નામ કહો તો જાણું (ઉખાણાં) 180

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goojar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઇટેનિયમ સિટીસેન્ટર

પાસે, સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15.

ફોન : 26934340, મો. 9825268759 ઇમેઇલ : gurjarprakashan@gmail.com

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

રન્નાદે પ્રકાશન દ્વારા પ્રકાશિત કેટલીક નવલકથાઓ

અનુવાદિત નવલકથાઓ

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
ગણદેવતા	તારાશંકર બંદોપાધ્યાય/ અનુ. રમણીક મેઘાણી	૨૮૫.૦૦
ન હન્યતે વાત એક કાળી છોકરીની	મૈત્રેયીદેવી / અનુ. : નગીનદાસ પારેખ	૩૨૦.૦૦
પવિત્ર ભૂમિ	તારાશંકર બંદોપાધ્યાય /અનુ. રમણીક મેઘાણી	૨૮.૫૦
વિચારક	પાર લેગર ક્વિસ્ટ/અનુ. તરુ કજારિયા	૨૭.૦૦
રક્તિયા બેગન	તારાશંકર બંદોપાધ્યાય /અનુ. રમણીક મેઘાણી	૨૫.૦૦
પર્વતશિખરે હાહાકાર	ડૉ. રફીક ઝકરીઆ/અનુ. મેઘનાદ ભટ્ટ	૨૨.૫૦
આહુતિ (એજન્સી)	સુનીલ ગંગોપાધ્યાય/અનુ. લિપિ કોઠારી	૨૭.૫૦
એક ફોજનું સફરનામું	રામસરૂપ અણખી/અનુ. સાં.જે. પટેલ	૫૦.૦૦
(પંજાબી લઘુનવલનો અનુવાદ) (એજન્સી)	પરગટસિંહ સિદ્ધ/અનુ. સાં.જે. પટેલ	૭૫.૦૦
જખ્મી અતીત (એજન્સી)	રામસરૂપ અણખી/અનુ. સાં.જે. પટેલ	૫૫.૦૦
યાદગાર (અનુવાદિક નવલકથા)	સંતોખસિંહ ધીર/અનુ. સાંકળચંદ પટેલ	૨૦૦.૦૦

અન્ય લેખકોની નવલકથાઓ

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
કરમ	મિતેષ મેવલીયા	૧૬૫.૦૦
પરાજિત વિજેતા (એજન્સી)	નીલેશ ત્રિવેદી	૧૯૫.૦૦
મહાભિનિષ્ક્રમણ	મુકુન્દ પરીખ	૧૪૦.૦૦
માનવીની હૈયાવરાળ	પુરૂષોત્તમ સોલંકી	૨૨૫.૦૦
ભીતર રૂએ આયખું	ડૉ. દેવાભાઈ પ્રજાપતિ	૧૧૦.૦૦
સોળ ઈકોતેર બાર	યાસીન દલાલ	૧૨૫.૦૦

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
શેકેલાં બીજનાં વાવેતર	સૂર્યકાન્ત શાહ	૩૩૦.૦૦
રાશિ-ત્રિરાશિ	જગદીશ મેકવાન	૩૬૦.૦૦
કૃતિ સ્નેહસ્મૃતિની	કેયુર ઠાકોર	૧૬૦.૦૦
મનોરથ	રઘુવીર ચૌધરી	૧૦૦.૦૦
વિકાંત (ભાગ : ૧-૨)	શિશિર રામાવત	૩૩૫.૦૦
તૂટેલો એક દિવસ	નસીર ઇસમાઇલી	૯૫.૦૦
કુમ કુમ પગલે	ચંદ્રકાન્ત રાવ	૨૦૫.૦૦
ગનપટ હુરૂની ગોટરા (હાસ્ય નવલકથા)	નિર્મિશ ઠાકર	૧૩૫.૦૦
આનંદપુરમ્ આવો છો ને ?	ડૉ. યશવંત ત્રિવેદી	૧૨૫.૦૦
અંતરનાદ	તરુલતા દવે	૧૫૦.૦૦
શોષ	દક્ષા દામોદરા	૮૪.૦૦
મોરનાં આંસુ	પન્ના અધ્વર્યુ	૪૫.૦૦
કાહે કો મનવા	ભગવત સુથાર	૧૧૫.૦૦
ભીતર ભડ ભડ બળે	શશિન યાજ્ઞિક	૭૫.૦૦
કાનખજૂરાહો	ખોડભાઈ પટેલ	૫૦.૦૦
અંતરવહેણ	ડૉ. બહેચરભાઈ પટેલ	૯૦.૦૦
ન્યાયદંડ	નગીનદાસ પારેખ	૧૩૮.૦૦
અવધૂત સારિકા	મેઘનાદ ભટ્ટ	૪૦.૦૦
સંસાર સંન્યાસ	જયંતીલાલ મહેતા	૭૨.૦૦
અષાઢ, તું આવ!	સુવર્ણા	૧૦૮.૦૦
તરસ	વલ્લભદાસ દલસાણિયા	૧૦૦.૦૦
નરાધમ નરોત્તમ	વાલ્મીક મહેતા	૫૭.૦૦
અને લાઈન કપાઈ ગઈ	ડૉ. હસમુખ શાહ	૮૫.૦૦
સદ્ગતિ	દિવ્યેશ ત્રિવેદી	૭૩.૦૦
મન પાંચમના મેળામાં	બકુલ દવે	૧૦૦.૦૦
સંબંધ વિનાના સેતુ	યોસેફ મેકવાન	૪૧.૦૦
છિન્નભિન્ન	નરેન બારડ	૩૫.૦૦
આહ! અમેરિકા	જયંતીલાલ મહેતા	૨૧.૦૦
ઈશ્વર	બહાદુરભાઈ વાંક	૨૨.૦૦
મ્પરાયા શ્વાસ	ભરત ત્રિવેદી	૧૯.૦૦
શેષપાત્ર	ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી	૬૫.૦૦
પરમ માહેશ્વરથી હે રામ	ચન્દ્રવદન મહેતા	૨૬.૦૦
નંદિતા	હરીન્દ્ર દવે	૧૧.૦૦

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

નવાં પ્રકાશનો

વૃદ્ધ રંગાટી બજાર	વિજય સોની	વાર્તાસંગ્રહ	140
વિરહિણી ગણિકા	રઘુવીર ચૌધરી	વાર્તાસંગ્રહ	200
લાગણી	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	100
થોમાકાકાની ખોલી	અનુ. રેમંડ પરમાર	નવલકથા	300
(Uncle Tom's Cabinનો અનુવાદ)			
વેણુ વત્સલા	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	150
ઇચ્છાવર	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	150
વચ્છું ફળિયું	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	180
સ્વૈરકથા	હરિકૃષ્ણ પાઠક	હાસ્ય	120
ઉપરવાસ વિશે	સં. સંજય ચૌધરી	વિવેચન	200
કાવ્ય અને પ્રયોગ	ધીરેન્દ્ર મહેતા	વિવેચન	200
ત્રિદલ	પારુલ બારોટ	કાવ્યસંગ્રહ	100
તારા કારણો	ભરત વિઝુડા	કાવ્યસંગ્રહ	120
બેઠો છું તણખલા પર	લલિત ત્રિવેદી	કાવ્યસંગ્રહ	120
આમ હોવું	અજય સરવૈયા	કાવ્યસંગ્રહ	120
વાર્તાવિશેષ	રઘુવીર ચૌધરી	વિવેચન	360
ટીવીની ત્રેવડ અને ટ્રુટિઓ ભરત દવે		સંશોધન	300
કથાલેખનની કેફિયત	રઘુવીર ચૌધરી	લેખો	200
એકલવીર સનત મહેતા	ડંકેશ ઓઝા	ચરિત્ર	200
ધુમાડા વિનાની ધુણી	અનુપમ બુચ	સંસ્મરણો	180

આદ્યકવિ નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ પુસ્કૃત સુખ્યાત કવિ
વિનોદ જોશી રચિત બહુપ્રશસ્ત પ્રબંધકાવ્ય

‘સૈરન્ધ્રી’

પુસ્તકના ભાગરૂપે કવિમુખે આ કાવ્યના પઠનની દૃશ્ય-શ્રાવ્ય ડી.વી.ડી. સાથે છે.
મૂલ્ય : રૂપિયા 275-00

આ ઉપરાંત વિનોદ જોશીના નવાં અને પુનર્મુદ્રિત અન્ય પુસ્તકો

કવિતા :		2. આજ અંધાર	
1. અલર વાગે જૂઠડી	175-00	ખુશબોભર્યો લાગતો	100-00
2. શિખંડી (ખંડકાવ્ય)	100-00	(પ્રહલાદ પારેખનાં કાવ્યો)	
3. તુણ્ડલતુણ્ડિકા (પદ્યવાર્તા)	160-00	વાર્તા :	
4. મારાં કાવ્યો : વિનોદ જોશી	100-00	1. હવાની હવેલી	190-00
(કવિએ ચૂંટેલ રચનાઓ)		2. હથેળીમાં હસ્તાક્ષર	190-00
વિવેચન :		3. સગપણના સરવાળા	190-00
1. અભિપ્રેત	210-00	4. મોતી સવ્વા લાખનાં	210-00
2. રેડિયોનાટક : સ્વરૂપસિદ્ધાંત	150-00	5. અજવાળાની આરતી	210-00
3. સોનેટ	125-00	અન્ય :	
4. વિશદ	300-00	1. મોરપિચ્છ	450-00
5. નિર્વિવાદ	260-00	(પત્રનવલ)	
6. અમૃત ‘ઘાયલ’ :		2. વીજળીને ચમકારે	275-00
વ્યક્તિમત્તા અને વાઙ્મય	160-00	(ચિંતનાત્મક લેખો)	
7. નિવેશ	225-00	3. ખોબામાં જીવતર	175-00
8. ઉદ્ગ્રીવ	300-00	(પ્રસંગકથાઓ)	
સંપાદન :		કાવ્યાસ્વાદ :	
1. રાસતરંગિણી (બોટાદકર)	160-00	1. કાવ્યપટ	250-00
		2. કાવ્યતટ	225-00
		3. કાવ્યરટ	235-00

- છૂટા પુસ્તકો ખરીદનારને 20% ડિસ્કાઉન્ટ
- પાંચ પુસ્તકથી વધુ ખરીદનારને 25% ડિસ્કાઉન્ટ
- કુરીઅર ચાર્જ અલગથી લેવાશે.

પ્રકાશક અને પ્રાપ્તિસ્થાન : પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા. લિ.

લાભ ચેમ્બર્સ, મ્યુ. કોર્પો. સામે, ઢેબર રોડ, રાજકોટ. ફોન (0281) 2232460 / 2234602
e-mail : pravinprakashan@yahoo.com / website : www.pravinprakashan.com

રવીન્દ્ર-પ્રકાશનો

અનુવાદ : જયંત મેઘાણી

તણખલાં

રવીન્દ્રનાથની કવિતિકાઓ

કવિને પ્રિય લઘુ કાવ્યકૃતિઓમાંથી ચૂંટેલી 300નો સંગ્રહ.

'હમેશાં ટેબલવચું રાખવાનું મન થાય એવું પુસ્તક.' —ભોળાભાઈ પટેલ

'તમારી પસંદગીમાં તેજની વાણી છે, ને અનુવાદમાં

ફૂલની સુગંધ. ... કોઈ ચોંચિતું આવીને આપણા ઘરમાં

જર-ઝવેરાતનો ઢગલો કરી ગયું હોય એવો મુક્તક-સંગ્રહ.' —સુરેશ દલાલ

ચોથું મુદ્રણ, 140 પાનાં, રૂ. 80

'તણખલાં'નો બંધુ-સંગ્રહ

સપ્તપર્ણી

રવીન્દ્રનાથની કવિતિકાઓ • 144 પાનાં, રૂ. 80

રવીન્દ્ર-પત્રમધુ

રવીન્દ્રનાથના પત્રો

કવિનાં જીવન ને વિચારજગતમાં ઝોકિયું કરાવતા પોષ્ટાત્રણસો પત્રો.

280 પાનાં, રૂ. 280

રવીન્દ્રસાન્નિધ્યે

બુદ્ધદેવ બસુના સંસ્મરણ-પુસ્તક 'સબ પેવેશિર દેચો' ઉપરાંત ક્ષિતિમોહન સેન,

વિકતોરીઆ ઓકામ્બો, અને કવિ-પુત્ર રથીન્દ્રનાથના સંસ્મરણ-લેખો,

સાથે કવિવરનાં ચાર આત્મકથનો અને અરુણા ચક્રવર્તીની

અંગ્રેજી નવલકથા 'જોરાસાંકો'નું એક પ્રકરણ. • 140 પાનાં, રૂ. 140

અનુકૃતિ

રવીન્દ્રનાથનાં કાવ્યો • 138 પાનાં, રૂ. 160

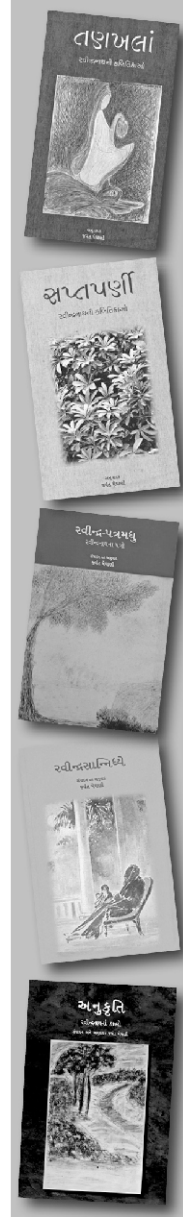

~ પ્રાપ્તિસ્થાન ~

ગ્રંથવિહાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, નદીકિનારે, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ 380009

ફોન: 079-2658 7949

ગઝલની પૂર્વશરત જ જાણે એ છે કે ગઝલ સમજાય તે પૂર્વે તેનું પ્રત્યાયન થવું જોઈએ. કારણ કે ગઝલ એ કાન દ્વારા હૃદયને સ્પર્શતી કળા છે.

– પૂર્વી મફત ઓઝા

ઉપનિષદોને ‘આરણ્યકો’ કહ્યાં છે, કારણ કે ઉપનિષદના ઋષિઓનું ચિંતન અરણ્યમાં થયું હતું. આરણ્યક એટલે જંગલી અથવા વનવાસી.

– ગુણવંત શાહ

અલંકાર પોતે જ અતિશયોક્તિ છે. સાહિત્યભાષાને અને શૈલીકારને અલંકારત્વની હંમેશાં જરૂર પડે છે. કેમ કે હકીકતે એ બંને અતિશયોક્તિમૂલક આવિષ્કારો છે.

– સુમન શાહ

મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોમાં પ્રેરણા આપવાની અમાપ શક્તિ હોય છે. સીધેસીધું કશું કહ્યા વિના જ્યારે તમે કોઈનું જીવનચરિત્ર વાંચો છો ત્યારે તેના સારા-માઠા પ્રસંગો તમને પકડી રાખે છે, અને આવા પ્રસંગોમાંથી વ્યક્તિને પ્રેરણા મળે છે કે ‘મારે પણ આવા થવું જોઈએ’ અથવા ‘આવા ન થવું જોઈએ’.

– સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

મેં કોઈ કોલમોના લેખોનાં પુસ્તકો કર્યાં નથી. એ બધું જે લખાય તે ફેંકી જ દેવાનું. અત્યારે પણ જે કોલમ લખું છું તેનું પણ પુસ્તક હું નહીં કરું. કેમ કે એ માત્ર લખવા ખાતર લખાતું હોય છે. એનું કોઈ સાહિત્યિક મૂલ્ય હોતું નથી.

– ચિનુ મોદી

સોનાની લગડી જેવી ઉત્તમ લોકકથાઓ સંઘેડાઉતાર સ્વરૂપે કથી શકે એવા માહિતીદાતાની પ્રાપ્તિ થાય એને સરસ્વતીદેવીની જ કૃપા કહી શકાય. આ દૃષ્ટિએ આદિવાસી કંઠપ્રવાહની સંઘેડાઉતાર કૃતિઓનું દસ્તાવેજીકરણ કરનાર ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ અને ભાલપ્રદેશની લોકજણસનું દસ્તાવેજીકરણ કરનાર શ્રી જોરાવરસિંહ જાદવ બંનેય સરસ્વતીનું વરદાન પામનારા છે.

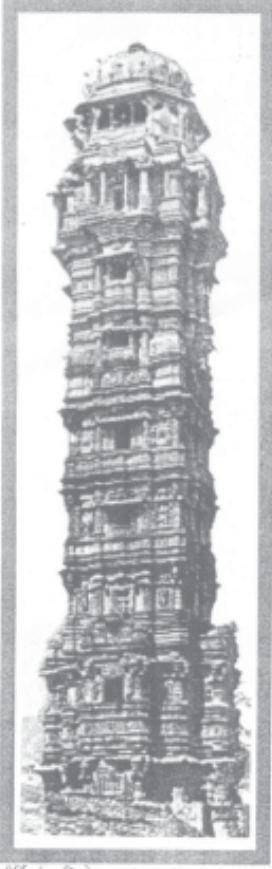
– ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

કીર્તિ કેરાં કોટડાં, પાડ્યાં નવ પડંત !

કીર્તિસ્તંભ - ચિત્તોડ

વિવેકી વ્યક્તિને જ્યારે ધન અને આબરૂ : બેમાંથી એક બચાવી શકાય તેમ છે તેવું લાગે છે ત્યારે તે, આબરૂને બચાવવા, ધન તો શું, ઘર અને ઘરેણાં પણ જતાં કરે. ધન અને સંપત્તિ અતિચંચળ છે, એની તેને સમજ છે. તે જશે તો ફરી કમાઈ લેવાશે, પણ આબરૂ જશે તો એ કદી પાછી નહીં મેળવાય. કદાચ મળશે તોપણ એમાં ડાઘ રહી જશે. ધન ચંચળ છે તો, કીર્તિ તેથી પણ વધુ ચંચળ છે. પ્રાણના ભોગે પણ કીર્તિનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.

‘થોડાં’ માટે ‘બહુ’નો ત્યાગ ન થાય. પણ, ‘બહુ’ માટે ‘થોડાં’નો ત્યાગ ખંચકાટ વિના કરી દેવો જોઈએ. ધન-સંપત્તિની ગણના ‘થોડાં’માં થાય; તે તો આવે ને જાય ! જ્યારે આબરૂ ‘બહુ’માં ગણાય. તેનું જીવની જેમ જતન કરવું જોઈએ. એકલા પૈસાવાળા, સંપત્તિવાળા તો ક્યારેક સાયંસ્મરણીય હોય ! જ્યારે કીર્તિવાન હંમેશાં પ્રાતઃસ્મરણીય છે. જીવનની કિંમત પ્રતિષ્ઠા છે. પૈસો અને વૈભવ તો ઠીક છે. કીર્તિ માટેની ખેવના-મરી ફીટવાની તમન્ના - તે જ તમારું જીવન !

શ્વાસની અવર-જવર લુહારની કોઢમાંની ધમણમાં પણ જોવા મળે છે. તેની કાંઈ નવાઈ નથી. માણસ જતી વેળાએ જે સુવાસ મૂકી જાય, તે જ ટકાઉ છે !

તેના માટે મથવાનું છે. યશસ્વી જીવન જ ઉત્તમ જીવન !

નામ રહંતા ઠક્કરાં ! નાણાં નવ રહંત;
કીર્તિ કેરાં કોટડાં, પાડ્યાં નવ પડંત.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

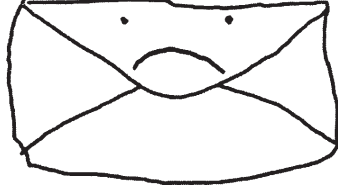
સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર • અમદાવાદ

સ્વચ્છ સરનામાંનો વિકલ્પ નથી

પોસ્ટખાતા તરફથી આ સૂચના મળે છે.
વાત સાચી પણ છે. ગરબડિયા અક્ષરના
સરનામાવાળી ટપાલ ક્યાંય પહોંચતી
નથી. આ આપણા સહુનો અનુભવ છે.
ટપાલની જેમ, માણસ માટે પણ આ
વાત એટલી જ સાચી છે.

માણસનું સરનામું તે તેનું ચારિત્ર. માણસ તેનાથી જ ઓળખાય. લોકો તેને એ
રીતે જ યાદ રાખે. આનો પણ કોઈ વિકલ્પ નથી. ચારિત્રની કોઈ અવેજી નથી.
'નહીં સાંધો નહીં રેણ !'

— આ નિયમ પ્રવર્તે છે.

પહેલાંના જમાનામાં ઘણાં માટે આપણે સાંભળતા :

આ ભાઈ આવું તો ન જ કરે.
આવું તો ન જ બોલે.
આવું તો ન જ ખાય.

આજે પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે :

ભાઈ એનું ભલું પૂછવું, કાંઈ કહેવાય નહીં. - એવું
સંભળાય છે.

નોકરીએ રહ્યા છો ? : હાથથી કશું આડુંઅવળું ન
કરાય.

દુકાને બેઠાં છો ? : કડવાં વેણ ન બોલાય.

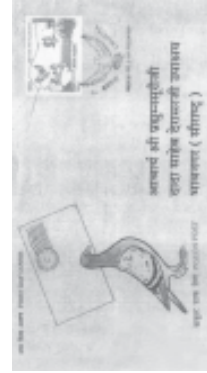
તમારે ભરોસે સોંપ્યું છે ? : વિશ્વાસઘાત ન કરાય.

ભય કે લોભ-લાલચથી પણ જો ન ડગે તો જ, કીર્તિ-
પ્રતિષ્ઠા જામે, એની સુવાસ પ્રસરે.

આવા ચારિત્રનું આપણે ઘડતર કરીએ.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧.	પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	‘સાવિત્રી’ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)

૨૩.	દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems,
Collected Poemsમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ,
આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ના કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

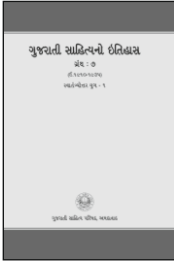
ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૪
પ્રથમ આવૃત્તિ સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ સહાયક સંપાદક ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત વર્ધિત આવૃત્તિ સંપાદક : રમણ સોની
પાકું પૂઠું પૃ. ૧૬ + ૬૦૦ કિંમત રૂ. ૫૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૫
(૧૮૯૫-૧૯૩૫) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કવિઓ
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
સંપાદન સહાય : પારુલ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૪૯૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૬
(ઈ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)
ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિંમત રૂ. ૪૭૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧
સંપાદક : રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિંમત રૂ. ૪૧૫/-

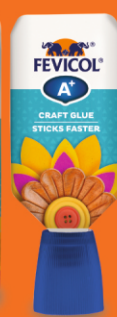

STICK MORE | STICK FASTER

THERMOCOL™
FABRIC
SPONGE
CARDBOARD
WOOD
PLASTIC
WOOL
GLASS
TERRACOTTA
FELT
PAPER &
MUCH MORE

For 85 g Pack

For 30g Pack